

T.C.

Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü

Felsefe ve Din Bilimleri Ana Bilim Dalı

Doktora Tezi

**DİN EĞİTİMİ PERSPEKTİFİNDEN DİJİTAL ÇAĞDA BİREYİN
KENDİNİ ANLAMLANDIRMA SÜRECİ**
“Gerçek ve Sanal Kimliklerin Oluşumları ve Etkileşimleri”

Esra SACER
19937301

Danışman
Prof. Dr. Davud IŞIKDOĞAN

Diyarbakır 2024

T.C.

Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü

Felsefe ve Din Bilimleri Ana Bilim Dalı

Doktora Tezi

**DİN EĞİTİMİ PERSPEKTİFİNDEN DİJİTAL ÇAĞDA BİREYİN
KENDİNİ ANLAMLANDIRMA SÜRECİ**

“Gerçek ve Sanal Kimliklerin Oluşumları ve Etkileşimleri”

Esra SACER

19937301

Danışman

Prof. Dr. Davud IŞIKDOĞAN

Diyarbakır 2024

TAAHÜTNAME
SOSYAL BİLİMLERİ ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

Dicle Üniversitesi Lisansüstü Eğitim-Öğretim ve Sınav Yönetmeliğine göre hazırlamış olduğum “Din Eğitimi Perspektifinden Dijital Çağda Bireyin Kendini Anlamlandırma Süreci, Gerçek ve Sanal Kimliklerin Oluşumları ve Etkileşimleri” adlı tezin tamamen kendi çalışmam olduğunu ve her alıntıya kaynak gösterdiğimi ve tez yazım kılavuzuna uygun olarak hazırladığımı taahhüt eder, tezimin kâğıt ve elektronik kopyalarının Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü arşivlerinde saklanmasına izin verdiğimi onaylarım. Lisansüstü Eğitim-Öğretim yönetmeliğinin ilgili maddeleri uyarınca gereğinin yapılmasını arz ederim.

.../.../.....

Esra SACER

ÖN SÖZ

Dijital çağın dinamik dünyasında bireylerin kendilerini anlamlandırma süreçleri, geleneksel değerlerin dijital ortamlardaki yansımalarıyla birlikte yeni bir boyut kazanmaktadır. Bu bağlamda, din eğitimi alanında gerçek ve sanal kimliklerin oluşumu ve etkileşimleri üzerine odaklanan bu çalışma, günümüzün dinî pratiklerinin karmaşıklığını ve çeşitliliğini anlamak için bir araştırma alanı olarak önem taşımaktadır. Çalışmamız, dijital çağın getirdiği teknolojik gelişmelerin, bireylerin dinî kimliklerini nasıl etkilediğini ve bu etkileşimin din eğitimi üzerindeki sonuçlarını inceliyor. İnternetin yaygınlaşması, sosyal medyanın gücü, dijital oyunlar ve sanal gerçeklik gibi araçlar, bireylerin dinî pratiklerini ve inançlarını şekillendirme ve ifade etme biçimlerinde önemli bir rol oynamaktadır. Bu etkileşimlerin nasıl gerçekleştiğini ve bireylerin dijital dünyada dinî kimliklerini nasıl inşa ettiklerini anlamak için bir çaba sarf etmektedir. Din eğitimi alanındaki bu çalışma, sadece akademik bir ilgi alanı değil, aynı zamanda pratik bir öneme sahiptir. Günümüzde gençlerin ve yetişkinlerin dinî kimliklerini şekillendirmede dijital medyanın rolü göz ardı edilemez bir hale gelmiştir. Dolayısıyla tezimiz, din eğitimi uzmanlarına, eğitimcilerine ve toplum liderlerine, dijital çağın dinî pratikler üzerindeki etkilerini değerlendirmek ve bireylerin dinî kimliklerini güçlendirmek için yeni yaklaşımlar geliştirmek konusunda bir rehberlik sunmayı amaçlamaktadır.

Tezimiz iki bölümden oluşmuştur. İlk bölüm din eğitimi, felsefe gibi çalışma alanlarının konuyu kapsayan literatür çalışmalarından oluşmuştur. Yapılan literatür çalışması neticesinde konuya dair elde edilen kavramlar açıklanmış ve ortaya konmuştur. İkinci bölümde kavramlar ve teoriler bağlamında incelenen felsefe ve düşünce tarihi okumaları neticesinde bireylerin medya ve özellikle sosyal medya kullanımını incelenmiştir. Bu amaçla bir nitel araştırma yöntemi olan yarı yapılandırılmış görüşme yöntemi kullanılmıştır. Bireylerin dini kimlikleri ile çeşitli platformlar aracılığıyla oluşturduğu sanal kimlikleri incelenmiş ve oluşturdukları sanal kimliklerinin gerçek olan ile mukayeseleri yapılmıştır. Sonuç olarak Din eğitiminin, bireylere dini kimliklerini anlamaları ve güçlendirmeleri konusunda rehberlik ettiği, medyanın ve özellikle sosyal medyanın insan üzerindeki etkisinin eleştirel bir perspektifle değerlendirilmesi gerektiği vurgulanmıştır. Sanal dünyanın insanın kendini ifade etme ve var olma ihtiyacını karşılayabileceği ancak gerçek

dünyadaki deneyimlerin önemini unutmamamız gerektiği sonucuna varılmıştır. İnsanların sosyal medya kullanımının narsisistik eğilimleri tetikleyebileceği ve ahlaki sorumlulukları gözetmeleri gerektiği, Din eğitiminin, insanlara ahlaki değerleri ve dijital dünyada nasıl uygulanacağını öğretebileceği sonucuna varılmıştır.

Bu araştırma, birçok kişinin katkılarıyla ortaya çıkmıştır. Tez danışmanım olan saygıdeğer hocam Prof. Dr. Davud Işıkdogan'ın yönlendirmesi ve destekleri olmadan bu çalışma tamamlanamazdı, kendilerine teşekkürü borç bilirim. Tez izleme jürimde yer alarak beni onurlandıran; Prof. Dr. Hayreddin Kızıl ve Doç. Dr. Abdülkerim Öner hocalarıma ve tez savunma jürimdeki katkıları ve varlıkları ile beni şereflendiren Dr. Öğr. Üyesi Mehmet Fatih Kayan ve Dr. Öğr. Üyesi Sabahattin Bala hocalarıma teşekkürlerimi sunarım. Yüksek lisans tezimde görüşme yaptığım kişilerin söylemlerinin ve görev yaptığım lisede farklı kişisel tarihe sahip bireylerle kurduğum iletişimin bu çalışmayı yapma kararına ilham olduğunu ve kendilerine şükranlarımı belirtmek isterim. Ayrıca, katkılarından dolayı tüm katılımcılara, görüşme sorularını değerlendirmede ve tüm yazma sürecinde desteklerini esirgemeyen; Dr. Ece H. Nazlı ve Dr. Kadri Nazlı'ya teşekkür etmek isterim. Son olarak, bu tezin, din eğitimi alanında yeni ufuklar açmasını ve dijital çağın bireylerin dinî kimliklerini anlama ve geliştirme süreçlerine ışık tutmasını dilerim.

Esra SACER

Diyarbakır 2024

ÖZET

Araştırmamızın amacı, din eğitimi alan bireylerin gerçek ve sanal dünyaları arasındaki ilişkiyi ve bu ilişkinin kimlik bütünlüğü üzerindeki etkisini anlamaktır. Özellikle sanal dünyada edinilen kimliklerin gerçek hayata nasıl yansıdığı ve dini kimliklerle uyumlu olup olmadığı, bireylerin kimlik karmaşalarını aşmaları açısından önemlidir. Araştırma, din eğitimi alan bireylerin sanal dünyadaki kimliklerinin gerçek hayattaki dini kimlikleriyle ilişkisini anlamak için bir perspektif sunmayı amaçlamaktadır. Bu sayede araştırmacılara, eğitimcilere ve danışmanlara rehberlik edilmesi hedeflenmektedir.

Çalışma kapsamında nitel araştırma yöntemi ve yarı yapılandırılmış görüşme tekniği kullanılmıştır. Diyarbakır'da yaşayan 30-50 yaş arası ilk orta yetişkin grubuyla yarı yapılandırılmış görüşmeler yapılmıştır. Araştırma evreni, sosyal medya kullanan ve Y kuşağı olarak adlandırılan bireylerden oluşmaktadır. Araştırmamızın sonucunda din eğitiminin bireylere dini kimliklerini anlamaları ve güçlendirmeleri konusunda rehberlik ettiği ortaya çıkmıştır. Medyanın ve özellikle sosyal medyanın insan üzerindeki etkisinin eleştirel bir bakış açısıyla değerlendirilmesi gerektiği vurgulanmıştır. Sanal dünyanın, bireylerin kendini ifade etme ve var olma ihtiyacını karşılayabileceği, ancak gerçek dünyadaki deneyimlerin öneminin unutulmaması gerektiği sonucuna varılmıştır. Ayrıca, sosyal medya kullanımının narsisistik eğilimleri tetikleyebileceği ve bireylerin ahlaki sorumluluklarını gözetmeleri gerektiği sonucuna varılmıştır. Din eğitiminin, insanlara ahlaki değerleri ve bu değerlerin dijital dünyada nasıl uygulanacağını öğretebileceği sonucuna ulaşılmıştır.

Anahtar Sözcükler: Din Eğitimi, Medya, Dini Kimlik, Kendini Anlamlandırma, Sanal Kimlik

ABSTRACT

The aim of our research is to understand the relationship between the real and virtual worlds for individuals receiving religious education, and the impact of this relationship on their identity integrity. Specifically, it is important to examine how identities formed in the virtual world reflect in real life and whether they align with religious identities, as this is crucial for individuals to overcome identity confusion. The research aims to provide a perspective on the relationship between the virtual identities of individuals receiving religious education and their religious identities in real life. This perspective is intended to guide researchers, educators, and counselors. The study employs a qualitative research method and the semi-structured interview technique. Semi-structured interviews were conducted with early middle-aged adults, aged 30-50, living in Diyarbakır. The research sample consists of individuals from Generation Y who use social media.

The results of the research indicate that religious education helps individuals understand and strengthen their religious identities. It was emphasized that the effects of media, and especially social media, on individuals should be evaluated critically. It was concluded that while the virtual world can meet individuals' needs for self-expression and existence, the importance of real-world experiences should not be forgotten. Additionally, it was found that social media use can trigger narcissistic tendencies and that individuals should observe ethical responsibilities. The research also concludes that religious education can teach individuals moral values and how to apply these values in the digital world.

Keywords: Religious Education, Media, Religious Identity, Self-Understanding, Virtual Identity

İÇİNDEKİLER

Sayfa No.

ÖN SÖZ.....	I
ÖZET.....	III
ABSTRACT	IV
İÇİNDEKİLER.....	V
TABLO LİSTESİ	VIII
GRAFİK LİSTESİ	IX
KISALTMALAR.....	X
GİRİŞ.....	1
1. ARAŞTIRMANIN PROBLEMİ.....	1
2. ARAŞTIRMANIN AMACI ve ÖNEMİ	2
3. ARAŞTIRMANIN HİPOTEZLERİ.....	3
4. ARAŞTIRMANIN SINIRLILIKLARI	4
5. ARAŞTIRMANIN YÖNTEMİ	5
5.1. Araştırma Deseni.....	5
5.2. Çalışma Grubu	6
5.3. Verilerin Analiz Süreci ve Adımları	7
6. İLGİLİ ARAŞTIRMALAR	8
BİRİNCİ BÖLÜM.....	11
SANAL DÜNYADA DİN EĞİTİMİ VE ANLAM ARAYIŞI .HATA! YER İŞARETİ TANIMLANMAMIŞ.	
1.1. DİN EĞİTİMİ	12
1.1.1. Bireyin Yaşamında Anlamlı Değişiklik Aracı Olarak Din Eğitimi .	13
1.1.2. Din Eğitimi Kurumlarının Tarihsel Gelişimi	15
1.1.3. Din Eğitiminin Temelleri	18
1.1.4. Yaygın Din Eğitimi Aracı Olarak Kitle İletişim Araçları	21
1.2. SANAL DÜNYANIN DİNİ AMAÇLAR İÇİN KULLANIMI	24
1.2.1. Medya Tarihi	26
1.2.2. Teknolojinin Dini Kullanımı	29
1.2.3. Dijital Dindarlık	33
1.2.4. Dijimodernizm Dönemi.....	35

1.2.5. Din Eğitimi ve Medya İlişkisi	37
1.3. İNSANIN KENDİNİ ANLAMLANDIRMA-VAR OLMA BİÇİMİ-SURETLERİ.....	47
1.3.1. Töz-Öz.....	49
1.3.2. Kimlik.....	52
1.3.3. Kişilik	54
1.3.3.1. Psikanalitik Yaklaşım.....	55
1.3.3.2. Hümanistik Yaklaşım	56
1.3.3.3. Ayırıcı Özellik Yaklaşımı	58
1.3.3.4. Davranışçılık-Sosyal Öğrenme Yaklaşımı ve Sosyal Bilişsel Yaklaşım	58
1.3.4. İnsan	59
1.3.5. Tabiat.....	64
1.3.6. Gerçek-Sanal-Görünürde Gerçeklik.....	67
1.3.6.1. Yaratılan Gerçekliğe Bağlanan İnsan.....	73
1.3.6.2. Kendini Yeniden İnşasına Hizmet Eden Araç Olarak Sanal Dünya	78
1.3.6.3. İnsanın Etkilenmeye Açık Bir Varlık Olması	80
İKİNCİ BÖLÜM	84
BULGULAR VE YORUMLAR.....	84
2.1. VERİLERİN KODLANMASI, TEMALARIN BULUNMASI VE DÜZENLENMESİ	86
2.1.1. Bireyin Kendini “Dini Açıdan Tanımlaması” Kategorisine İlişkin Bulgular.....	86
2.1.2 Sanal Dünyada Varoluş Çabası	89
2.1.2.1. Katılımcıların Kullandıkları Sosyal Medya Araçlarına Göre Bulgular.....	89
2.1.2.2. Katılımcıların Profillerini Yenileme Sıklıklarına Dair Bulgular	89
2.1.2.3. Katılımcıların Dini Paylaşım Yapma Sıklığına Dair Kategoriler	91

2.1.2.4. Katılımcıların Sanal Dünyada Var Olduğunu Düşünüp Düşünmediğine Dair Bulgular	92
2.1.3. Sanal- Gerçek Kimlik.....	92
2.1.3.1. Katılımcıların Sanal Bir Kimliklerinin Olduğunu Düşünüp Düşünmediğine Dair Bulgular	92
2.1.3.2. Gerçek Kimliğinizden Bağımsız Bir ‘Sanal Bir Dini Kimliğinizin’ Olduğunu Düşünüyor Musunuz?.....	93
2.1.3.3. Gerçek Dini Kimliği İle Sanal Dini Kimliği Arasındaki Farklılık Olduğunu Düşünüp Düşünmediklerine Dair.....	93
2.1.3.4. Gerçek Kimliğiniz ile Sanal Kimliğiniz Arasında Bir Etkileşim Durumu Söz Konusu Mu?.....	94
2.2. BULGULARIN TANIMLANMASI VE YORUMLANMASI.....	95
2.2.1. Bireyin Kendini Dini Açıdan Tanımlaması	95
2.2.2. Sanal Dünyada Varoluş Çabası	100
2.2.2.1. Katılımcıların Kullandıkları Sosyal Medya Araçları	100
2.2.2.2. Katılımcıların Profillerini Yenileme Sıklıklarına Dair Bulgular	102
2.2.2.3. Katılımcıların Dini Paylaşım Yapma Sıklığına Dair Kategoriler	103
2.2.3. Sanal- Gerçek Kimlik.....	107
2.2.3.1. Katılımcıların Sanal Bir Kimliklerinin Olduğunu Düşünüp Düşünmediğine Dair	107
2.2.3.2. Gerçek Kimliğinden Bağımsız Bir Sanal Bir Dini Kimliğe Sahip Olup Olmadığı.....	111
2.2.3.3. Gerçek Dini Kimliğiniz İle Sanal Dini Kimliğiniz Arasında Farklılık Olduğunu Düşünüyor Musunuz?	114
2.2.3.4. Gerçek Kimliği ile Sanal Kimliği Arasında Bir Etkileşim Durumu	118
2.2.3.4.1. Sanal Gerçeği Etkiliyor	119
2.2.3.4.2. Gerçek Sanalı Etkiliyor	120
2.2.3.4.3. Etkileşim İçindeler	122
SONUÇ	125

KAYNAKÇA	132
----------------	-----

TABLO LİSTESİ

Sayfa No.

Tablo 1: Bireyin Kendini Dini Açıdan Tanımlaması	86
Tablo 2: Katılımcıların Kullandıkları Sosyal Medya Araçları.....	89
Tablo 3: Katılımcıların Profillerini Yenileme Sıklıkları	90
Tablo 4: Katılımcıların Dini Paylaşım Yapma Sıklığı.....	91
Tablo 5: Katılımcıların Sanal Dünyadaki Varlıkları Hakkında	92
Tablo 6: Sanal Kimlik.....	92
Tablo 7: Bağımsız Sanal Bir Dini Kimlikleri Olup Olmadığına Dair	93
Tablo 8: Gerçek Dini Kimliği İle Sanal Dini Kimliği Arasındaki Farklılık	94
Tablo 9: Gerçek Kimliğiniz İle Sanal Kimliğiniz Arasında Bir Etkileşim	94
Tablo 10: Bireyin Kendini Dini Olarak Tanımlaması.....	95
Tablo 11: Katılımcıların Profillerini Yenileme Sıklıklarına Dair	102
Tablo 12: Katılımcıların Dini Paylaşım Yapma Sıklığına Dair	103
Tablo 13: Katılımcıların Sanal Bir Kimliklerinin Olduğunu Düşünüp Düşünmediğine Dair	108
Tablo 14: Gerçek Kimliğinizden Bağımsız Bir ‘Sanal Bir Dini Kimliğinizin’ Olduğunu Düşünüyor Musunuz?	111
Tablo 15: Gerçek Dini Kimliğiniz İle Sanal Dini Kimliğiniz Arasında Farklılık Olduğunu Düşünüyor Musunuz?	114
Tablo 16: Gerçek Kimliğiniz İle Sanal Kimliğiniz Arasında Bir Etkileşme Durumu Söz Konusu Mu?.....	119

GRAFİK LİSTESİ

Sayfa No.

Grafik 1: Bireyin Kendini Tanımlama Biçimine Göre Kimlik.....	87
Grafik 2: Katılımcıların Profillerini Yenileme Sıklıklarına Dair Bulgular.....	90

KISALTMALAR

ARPANET	The Advanced Research Projects Agency Network
BBC	The British Broadcasting Corporation
c.	Cilt
Çev.	Çeviren
Dr.	Doktor
Ed.	Editör
İSAM	İslami Araştırmalar Merkezi
MIT	Massachusetts Institute of Technology
MÜ	Marmara Üniversitesi
MÜİFAV	Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı
s.	Sayfa
SBD	Sosyal Bilimler Dergisi
TDV	Türkiye Diyanet Vakfı
TRT	Türkiye Radyo Televizyon Kurumu
vb.	Ve benzeri
vs.	Vesaire
YKY	Yapı Kredi Yayınları

GİRİŞ

1. ARAŞTIRMANIN PROBLEMİ

Gelişen teknoloji ile birlikte sanal dünya, insanlara kimliklerini ifade etme ve farklı kişilikler oluşturma konusunda yeni fırsatlar sunmaktadır. Din eğitimi alan bireyler de bu durumdan etkilenmekte ve sanal dünyada kendilerine gerçek dini kimliklerinden farklı bir sanal kimlik oluşturma eğilimine girebilmektedir. Bu durum, gerçek dini kimlikleri ile sanal dünyadaki kişilikleri arasında belirgin farklılıkların ortaya çıkmasına neden olabilmektedir. Sanal dünyada, bireyler, anonimlik ve özgürlük hissi nedeniyle gerçek hayatta sergilemedikleri veya cesaret edemedikleri davranışları deneyimleme ve ifade etme fırsatı bulurlar. Örneğin, sanal dünyada farklı dini inançlara sahip olabilir, farklı dini liderlerin takipçisi gibi görünebilir veya dini konularda uzmanmış gibi davranabilirler. Bu şekilde, gerçek hayatta sahip olmadıkları nitelikleri sanal dünyada edinerek, dini kimliklerinden bağımsız bir şekilde kendilerini ifade etme ihtiyacını karşılayabilirler. Ancak, sanal dünyada edinilen kişiliklerin gerçek hayatta nasıl bir yansıma gösterdiği, bireylerin aklında soru işaretleri oluşturabilir. Sanal dünyada edinilen kişiliklerin gerçek hayatta bireylerin davranışlarına, sosyal ilişkilerine ve toplumsal statülerine etki ettiği gözlemlenmektedir. Dolayısıyla, sanal dünyada edinilen kişiliklerin gerçek hayatta daha fazla kabul görmesi veya gerçek kişiliklerle uyumsuzluk yaşanması, kendini gerçek dünyada dindar veya inançlı olarak niteleyen bireylerde kimlik karmaşasına sebep olabilmektedir. Bu kimlik karmaşası, dini kimliklerini gerçek hayatta nasıl yaşadıkları konusunda şüphelere neden olabilir. Geleneksel bir din eğitimi almış olan bireyler, sanal dünyada edindikleri kişiliklerin gerçek dini kimlikleriyle uyumlu olup olmadığını sorgulayabilirler. Gerçek hayatta sahip oldukları değerlerle, sanal dünyadaki kimliklerinin çelişkili olduğunu düşünebilirler. Bu durum, içsel bir çatışmaya yol açarak bireylerin kimliklerini sorgulamalarına ve karmaşa yaşamalarına neden olabilir. Din eğitimi alan bireylerin sanal dünyada edindikleri kişiliklerin gerçek hayatta nasıl bir yansıma gösterdiği ve yaşadıkları kimlik karmaşaları önemli bir araştırma konusudur. Sanal dünya, bireylere farklı kimlikler oluşturma ve kendilerini ifade etme imkânı sağlasa da, bu durum gerçek dini kimlikleriyle uyumlu olmayabilir. Bu noktada, bireylerin gerçek ve sanal kimlikleri arasında denge kurmaları ve kimlik bütünlüğünü sağlamaları önemlidir.

Bireyin, sanal olan dünya ile gerçek dünyası arasında karşılaştığı ve araştırmamızın da problemleri olan soruları sıralayacak olursak;

- Bu dünyada birey dini kimliğini gerçekte olduğu gibi yansıtabilmekte midir?
- Birey gerçek dünyada edindiği dini kimliğin birebir yansımasını mı sunmaktadır yoksa ikinci bir kimlik mi edinmektedir? Bu kimliği edinirken birey nelerden etkilenmektedir? Motivasyonları neler olmaktadır?
- Edindiği yeni sanal kimlik, gerçek dünyadaki kimliğini etkilemekte midir?
- Edindiği yeni kimliğin değerleri ile gerçek dünyadaki kimliğinin değerleri, kaygıları örtüşmekte midir?
- Gerçek ve sanal dünyadaki kimliklerinin birbirleri ile etkileşimleri nasıl olmaktadır?

2. ARAŞTIRMANIN AMACI ve ÖNEMİ

Bireyin, her dönemde kendini tanımlama yolları farklılık göstermektedir ancak günümüzde kendini tanımladığı unsurları önceki dönemlerden oldukça farklı bir hale bürünmüştür. Birey gerçek düzlemde dahi kendini tanımlamakta zorlanırken, yepyeni bir dünya olan sanal gerçeklik üzerinden kendini tanımlaması sorunu ile yüz yüze olmaktadır. Bu durum bireyi, iki dünya arasında bir ilişki kurmak zorunda bırakmıştır. Bu iki dünya arasında kalmışlık hissi bireyi, her alanda ve anlamda etkilemiştir. Sanal dünyanın bireyin kendini tanımladığı ve gerçek dünyadan yansımalarını eklediği yeri olan sosyal medya ise bunun en iyi örneğidir. Sosyal medya bireyin dünden bugüne yaşadığı değişimin yer bulduğu mekân olmaktadır. Bu yeni mekân, bireyin gerçek dünyadaki zaman ve mekân algısının değiştiği, bireyin sürekli aktif kalmak durumunda hissettiği, gerçek yaşamının her anını yansıtma isteği ve dürtüsü duyduğu yeni bir dünya olmaktadır.

Bu araştırmanın önemi, din eğitimi alan bireylerin gerçek ve sanal dünyaları arasındaki ilişkiyi anlamak ve bu ilişkinin bireyin kimlik bütünlüğü üzerindeki etkisini değerlendirmektir. Sanal dünyada edinilen kişiliklerin gerçek hayatta nasıl

bir yansıma gösterdiği ve dini kimliklerle uyumlu olup olmadığı konuları, bireylerin dini kimliklerini anlamaları ve kimlik karmaşalarını aşmaları için önemlidir. Bu araştırma, din eğitimi alan bireylerin sanal dünyada edindikleri kimliklerin gerçek hayattaki dini kimlikleriyle olan ilişkisini anlamak için bir perspektif sunarak, ilgili alanlarda çalışan araştırmacılara, eğitimcilere ve danışmanlara rehberlik etmeyi amaçlamaktadır. Bu araştırma, din eğitimi alan bireylerin gerçek hayattaki dini kimlikleriyle sanal dünyadaki kimlikleri arasındaki ilişkiyi açıklığa kavuşturarak, bireylerin daha sağlıklı bir kimlik bütünlüğüne ulaşmalarına yardımcı olabilir. Aynı zamanda, din eğitimi veren kurumlar, eğitimciler ve danışmanlar için önemli bir kaynak oluşturarak, bireylerin dini kimliklerini sanal dünyada nasıl ifade ettiklerini ve bunun gerçek hayatta nasıl bir etki yarattığını anlamalarına katkı sağlayabilir. Araştırma planımızdan yola çıkarak detaylı bir felsefe tarihi okuması ve literatür taraması yapılmıştır. Antik Yunan filozoflarından başlayıp modern dönem filozofları ile devam eden okumalar neticesinde tüm filozofların temelde insan ile ilgilendiğini ve bireyin bilgi edinme süreçleri de dâhil olmak üzere yaşamının tüm süreçlerinde kendini veya yaşamı anlamlandırmak adına tanımlamaya çalıştığı bir takım kavramlar olduğu tespit edilmiştir. Sadece felsefenin değil aynı zamanda eğitimin ve ilahiyat bilimlerinin tüm alanlarında insan ve insanın yaşamında anlamlı değişiklikler yapabilmesi, doğru olarak ifade edilen yolda insanın tüm yaşamı boyunca yürüyebilmesi amacı bulunmaktadır. Bu amaç doğrultusunda insan gerçek yaşamında doğru yola götüren davranış değişikliklerini sanal platformlarda oluşturduğu kişiliği için de düşünüp düşünmediği, sanal dünyanın, din eğitimi alan bireylerin yaşamlarında elde etmeyi umdukları değişiklikleri yansıtip yansıtmadığı soruları düşünülmektedir. Elde edilen kavramların insan-insan, insan-tabiat veya insan ve benzerleri temelinde tanımlanmaya çalışıldığı gözlemlenmiştir. Bununla beraber bireyin kendi ile toplum arasında veya değerleri arasında oluşturduğu bağların irdelenmeye çalışıldığı gözlemlenmiştir.

3. ARAŞTIRMANIN HİPOTEZLERİ

Çalışmamızın ikinci bölümünde, yarı yapılandırılmış görüşme sonucunda elde edilen sonuçlar ortaya konulmuştur. Görüşme sorularımızı belirlemeden önce hipotezlerimiz ile neyin araştırıldığı belirlenmiştir. Literatürde de ifade edildiği üzere görüşme soruları ile araştırma sorusu özdeş değildir. Maxwell'e göre 'görüşme

sorularının basitçe araştırma sorularının bir çevirisi olarak düşünülmesi mantıksal positivist bir bakışın' yansımasıdır.¹ Araştırma sorusu araştırmacının anlamak, açıklamak istediği; *'görüşme soruları bu anlayışa ulaşmak için katılımcılara yönelttiği sorulardır.'* Çalışmamızda anlamak açıklamak istediğimiz noktalara dair bir dizi açıklama soruları belirledik. Bu sorular, insana dair, onun günümüzde, teknoloji çağındaki yeri ve durumu hakkında aşağıda yer alan hipotezlerden oluşmaktadır;

- Dini eğitim alan bireyin, kendini anlamlandırma-var olma biçimi-sureti farklıdır.
- Düşünebilen; vahyin ve din eğitiminin muhatabı olan insan, yönlendirmeye açık bir varlıktır.
- Sanal dünya insanın kendini yeniden var etmesine hizmet eden bir araç olarak vardır.
- İnsan, görüldüğünün farkındadır ve bu yüzden sanal dünyada; temel varoluş ve iletişim biçimini ortaya koyması ('videor ergo sum', görünüyorum o halde varım) durumu söz konusudur.
- Gerçekliğimiz sadece görünürde bir gerçekliktir ve her şey farklı sahnelemelerden ibarettir.

4. ARAŞTIRMANIN SINIRLILIKLARI

Çalışma yalnızca sosyal medya kullanıcıları üzerinde yapılmıştır. Sosyal medya kullanmayıp sanal dünya ile irtibatlı olan farklı platformları (blog, forum vs.) kullanan bireyler çalışmanın dışında bırakılmıştır. Araştırma, evrenine Türkiye'nin Diyarbakır ilinde yaşayan Y kuşağı olan 30-50 yaş arası, ilk orta yetişkin grubu bireyleri almaktadır. Ancak çalışmanın farklı ülkelerde veya yaş seviyelerinde yapılması daha farklı sonuçlar elde edilmesine sebebiyet verebilir. Çalışma sadece İslam dinine mensup veya bir yaratıcının varlığına inanan bireyler ile yapılmıştır. Farklı din mensubu bireyler veya bir yaratıcının varlığına inanmayan bireyler çalışmanın dışında bırakılmıştır. Kullanılan birçok sosyal medya platformu

¹ Joseph A. Maxwell, **Qualitative Research Design: An Interactive Approach**, SAGE, Los Angeles, 2013, s.102.

bulunurken en yaygın olanlarının kullanımı dikkate alınmış ve sorular sorulurken bu platformlar üzerinden değerlendirmeler yapılmıştır.²

Araştırmanın bir diğer kısıtı örneklemin belirlenmesinde tesadüfi olmayan örnekleme yöntemlerinden kolayda örnekleme kullanılmasıdır. Araştırmacının subjektif değerlendirmelerine dayalı olarak belirlenen örnekleme kesimi, kolayda örnekleme yöntemini temsil eder ve bu, ana kütle içinden rastgele seçilen bir örnekleme ifade eder.³ Bir diğer deyişle, çalışma genellenememektedir ve yalnızca örnekleme özgüdür.

5. ARAŞTIRMANIN YÖNTEMİ

5.1.Araştırma Deseni

Bu çalışma kapsamında bir olguya anlam kazandırmak ve incelemek amacıyla nitel araştırma yöntemi ve bu araştırma yöntemine ait bir desen olan yarı yapılandırılmış görüşme tekniği kullanılmıştır. Yarı yapılandırılmış görüşme yöntemi, yapılandırılmış görüşme yöntemine göre daha esnek bir yaklaşım sunar. Araştırma süreci boyunca, araştırmacı görüşmeleri katılımcıların cevaplarına dayalı olarak adapte edebilir. Bu, araştırmacının yeni konuları keşfedebilmesine ve derinlemesine anlayış sağlamasına olanak tanır. Ayrıca bu görüşmeler araştırma konusuyla ilgili derinlemesine keşif yapma imkânı sağlamaktadır. Katılımcıların deneyimlerini, düşüncelerini ve duygularını daha ayrıntılı bir şekilde anlamak için kullanılan açık uçlu sorular, daha fazla iç görü elde edilmesine ve katılımcıların deneyimlerinin daha kapsamlı bir şekilde anlaşılmasına yardımcı olur. Böylece katılımcılara kendi bakış açılarını ifade edebilme ve deneyimlerini daha iyi anlatmaları olanağı tanınmış olur. Yapılandırılmış görüşmelerde olduğu gibi sınırlayıcı sorular yerine, katılımcıların kendi hikâyelerini anlatmaları için daha fazla özgürlük verilir. Bu, katılımcıların deneyimlerine daha fazla odaklanılmasını sağlar ve onların anlam dünyasını daha iyi yansıtabilir. Yarı yapılandırılmış görüşme yönteminin sağladığı esneklikler ile çalışma teorik çerçevenin geliştirilmesi ve test

² Bu hesaplar; Facebook, Twitter, Instagram ve Whatsapp. Bu platformların seçilme sebebi We Are Social 2022 Türkiye raporuna göre Türkiye’de Sosyal medya kullanıcılarının; Whatsapp %93.2, Instagram %92.5, Facebook %78.1, Twitter %69.6 oranları ile en çok bu platformları kullanmalarıdır. We are social, “Digital 2022” (Erişim 19 Kasım 2022).

³ Naresh K. Malhotra, **Marketing Research an Applied Orientation**, Pearson Prentice Hall, New Jersey, 2004, s.321.

edilmesi için daha uygun olabilir. Bu yöntem ile daha önce belirlenmiş teorik çerçeveye dayanarak araştırma soruları yönlendirilebilir ve belirli konuları araştırmak için önemli olan değişkenleri belirleyebilir. Sonuç olarak yarı yapılandırılmış görüşme yöntemi, teorik temellere dayalı olarak verileri analiz etmek ve bu verileri teorik çerçeveye bağlamak için daha uygun bir yapı sunmaktadır.⁴

5.2.Çalışma Grubu

Araştırmanın örnekleminin belirlenmesinde tesadüfi olmayan örnekleme yöntemlerinden kolayda örnekleme kullanılmıştır. Kolayda örnekleme, ana kütle içerisinde seçilecek örnek kesimin araştırmacının yargılarınca belirlendiği tesadüfi olmayan örnekleme yöntemidir. Kolayda örneklemede veriler, ana kütleden en kolay, hızlı ve ekonomik şekilde toplanır.⁵ Çalışmada 30-50 yaş arası, Diyarbakır'da yaşayan ilk orta yetişkin grubu ile yarı yapılandırılmış görüşme yapılmıştır. Görüşmede, araştırma evrenine; sosyal medya kullanan ve Y kuşağı olarak isimlendirilen yaş aralığında olan yetişkinler alınmıştır. Dijital yerli olarak nitelendirilen bu nesil, bazı kaynaklarda, 1977-1994 arasında doğan Y kuşağı olarak isimlendirilen kuşaktır. Dijital yerliler; internetin yayılmaya başladığı ve başka türlü bir hayatın mümkün olacağını düşünmeyen bu nesle verilen isimdir. Bu hedef kitlede bulunan katılımcıları seçme amacımız, kendilerinden önce gelen X kuşağından farklı olarak kendilerinin bu çağın sonradan öğrenenleri değil bu çağ ile büyümüş olmalarıdır. Ayrıca kendilerinden sonraki kuşak olan Z kuşağından farkları da bulunmaktadır. Bu kuşak, ebeveynleri yoluyla da ya hiç dijital dünya ile tanışmamış ya da çok geç tanışmış bir nesil ile de muhatap olma imkânı bulmuşlardır. Bu vesile ile hem sanal hem de teknolojinin hiç olmadığı veya çok az olduğu; sanaldan bağımsız bir dünya ile hayatını sürdüren bir nesille de ilişkileri olmuştur. Tezimizin konusu gereği sanal ve gerçek arasındaki bağlantıyı ve bu ikisi arasındaki ayrımı bilen ve tanıyan bir çalışma grubu edinmek bizim için önemli olmaktadır. Z kuşağı gibi sanal ile yoğun bir ilişkisi olup teknolojinin olmadığı bir dünyayı bilmeyen ve teknolojik araçların yoğun kullanıldığı bir çağa doğan veya X kuşağı gibi teknoloji ile hiç tanışmamış veya çok geç yaşlarında tanışan bir neslin bize yeterli bilgiyi

⁴ Sait Gürbüz ve Faruk Şahin, **Sosyal Bilimlerde Araştırma Yöntemleri**, Seçkin Yayıncılık, Ankara, 2016, s.99-121.

⁵ Malhotra, **Marketing Research an Applied Orientation**, s.321.

sağlayamayacağını düşündük. Sonuç olarak kendilerinden önceki nesil aracılığıyla teknolojisiz bir hayata ve sonraki nesil aracılığıyla da sanalla yoğun ilişkili bir neslin varlığına hâkim olan Y kuşağı nesli seçilmiştir. Örneklem seçiminde evren temel alınarak, yukarıda ifade edildiği gibi Diyarbakır'da yaşayan kolayda örneklem yöntemiyle seçilen bireyler dikkate alınmıştır.

5.3.Verilerin Analiz Süreci ve Adımları

Yarı yapılandırılmış görüşme sorularının hazırlanması, tüm literatür okumalarının ve alan yazının taranması neticesinde gerçekleştirilmiştir. Hipotezler ışığında hazırlanan sorular ile alınan izinler neticesinde belirlenen katılımcılara sorular yöneltilmiştir. Yarı yapılandırılmış görüşmenin doğasına uygun olarak katılımcılara çok fazla soru sorulmamıştır, hazırlanan temel soruları takip eden sorular sorularak görüşmeler sürdürülmüştür.⁶ Hazırlanan sorularla katılımcılara sadece yanıt verip geçtikleri bir ifade ile değil aynı zamanda deneyimlerini, kendi görüşlerini anlattıkları bir yöntemle yaklaşılmıştır.⁷

Hazırlanan sorular, uzmanların görüşüne sunulmuştur. Uzman görüşü neticesinde, görüşmecileri yönlendirmeyecek, açık, anlaşılır ve çalışmanın amacına hizmet eden bir içeriğe sahip olup olmadıkları bakımından güncellenmiştir. Nihai hale getirilen sorular pilot bir uygulama ile denenmiştir. Pilot çalışmada görüşme yapılması planlanan 100 kişinin onda birine tekabül eden 10 kişilik, farklı eğitim seviyelerinden olan farklı cinsiyetteki bireyler seçilmiştir. Pilot çalışma neticesinde soruların en az lise mezunu bireylere yöneltilmesi gerektiği sonucuna varılmıştır. Lise altı eğitim seviyesinde olan bireylerin soruları anlamakta zorluk yaşadığı veya sosyal medyayı aktif bir şekilde kullanmakta sıkıntı yaşadıkları tespit edilmiştir. Bu yüzden hedef kitlemizde ayırt edici özellik olarak gerekçelendirdiğimiz Y kuşağı bireyler arasından da en az Lise düzeyinde eğitimi olan Y kuşağı bireylerin çalışmada yer alması gerektiğine karar verilmiştir. Yapılan pilot çalışma sonucunda soruların uygun olduğuna karar verildikten sonra görüşmelere devam edilmiştir.

⁶ Robert S. Weiss, **Learning From Strangers: The Art And Method Of Qualitative Interview Studies**, The Free Press, New York, 1995, s.58-59.; Kathy Roulston, **Reflective Interviewing: A Guide To Theory And Practice**, Reflective Interviewing, London, 2010, s.112.; Herbert J. Rubin, Irene S. Rubin. **Qualitative Interviewing: The Art Of Hearing Data**, Sage, London, 2011, s.13-15.

⁷ Rosanne E. Roberts, "Qualitative Interview Questions: Guidance For Novice Researchers", **Qualitative Report** c.25, s.3190.

Çalışma, nitel araştırmalarda görüşmelerin, görüşme yapılan kişilerin sorulara verdikleri cevapların tekrarlanmasıyla son verilmesi ilkesi temel alınarak cevapların birbirine benzediği noktada kesilmiştir. Nitel veri analizi sürecinde, örneklemin büyüklüğüne özel bir oran belirlemek veya belirli bir öncelik sırası belirlemek zorunlu değildir. Bunun yerine, farklı eğitim seviyelerinden ve mesleklerden 30-50 yaş aralığındaki 42 kişiden oluşan bir örneklem seçilerek veri toplama ve örnekleme ilkeleri takip edilmiştir. Bu süreçte, ifade edildiği gibi '*sorunu ve anlamını mümkün olduğunca farklı açılardan görme ve bilgi zenginliği*' ilkesi ile seçilen örneklemin çalışma amacını yansıtmaması ve '*doyuma ulaşması*' ilkesi gözetilmiştir. Doyum noktası, verilerin tekrarlandığı ve artık yeni bilgi eklenmediği nokta olarak tanımlanır ve bu noktada veri toplama işlemi sonlandırılmıştır.⁸

Wolcott, veri analizi yapılırken üç yolun kullanılması gerektiğini ifade eder. Tavsiye edilen bu yollardan ilki, araştırmanın sonucunda elde edilen verilerin özgün haline olabildiğince sadık kalarak ve eğer ihtiyaç duyulursa çalışmanın örneklemini olan kişilerin ifadelerini olduğu gibi analiz kısmında aktararak bu araştırmayı inceleyen kişiye betimsel olarak yaklaşımda bulunulur. İkinci olarak ifade edilen yol, ilk yol ile var olan bağlantısını aksatmadan daha sistematik olabilecek verilerin analiz sürecini kapsamaktadır. Araştırmacı kişinin tercih edebileceği son ve üçüncü yol ise, tercih edilebilecek birinci ve ikinci yol ile beraber, araştırmacı elde ettiği verileri açıklarken bunlara kendi düşüncelerini de ekleyerek yapabilir.⁹ İfade edilen veri analizi yöntemi aşamalarını dikkate alarak çalışmamızı ifade edildiği üzere üç aşamadan geçirerek düzenledik.

6. İLGİLİ ARAŞTIRMALAR

Sosyal medyanın dini kullanımı; dini içerik üretimi, mahremiyet, değerler ve birçok farklı açıdan incelenmiştir. Tezimizle doğrudan bağlantılı olduğunu düşündüğümüz tezler sadece felsefe ve din bilimleri alanında değil aynı zamanda farklı alanlarda farklı boyutları ile ele alınmıştır.

⁸ Loraine Busetto, Wick Wolfgang and Christoph Gumbinger, "How To Use And Assess Qualitative Research Methods" **Neurological Research and Practice**, c.2, s.14.

⁹ Ali Yıldırım ve Hasan Şimşek, **Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri**, Seçkin Yayıncılık, Ankara, 2016, s.237.

Dini sosyalleşmede internet ve sosyal medya boyutunu ortaya koymak, dijital din kavramı çerçevesinde internet ve sosyal medyanın dini sosyalleşmedeki etkisi hakkında bilgi sunmak amacıyla olan; *“Dini Sosyalleşmede İnternet ve Sosyal Medya Etkisi”* isimli tez ile Kaya¹⁰, yeni medya olanaklarının dini kurumların, din adamlarının değişmesine açılımlar gerçekleştirmesine, kısaca yaşanan değişme ayak uydurmasına sebep olduğu sonucuna ulaşmıştır. *“Dini Bilgi Edinme Sürecinde Sosyal Medya”* isimli tezi ile Bildik¹¹, sosyal medyanın ilişkilerimize, iletişim ve öğrenme biçimlerimize, gündelik hayat pratiklerimize, sosyopsikolojik hayatımızın her alanına nüfuz ettiğini ifade etmektedir. Günümüz postmodern dijital çağda, dini bilgi edinme sürecinde sosyal medyanın etkisinin olduğu yönündeki temel hipotezinin ise doğrulandığı ve araştırmasının hedefine ulaştığını ifade etmektedir.

Kendilerini dindar olarak tanımlayan insanların teknoloji ile ilişkisine dair kendilerini anlamlandırma ve bu yeni dünyada konumlanma durumlarını incelemiştir. *“Dindarların Dini Teknolojik Aletlerle Etkileşimi: Tekno-Dindar Pratikler”* isimli tezi ile Doğan¹² maddi alanı temsil eden teknoloji ve tanrısal alanı temsil eden din kavramlarının karşılaşmaları neticesinde ortaya çıkan tekno-dindarlık kavramı üzerinden yaptığı derinlemesine görüşmeler ile teknolojinin gelişmesi ile dindarlığın yeni bir konumlanma ve anlam kazandığını ifade etmektedir. Dindar internet kullanıcılarının yeni platformlardaki görünümüne dair oldukça fazla çalışma yapılmıştır. Bu çalışmalardan olan; *“Popüler Kültür Bağlamında Sosyal Medya ve Din: Sözler Köşkü Örneği”*¹³ isimli tezde, çevrimiçi bir topluluğa yönelik araştırma gerçekleştirildiğinden nitel araştırma desenlerinden birisi olan netnografi kullanılmıştır. Sözler Köşkü isimli platformun sosyal medya araçlarını kullanarak popüler kültür ile uyumlu içerikler ürettiğini dolayısıyla popülerleştiği ifade edilmektedir.

¹⁰ Mahir Kaya, *“Dini Sosyalleşmede İnternet ve Sosyal Medya Etkisi”*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2019.

¹¹ Elif Bildik, *“Dini Bilgi Edinme Sürecinde Sosyal Medya”*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2019.

¹² Büşra Doğan, *“Dindarların Dini Teknolojik Aletlerle Etkileşimi: Tekno-Dindar Pratikler”*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Mardin Artuklu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Mardin 2018.

¹³ Şeyma Düzcü, *“Popüler Kültür Bağlamında Sosyal Medya Ve Din: Sözler Köşkü Örneği”*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi) Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2020.

Teknolojinin aktif kullanıcılarından olan dini kanaat önderlerinin sosyal medya üzerinden kurguladıkları Müslüman kimliğin açığa çıkarılmaya çalışıldığı; *“Dini Kanaat Önderleri ve Kimlik: Sosyal Medyada Müslüman Kimliğinin İnşası”* isimli tezde¹⁴ belirlenen dört dini liderin paylaşımları içerik analizi yöntemiyle değerlendirilmiştir. Bu liderlerin ortaya koydukları kimliğin ortak özelliğinin Kur'an ve sünnet odaklı çizgide gittiğini, farklılaşan yönlerinin ise hassasiyetle üzerinde durdukları noktalara dair bir kimliğin inşa edilmesi gerektiği üzerine olmuştur. Kimlik inşası üzerine siyaset bilimleri alanında yapılan bir başka çalışma olan *“Kimlik'in Modern İnşâı, Kimlik Politikaları ve Türkiye'de Kimlik Tartışmaları”* tezinde,¹⁵ kimliğin modern inşası ve kimlik politikalarının Türkiye'deki tartışmaları üzerinde durulmaktadır. Kimlik, özneler arası etkileşimlerin sonucu olarak ortaya çıkmaktadır ancak bu etkileşimlerin gerçekleştiği alanın sistem dünyası tarafından kolonize edilmesi ve bu kolonizasyona karşı kolektif direnişlerin bir ürünüdür. Bu nedenle, kimlik inşası sürecinde faillerin sadece bireyler olmadığı, aynı zamanda yapısal öznelerin de rol oynadığı belirtilmektedir. Çalışmada, kimliğin inşası, bu iki fail arasındaki çatışmalı ilişkilerin bir ürünü olduğundan söz edilmektedir.

Bu çalışmaların yanında sosyal medyanın benlik sunumu ve inşası bağlamında, özellikle genç nesiller arasında ideal bir benlik inşa etmek ve bu benliğin sunumunda araç olarak kullanmak gayesine hizmet ettiği sonucuna ulaşan çalışmalar da bulunmaktadır. Ayrıca görülebilir olmanın çekiciliği ve kendini ispatlama çabası bireylerin bu ağlarda daha iyi performanslar sergileyerek çevrimdışı dünyada kazanamadığı bazı duyguları idealleştirdikleri benlikler ile yansıttıkları neticesine varılmaktadır.¹⁶

¹⁴ Okan Karakoca, **“Dini Kanaat Önderleri ve Kimlik: Sosyal Medyada Müslüman Kimliğinin İnşası”**, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2018.

¹⁵ Mustafa Altunoğlu, **“Kimliğin Modern İnşâı, Kimlik Politikaları ve Türkiye'de Kimlik Tartışmaları”**, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2009.

¹⁶ Şirin İtir Büyüköztürk, **“Bir Sosyal Medya Aracı Olan Instagramda Benlik İnşası”**, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Başkent Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2021.; Betül Nacakcı, **“Sosyal Medya Platformlarında Benlik Sunumu Taktikleri ve Mahremiyetin Dönüşümü: Üniversite Öğrencileri Üzerine Bir Araştırma”**, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya, 2022. Nevfel Boz, **“Yeni İletişim Ortamlarında Dijital Kimlik Ve Benlik Sunumu”**, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimleri Enstitüsü, İstanbul, 2012.

BİRİNCİ BÖLÜM

SANAL DÜNYADA DİN EĞİTİMİ VE ANLAM ARAYIŞI

Din, yaşamın anlamını bulmamıza yardımcı olan bir unsurdur. Bireyler için kişisel ve değiştirilemez bir ruhsal özgürlük alanı sunar, çünkü sadece kendimize ait olan ve istediğimiz zaman vazgeçebileceğimiz bir alandır. Bu özgürlük alanı, geçmiş deneyimlerimizle beslenir ve bu deneyimlerin, kim olduğumuzun temel bir parçası olduğunu kabul ederiz. Din eğitimi, geleceği şekillendirmenin yanı sıra geçmiş deneyimlerimizi de anlamamıza ve kontrol etmemize yardımcı olan bireyler yetiştirmeyi amaçlar. Bu yaklaşımın belirgin bir sonucu, sağlam bir özsaygı ve toplumumuzu daha iyi bir gelecek umuduyla inşa etme yeteneği kazanmış bireylerin ortaya çıkmasıdır.¹⁷ Din eğitimi ayrıca insanların hayatları boyunca karşılaşacakları zorluklarla baş etmelerine, etik ve ahlaki değerleri anlamalarına ve insanların birbirleriyle daha iyi anlaşmalarına yardımcı olabilmektedir.¹⁸ Bununla beraber din eğitimi insanların kendi inançlarını anlamalarına ve bu inançlarına daha derin bir şekilde bağlanmalarına da yardımcı olabilir. Din eğitimi aynı zamanda, birçok toplumda kültürel ve toplumsal normların bir parçasıdır. Dolayısıyla, insanlar için birçok açıdan önemlidir ve bireysel ve toplumsal refah için oldukça önemli bir öğedir. Din eğitiminin önemli bir fonksiyonu da bireylerin inançlarını anlamalarına ve derinleştirmelerine yardımcı olarak kimliklerinin oluşumuna katkıda bulunmaktır. Bugünün teknolojik dünyasında, medya araçlarının kullanımıyla dini eğitim değişen bir yön kazanmıştır. Kurumsal eğitim sınırlarının ötesine geçerek, kitle iletişim araçları vasıtasıyla daha geniş kitlelere ulaşmayı hedeflemektedir. Nihayetinde bireyin kişilik gelişiminde ve kimlik oluşturma sürecinde dini eğitimin yeri ve gerçek dünyada oluşturduğu bu kimliğin, teknolojinin gelişmesiyle sanal dünyadaki

¹⁷ Yurdağül Mehmedoğlu, **Erişkin Bireyin Kendilik Bilinci**, DEM Yayınları, İstanbul, 2005, s.126.

¹⁸ Hayatı anlamlandırmada din eğitiminin rolü hakkında yapılan çalışmalar için; Abdülkerim Bahadır, **İnsanın Anlam Arayışı ve Din**, İnsan Yayınları, İstanbul 2002., Adem Akıncı, “Hayata Anlam Vermede Dinî Değerlerin ve Din Öğretiminin Rolü”, *Değerler Eğitimi Dergisi*, 7-24, 2005., Hasan Meydan, "Neglected Aspect of Religious Education: Search for Meaning." *Bilimname*, 2019, 1247-1269., Zeynep Yüksel, “Gençliğin Anlam Arayışına Din Eğitiminin Katkısının İncelenmesi”, *Çankırı Karatekin Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 2020, 376-395., Emine Tuğba Demirci, “Din Eğitimi Açısından İnsanın Anlam Arayışı Problemine Cahit Zarifoğlu Masalları Bağlamında Bir Bakış”, *Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi*, İstanbul, 2019., Ayrıca anlam arayışına dair; Victor E. Frankl, **İnsanın Anlam Arayışı**, Öteki Yayınevi, İstanbul, 2007., Doğan Cüceloğlu, **İnsan ve Davranışı**, Remzi Yayınevi, İstanbul, 2015.

yansımaları ise üzerinde durulması gereken başka bir noktadır. Bu bölümde din eğitiminin gerekliliği, kurumları gibi dini eğitimin kurumsallaşması süresinde yaşadığı değişimlerinin incelenmesinin ardından medya tarihi ve dinin medyadaki yansımalarına yer verilecektir. Sanal dünya, günümüzde dinin yayılması, paylaşılması ve uygulanmasında önemli bir platform haline gelmiştir. İnsanlar internet üzerinden dini içeriklere ulaşmakta, ibadet etmekte ve dini topluluklarla etkileşimde bulunmaktadır. Bu nedenle, sanal dünyanın dini amaçlarla kullanımı, dinin dijital çağda nasıl değiştiğini ve bu platformun dinin yayılmasına ve anlamına nasıl katkıda bulunduğunu anlamak için önemlidir. Son olarak insanın kendini anlamlandırma var olma biçimi- suretleri başlığında ise bireylerin dini inançlarını nasıl benimsediği, bu inançların onların kimliklerini nasıl şekillendirdiği ve hayatlarını nasıl anlamlı kıldığı konuları ele alınacaktır. İnsanların kendilerini ve yaşamlarını anlamlandırma biçimleri, dini inançlar ve değerler üzerinden şekillenir. Bu kavramları incelemek, bireylerin kimliklerini ve anlam arayışlarını anlamak için önemlidir.

Bu başlıklar, din, teknoloji ve insanın kendini anlama süreçleri arasındaki karmaşık ilişkiyi anlamak ve analiz etmek amacıyla çalışmamızın odak noktaları olmuştur. Bu bağlamda, din eğitimi, sanal dünyanın dini kullanımı ve insanın kimlik ve anlam arayışları konuları arasında kritik bağlantılar ve etkileşimler incelenecektir. Bu, modern toplumun din ve teknoloji ile olan ilişkisini anlamak ve açıklamak için önemlidir.

1.1. DİN EĞİTİMİ

Genel olarak eğitim, bireylerin yaşamları boyunca sürekli öğrenme halinde olmalarını sağlayan bir süreçtir. Akademik olarak bakıldığında ise eğitim, bilgi, beceri ve değerlerin öğrenilmesi, kazanılması ve geliştirilmesini amaçlayan bir sistemdir. Din eğitimi ise bu sürecin içinde dini bilgi ve değerlerin öğretilmesi ve öğrenilmesini amaçlayan bir alanı kapsar. Din eğitimi, dinin doğası, dinin temel kavramları, ibadet, ahlak ve hayatın diğer alanları ile ilişkisi gibi konuları ele alır. Bu eğitim, bireylerin din konusundaki bilgi ve anlayışlarını geliştirmelerine yardımcı olur ve onları dinî konularla ilgili daha bilgili ve duyarlı hale getirir. Ayrıca

bireylerin inançlarını ve değerlerini güçlendirir ve onları hayatın diğer alanlarında daha bilinçli ve etik bir şekilde hareket etmeye yönlendirir.

Din eğitimi bilimi, varlığı, gerekliliği, hangi konuların bu öğretimin kapsamına dâhil edilebileceği ve yöntemleri gibi farklı yönlerden tartışılan bir disiplindir. Uzun yıllar boyunca, bağımsız bir disiplin olup olamayacağı konusunda farklı görüşler ifade edilmiştir. Bazı akademisyenlere göre din eğitimi bilimi bağımsız bir disiplin olarak kabul edilmeli ve bu doğrultuda akademik bir temel oluşturulmalıdır. Bu düşüncede olanlar, bu disiplini incelemek için büyük çaba sarf etmişlerdir.

Çalışmamamızın bu bölümünde, bireyin kimliğinin oluşumunda dini eğitimin yeri ve önemine, değiştirici yönü açısından din eğitiminin rolüne yer verilecektir. Ayrıca dini eğitimin, ilk ayetin nazil oluşundan günümüze kadar yaşadığı değişim, kurumları çerçevesinde değerlendirilecektir. Din eğitiminin neden gerekli olduğuna dair temellendirmelerin ardından nihayet günümüzde teknolojinin gelişmesiyle bir disiplin olarak karşımıza özellikle medya araçları ile çıkan dini eğitimin kitle iletişim araçları vasıtasıyla verilmesi, kurumsal eğitimin sınırlarından öteye gidildiği bir sürecin değerlendirmesi yapılacaktır.

1.1.1. Bireyin Yaşamında Anlamli Değişiklik Aracı Olarak Din Eğitimi

İslam dini eğitiminin Kuran'ın nüzülü ile birlikte başladığı kabul edilir. Hz. Muhammed'in görevi insanlara ilahi vahyi ulaştırarak onları yine vahyin yönlendirmesiyle eğitmek olmuştur. Eğitim, insanın doğumundan ölümüne kadar devam eden bir süreçtir ve İslam eğitimi de bu süreçte bireyin her açıdan kendini geliştirmesini, davranışlarını ve duygularını iyileştirmesini hedefler. İslam dininin istediği insan profili ile eğitimin hedeflediği insan profili arasında benzerlikler bulunmaktadır.¹⁹ Peygamberlerin bir topluluğa gönderilme amaçları, toplumların kötü davranışlarını dönüştürmek ve ilahi buyrukları onlara iletme olmuştur. Bu yönüyle peygamberlerin hepsi için eğitimciler diyebiliriz. Düşünce tarihinde bilginin doğuştan mı olduğu veya sonradan mı edinildiği ile ilgili iki farklı görüş olmakla beraber, bilginin en azından geliştirilebilen bir yönünün olduğu her iki düşünceyi

¹⁹ Nurullah Altaş, İsmail Arıcı, "Din Eğitiminin Bilimselleşme Süreci" **Din Eğitimi** (48-81), Ensar Neşriyat, İstanbul 2015.

benimseyenler içinde doğru olmaktadır. İslam eğitiminde de bireyin, saf bir şekilde fitrat²⁰ üzere doğduğu, ailesinin veya çevresinin onun değişmesinde etkili olduğu düşüncesi yönüyle eğitim, çok önemli ve merkezi bir hâl almaktadır.

Bilindiği gibi Allah'ın sıfatlarından biri 'Rab'tır. Rab, terbiye etmek, büyütmek, yetiştirmek anlamına gelir. Bu kelimenin anlamında aynı zamanda bir yetiştiricide bulunması gereken merhamet, şefkat, yakın ilgi ve doğru yola iletme gibi anlamlar da gizlidir. Bu anlamda ilk eğitici Tanrı'dır. O'nu peygamberler ve onlara indirilen kitaplar izlemektedir. İslam eğitiminin esasını böylece, daha başlangıçta Kur'an teşkil etmiş, Peygamberin söz ve hareketlerini içine alan hadisler ile de, köklü bir destek bulmuştur.

Kur'an, sadece bir din kitabı olmanın ötesinde, bir hukuk kılavuzu, bir iktisadi rehber, ahlaki bir yol gösterici ve her türlü dünyevi sorunun çözümü için bir kaynak olarak kabul edilir. İslam eğitimi kapsamındaki her disiplin, aslında bir tür Kur'an eğitimi olarak değerlendirilebilir.

İslam eğitimi, Peygamber devrinden itibaren gelişim gösteren ve Nemerî, Zernûcî, İhvan-ı Safa, Gazali, İbn Haldun gibi önemli şahsiyetlerin çabaları sayesinde en parlak devirlerini yaşamış bir disiplindir. Bu eğitim anlayışına göre, eğitim öncelikle dini hedeflere yönelik olmalıdır ve amacı Allah'ın rızasına ulaşmak ve ebedi hayatı kazanmak olmalıdır.²¹ İhvan-ı Safa'nın eğitim amacı dünya hayatıyla sınırlı değildir ve en yüce gaye, ruhun potansiyel erdemlerinin ebedi hayat için hazırlanarak gerçekleştirilmesidir.²² Gazali'ye göre ise öğretim bir nevi ibadettir ve öğretmenin amacı saf ve samimi olmalıdır. Dini bir görev sayılmadığı zamanlarda öğretim yararsız hale gelir. "İnsan, yalnızca dua ederken tamamen kendisidir" diyen Eaton'ın ²³ ifadesini genişleterek şunu söylemek mümkündür; insan, yalnızca dua etmekle kalmayıp aynı zamanda ibadet duygusuyla gerçekleştirdiği her türlü eylemi sırasında da tamamen kendisidir. İnsan, ibadet ettiği anlarda ve bu ruh haliyle yaptığı eylemlerde kendini en derin ve gerçek halde ifade eder. İbadet, kişinin kendini ve ilişkisini ilahi bir varlıkla daha derinlemesine deneyimlemesine olanak tanır, bu da

²⁰Hayati Hökelekli, "Fıtrat", TDV İslâm Ansiklopedisi, <https://islamansiklopedisi.org.tr/fitrat> (13.05.2022).

²¹ Kur'an'ı Kerim, Bakara2/201; Fatiha 1/5; Zariyat 51/56; Yunus 10/108.

²² Ahmet Koç, **İhvan-ı Safa'nın Eğitim Felsefesi**, M.Ü. İlahiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 1999, s.206.

²³ Gai Eaton, **Kalenin Kralı, Modern Dünyada İnsanın Tercih ve Sorumluluğu**, Birol Çetinkaya(Çev.), İZ Yayıncılık, İstanbul 2000, s.241.

insanın içsel benliğine ve değerlerine daha fazla odaklanmasına yardımcı olabilir. Sonuç olarak İslam eğitiminin amacı, bireyin İslam dinini anlaması, bilgi ve bilinci artırması, İslami değerlere uygun bir şekilde davranışlarını düzenlemesi ve Allah'a daha yakın bir ilişki kurmasıdır.

1.1.2. Din Eğitimi Kurumlarının Tarihsel Gelişimi

Din eğitimi kurumlarının tarihsel gelişimi, din eğitiminin gelişimini ve kökenlerini anlama açısından büyük önem taşır. Bu gelişim, din eğitimi kurumlarının geçmişten günümüze nasıl değiştiğini ve gelişen öğretim yaklaşımlarını ortaya koyar. Dijital çağda din eğitimi stratejilerinin nasıl şekillendirilmesi gerektiği konusunda önemli içgörüler sunabilir. Din eğitimi kurumlarının tarihsel analizi aynı zamanda din ve teknoloji etkileşimini anlamamıza da yardımcı olur. Bu, dijital çağın gereksinimlerine daha iyi yanıt veren din eğitimi yaklaşımlarının geliştirilmesine katkıda bulunabilir. İnsanların dinî kimliklerinin tarih boyunca nasıl şekillendiği ve bu kimliklerin kişisel ve toplumsal yaşamları üzerindeki etkileri de bu tarihsel analiz içinde yer alır.

İslam tarihi, Kur'an'ı Kerim'in nüzulü ile Mekke şehrinde başlar. Mekke ve Medine şehirlerinin bulunduğu bölge, Güney Arabistan ve Ortadoğu gibi önemli medeniyetlere ev sahipliği yapmıştır. Bu bölge, ticaret ve diğer nedenlerle çevre bölgelerle etkileşim içerisinde olmuştur. Ancak, o dönemde Hicaz bölgesinde eğitim ve bilgi transferi bilimsel anlamda gelişmiş değildir. Arap yazısı henüz gelişmemiştir ve Mısır, Mezopotamya gibi bölgelerle temaslarına rağmen, bu bölgeden gelen bilgi transferi sınırlıdır. Arap toplumu, kapalı bir yapıya sahip olup, eğitim ve iletişim daha çok sözlü olarak gerçekleşmiştir. Bu dönemde şiir ve sözlü sanatlar yazılı kültürden daha fazla gelişmiştir. 'Cahiliyye' terimi ise bu dönemi tanımlamak için kullanılmıştır ve zihniyetlerindeki aşırılıkları ve yanlışlıkları ifade etmek amacıyla kullanılmıştır. Dolayısıyla Arap toplumunun tamamen bilgi ve kültürden yoksun olduğunu iddia etmek doğru değildir.²⁴

İslam dini nazil olduğu zaman Arabistan bölgesinde bir eğitim kurumundan bahsedilememektedir. Ancak oluşturulacak bu yeni kurumların, yakın coğrafyasında

²⁴ Zeki Salih Zengin, "İslam Din Eğitiminin Tarihsel Gelişimi: İslam'da Eğitim Öğretim" **Din Eğitimi** (19-41) Grafiker Yayınları, Ankara 2015.

yer alan kurumlardan etkilendiğini söylemek mümkündür.²⁵ Medreseler gibi önemli bilimsel çalışmaların yapıldığı büyük ve köklü kurumların varlığına kadar gelen bu süreçten ve kurumlardan kısaca bahsetmek gerekmektedir. Bu kurumların ilki Medine'ye hicretten sonra eğitimin yapıldığı başlıca merkez olan Mescidi Nebi olmuştur. Hz. Peygamber'in mescitte gerçekleştirdiği eğitim, özellikle dini bilgi ve uygulamaların yapıldığı, ashabın şahitliğinde vahyin bilfiil ve canlı bir biçimde aktarılıp yaşandığı bir eğitimidir. Hadisler incelendiğinde, Peygamber'e sorulan sorular ya da kendisinin gerek gördüğü esnada yaptığı açıklamaların belirli bir program içerisinde gerçekleşmediği görülmektedir. Bazen karşılaşılan bir olay veya problem, sorulan bir soru, Hz. Peygamber'in açıklayıcı bilgi vermesine vesile olabilmektedir. Belirli bir program dâhilinde olmayan ve ihtiyaca yönelik geliştiği görülen bu eğitim bizlere eğitimin yapısı hakkında fikir verirken, içeriğinin de dini yoğunlukta olduğu anlaşılmaktadır.²⁶

Hz. Peygamber'in Medine'ye hicretini müteakip yaptırılan Mescid-i Nebevî'nin bir kısmında yerden biraz yüksekçe, üstü hurma dalları ile örtülü bir bölüm inşa edilmiştir ki bu bölüme Suffa denilmiştir. İslam'ın ilk üniversitesi olarak kabul edilen bu kurum ile İslam eğitimi yeni bir şekle bürünmektedir. Bu yeni şekli ile okul olarak ifade edebileceğimiz eğitim hayatının başladığını ve bizzat Hz. Peygamber'in burada dersler verdiğini görebilmekteyiz. Allah rızası için ilim öğrenen âlim ile Allah yolunda çarpışan mücahidin bir tutulması kısa sürede öğrenci ve öğretmenler üzerinde etkisini göstermiş, Mescid-i Nebevi ve Suffa, bir ilim merkezi haline gelmiştir.²⁷

İslam coğrafyasının genişlemesiyle, dini ilimlerin öğretildiği kurumlar artmaya ve ihtiyaca yönelik oluşturulmaya başlanmıştır. Küttablar bunlardan biridir. Yazı öğretilen yer anlamına gelen küttab ya da mekteb, geniş bir uygulama alanı bulmuş, Kuran'la birlikte ilk dini bilgilerin verildiği kurum haline gelmiştir. İslam'a göre çocuk öncelikle Kur'an'ı öğrenmesi gerektiğinden gerçekte küttab '*Kur'an öğretilen yer*' anlamına gelmektedir. Başlangıçta sadece çocukların okuma-yazma

²⁵ Şakir Gözütok, "İslam Eğitim Tarihinde Müesseseleşme" **Dini Araştırmalar**, c.9, s.17-18.

²⁶ Muhammed Hamidullah, **İslam Peygamberi**, İmaj Baskı, Ankara 2003, s.767-777, Nebi Bozkurt, Mustafa Sabri Küçükaşcı, "Mescid-İ Nebevî", TDV İslâm Ansiklopedisi, <https://islamansiklopedisi.org.tr/mescid-i-nebevi> (13.05.2022).

²⁷ Hamidullah, **İslam Peygamberi**, s.768., Mustafa Baktır, "Suffe", TDV İslâm Ansiklopedisi, <https://islamansiklopedisi.org.tr/suffe> (13.05.2022).

öğrendikleri bu müessese, bilahare Kur'an ve dini bilgilerin de öğretildiği ve öğrenildiği yer olarak kullanılmıştır.²⁸ İslam'da eğitim ve öğretimin gelişmesinde önemli rolü olan yerlerden biri de '*ulema evleri*'dir başka bir ifade ile şahıs evleridir. Medreseler yaygın hale gelmeden önce ulema evleri ilim ve kültürün gelişmesinde ve yayılmasında büyük rol oynamışlardır. Bununla beraber bu evlerin şahıslara ait olması onların olumsuz bazı özelliklere sahip olmasına sebep olmuştur.²⁹

Tarihsel olarak, eğitim ve öğretim kurumlarının birçoğu, en eski dönemlerden itibaren ibadet mekânlarının çevresinde oluşmuştur. Başlangıçta dini eğitimi hedefleyen bu kurumlar, zamanla genişleyerek tüm eğitim disiplinlerini içine almıştır. Özel eğitim kurumları kurulmadan önce, mabetler eğitim ve öğretim amaçları için kullanılmıştır. İbadetle uğraşan topluma din eğitimi vermek ve dini davet görevini yerine getiren kişileri yetiştirmek amacıyla mabetlerin yanında özel eğitim kurumları oluşturulmuştur. İslam'ın ortaya çıkmasından itibaren, halk dini eğitime büyük ilgi göstermiş ve camiler, dini derslerin verildiği merkezler haline gelmiştir. Bir camide birden fazla halka kurulduğundan dolayı burada birbirine karışan sesler, caminin sükûnetinin bozulmasına sebep olmaktaydı. Bu durum, mescitlerin asıl yapılış gayesi olan ibadetin yapılmasına engel oluyordu. Bu nedenlerden dolayı eğitimin yapılması için camilerden bağımsız bir mekâna ihtiyaç duyulmuştur. Böylece camiye yakın olan ilk medreseler kurulmuştur. Nizamü'l-Mülk ile Bağdat'ta başlayan medrese kurulum faaliyetleri her tarafa yayılmış, kasaba ve köylere varıncaya kadar her yerde benzer medreseler inşa edilmiş zamanla birçok padişah ve devlet adamı kendi adına medreseler kurdurmuştur.³⁰ Medreselerin kurumsallaşması, İslam eğitiminin daha organize ve sistemli bir şekilde sunulmasını, eğitim programlarının standartlaştırılmasını, öğrenci tabanını genişletmesini ve müfredatın belirlenmesini sağlamıştır. Geleneksel medreseler, genellikle bir müderris tarafından yönetilen küçük ve bağımsız kurumlar olarak faaliyet gösterirken, kurumsallaşma süreci medreselerin daha büyük ölçekli ve yapılandırılmış bir yapıya evrilmesini beraberinde getirmiştir. Sonuç olarak, medreselerin kurumsallaşması,

²⁸ Jacob m. Landau, "Küttâb", TDV İslâm Ansiklopedisi, <https://islamansiklopedisi.org.tr/kuttab--mektep> (13.05.2022).

²⁹ M. Faruk Bayraktar, **İslam Eğitiminde Öğretmen Öğrenci Münasebetleri**, M.Ü. İlahiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 2015, s.91.

³⁰ Nebi Bozkurt, "Medrese", TDV İslâm Ansiklopedisi, <https://islamansiklopedisi.org.tr/medrese#1> (13.05.2022). Bayraktar, **İslam Eğitiminde Öğretmen Öğrenci Münasebetleri**, s.92.

İslam eğitiminin daha sistematik, erişilebilir ve yönetilebilir hale gelmesini sağlamıştır. Bu süreç, İslam bilginlerinin yetişmesine ve İslam'ın doğru şekilde anlaşılmasına katkıda bulunmuştur.

1.1.3. Din Eğitiminin Temelleri

Din eğitiminin temellendirme probleminde cevabının arandığı sorunun; ‘niçin din öğretimi’ veya ‘din öğretime neden ihtiyaç duyuyoruz?’ soruları olduğu ifade edilir.³¹ Din eğitiminin neden gerekli olduğuna dair anlamlı ve doyurucu bir cevap, öncelikle dinin anlamı ve önemi üzerinde yoğunlaşmayı gerektirir.³² Bu çerçevede dinin, birey, toplum, kültür vb. için ifade ettiği anlam ve önemi ortaya koyacak bilgi ve değerlendirmelere ihtiyaç vardır. Bireyin dünyasında dinin anlamı doğru bir şekilde ortaya konulduktan sonra dindar olma veya olmama dediğimiz varoluşsal tercih süreci başlamaktadır.³³ İnsanların kendi hayatlarında ne olacaklarına karar vermeleri sürecinde din öğretimi önemli bir rol oynamaktadır. Din öğretiminin gerekliliği, insani, toplumsal, kültürel, evrensel, felsefi ve tarihi temellendirmeleri içerir.

Din eğitimi ve öğretimini temellendirme çabasına insan ile başlamak gerekir. Zira eğitimin muhatabı olacak varlık insanın kendisidir. Çağımızın eğitim ve okul teorileri, okulun ve eğitimin ana hedefleri arasında, özgürleştirme, kendini gerçekleştirme ve insan olma gibi hususlara öncelik vermektedir. Din eğitimi de bu anlamda insanın önemli bir ihtiyacı olan inanmak ihtiyacını karşılama görevindedir ki, bunun bireyin eğitim hayatında önemli ve gerekli bir yerde olması gerektiği ortadadır. İnanma duygusu her insanda doğuştan var olan³⁴ ve yaşama bağlı olarak

³¹ Recep Kılıç, “Din Öğretimini Temellendirme Problemi” **Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, c. 40, s.205.

³² ‘Niçin Din Eğitimi?’ konusuna dair birçok makale ve açıklama bulunmaktadır. Bu çalışmalardan bazıları şunlardır; Alves Colin, “Niçin Din Eğitimi” Mualla Selçuk (Çev.), **Din Öğretimi Dergisi**, c.33, s.20-26.; Necati Öner, "Niçin Din Öğretimi." **Din Öğretimi ve Din Hizmetleri Semineri** c.8, s.23-26.; Mualla Selçuk, "Din Öğretiminin Kuramsal Temelleri." **Din Öğretiminde Yeni Yaklaşımlar** c.11, s.20.; Cemal Tosun, "Türkiye’de Din Eğitimi ve Öğretime Genel Bir Bakış", **Tartışılan Değerler Açısından Türkiye**, s.95-111.

³³ Recep Kılıç, s.217.

³⁴ İslam’daki ‘fitrat’ kavramı, yaratılış, belli yetenek ve yatkınlığa sahip oluş anlamlarına gelmektedir. “Sen yüzünü Hanîf olarak dine, Allah insanları hangi fitrat üzere yaratmışsa ona çevir” (Rûm 30/30) meâlindeki âyetle, “Dünyaya gelen her insan fitrat üzere doğar; sonra anne ve babası onu Yahudi, Hristiyan, Mecusi (farklı bir rivayete göre hatta müşrik) yapar” (Buhârî, “Cenâ’iz”, 79, 92; Müslim, “Kâder”, 22-25) mealindeki hadiste de fitrat ile kastedilenin ne olduğu anlaşılmaktadır. Hayati Hökelekli, "Fitrat", TDV İslâm Ansiklopedisi, <https://islamansiklopedisi.org.tr/fitrat> (13.05.2022).

geliştirilen ve ortaya konan bir ihtiyaçtır. İnsanın bu gereksiniminin doğru ve yeterince doyurulmasında eğitime bu anlamda ihtiyaç vardır.

İnsanın, bireysel yönünün yanında bir de toplumsal yönü de bulunmaktadır. Eğitimden beklenen önemli görevlerden biri de; bireyi, içinde bulunduğu topluma ayak uyduracak ve toplumsal davranışların devamını sağlayacak özelliklere sahip olmasına yardım etmektir. Eğitimin muhatabı olan bireyin kendi doğasının yanında, yakın çevresinden ciddi anlamda etkilendiği ve hayatta kalmasını sağlayan düzenli davranışlarının çoğunu etrafındaki insanları gözlemlemesi sonucunda elde ettiğini dolayısıyla içinde yaşadığı toplumun hayatında ne kadar önemli bir yerinin olduğunu söyleyebiliriz.³⁵ Dolayısıyla birey içinde yaşadığı topluma, onun değerlerini bilerek uyum sağlayabilir. Din de bu değerlerden biridir. Bu manevi değerlerin bireye öğretilmesi ve bireyin bunları sağlam temellere oturtması eğitim ile sağlanmalıdır.

Bireyin, kişilik gelişimini içinde bulunduğu toplumun kodları ile edindiği kültür ve bu kültür ile eğitim tanımları arasındaki bağlantının önemi üzerinde durulmaktadır. Eğitim ile ilgili tanımlara baktığımızda kültürleme kavramının sıkça kullanıldığını görebiliriz.³⁶ İnsan bir kültürün ürünü olarak yaşamını sürdüren, bir yandan da gelecek nesle bu kültürü aktaran, kısaca kültür üretme görevini de üstlenen bir yapıya sahiptir.³⁷ Tüm bireyler belli bir kültür birikimine sahip toplumlarda doğarlar ve bu kültürün ürünü olarak yaşamlarını sürdürürler. Aktarılan bu mirasın içinde, din de bulunmaktadır. Din bir milletin kimliğini belirlemede dil ve tarih kadar önemli bir unsurdur. Bununla beraber diğer alanlara ve kurumlara da etki eden bir unsurdur. Eğitim dini, hem bir kültür olarak hem de diğer kültür unsurlarına etki eden bir unsur olarak öğretmek durumundadır.

Evrensel unsurlar, bireylerden toplumlara, milletlerden devletlere kadar her seviyede etkilidir ve bu unsurları izole bir şekilde ele almak gerçekçi olmaz. Hızla gelişen iletişim teknolojileri sayesinde, insanlar sürekli olarak farklı toplumlarla etkileşimde bulunmaktadır. Bu durum, din eğitimi ve öğretiminin evrensel boyutunu düşünmeyi gerektirir. İnsanlar, diğerlerine karşı anlayışlı ve anlaşılır olabilmek için karşılıklı anlayışa ve değerlerin anlaşılmasına ihtiyaç duyarlar. Bu, iletişimde

³⁵ Emile Durkheim, **Ahlak Eğitimi**, Oğuz Adanır (Çev.), Say Yayınları, İstanbul 2010, s.157-221.

³⁶ Cemal Tosun, **Din Eğitimi Bilimine Giriş**, Pegem Akademi, Ankara 2012, s.93.

³⁷ Beyza Bilgin, "Din Eğitiminin Genel Eğitimdeki Yeri". **Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi** c.24, s.469.

bulunan kişinin farklı dini, ahlaki ve kültürel değerler hakkında bilgi sahibi olmasını gerektirir.

Her toplumun, yetiştirmeyi amaçladığı bir insan tipi vardır. Bu insan tipi, toplumun ve devletin değerlerine uygun olarak belirlenir.³⁸ Devletin benimsediği yönetim şekli veya dünya görüşü, o toplumun ideallerine uygun bireylerin yetişmesini hedefler. Bu idealler, eğitim kurumlarında kendini gösterir ve bu nedenle eğitim programları bu ideallere uygun olarak şekillenir.³⁹ Din, toplumun önemli bir değeri olduğu için devletin politikası da buna göre belirlenir. Din ve ahlak birlikteliği, yani manevi değerlerin eğitimde de yer alması, devletin devamlılığını sağlar. Bu nedenle eğitim, toplumun ve devletin ideallerini gerçekleştirmek için önemli bir araçtır.

Din öğretiminin, bireysel, toplumsal ve evrensel temellerinin yanında hukuki temelleri de bulunmaktadır. Hukuki temellerini ‘hak’ kavramı ve ‘hukuki metinler’ çerçevesinde irdelemek de gerekmektedir. Atay’ın da belirttiği gibi Tevhid-i Tedrisat Kanunu, 3 Mart 1924 yılında kabul edilen ve anayasal koruma altına alınmış olan bir kanundur.⁴⁰ Din eğitimi ve öğretimine özel bir yer ayırmaktadır. 1982 Anayasasının 24. Maddesi, Din ve Ahlak öğretimini zorunlu kılmaktadır. ‘Herkes vicdan, dini inanç ve kanaat hürriyetine sahiptir. 14. Madde hükümlerine aykırı olmamak şartıyla ibadet, dinî ayin ve törenler serbesttir.’ Bunun dışında, Avrupa Konseyi ve Avrupa Birliği Karar ve Düzenlemeleri ile de üye devletlerin; ‘demokratik toplumlarda dinî toleransa dair’ başlığı altında din ve din eğitimi ile ilgili yerine getirmesi gereken maddeler sıralanmıştır. Din, bireyler, toplumlar, kültürler ve daha fazlası için taşıdığı anlam ve önemiyle öne çıkarır. Din eğitimi, insanların kendi yaşamları üzerinde nasıl bir etki yaratacağına karar vermelerine yardımcı olur. Din eğitiminin gerekliliği, insani, toplumsal, kültürel, evrensel, felsefi ve tarihi temellendirmeleri içerir. Bu, insanların dinin ve dini değerlerin yaşamlarında nasıl bir rol oynadığını anlamalarına, bu değerleri içselleştirmelerine ve kişisel tercihlerini bilinçli bir şekilde yapmalarına katkıda bulunur.

³⁸ Yıldız Kızılabdullah, Tuğrul Yürük, “Din Eğitimi ve Öğretiminin Temelleri”, **Din Eğitimi**(81-101), Ensar Yayınları, İstanbul 2015.

³⁹ Beyza Bilgin, **Eğitim Bilimi ve Din Eğitimi**, Gün Yayıncılık, Ankara, 2001, s.68-69.

⁴⁰ Hüseyin Atay, Açış Konuşması, 1. Türkiye Din Eğitimi Semineri(23-25 Nisan 1981), **İlahiyat Vakfı Yayınları**, Ankara, 1981, s.2.

1.1.4. Yaygın Din Eğitimi Aracı Olarak Kitle İletişim Araçları

Yaygın din eğitimi için önemli bir araç olan kitle iletişim araçları, özellikle televizyon ve internet, günlük yaşamımızın vazgeçilmez birer parçası haline gelmiştir. Televizyon artık neredeyse her evin temel ihtiyacı haline gelirken, internet ise hızla popülerlik kazanarak hayatımızın ayrılmaz bir parçası olmuştur. İnternetin yaygınlaşması, kitle iletişim araçlarını kullanan kişi sayısını artırmış ve bu kullanıcıların yaş aralığı giderek gençleşmiştir. İnternet, özellikle gençler arasında televizyonun yerini hızla almış gibi görünüyor. İnternet, farklı sanal dünyaları sunarak sanal arkadaşlıklar, sanal ilişkiler, paylaşımlar, dilekler ve mutluluklar gibi kavramları içeren yeni bir gerçeklik yaratmıştır. Bu gerçeklikler ve anlamlara dair şu ifadeler kullanılmıştır:⁴¹

“Günümüz dünyasının niteleyicisi olan hız, kitle iletişimindeki tarzı belirlerken hepimize genel bir düşünme ve yaşama biçimini empoze etmektedir. Bu esnada hayatımızı anlamlandırdığımızı zannettiğimiz anlamlar denetlenemez bir karaktere sahip olmaya başlamıştır. Hayatın hiçbir safhasında bu kadar hızlı gelişme kaydetmediğimizi ve bu dönemde öğrendiğimiz bütün düşünce ve duygu durumlarını evire çevire tekrar tekrar kullandığımızı dikkate alırsak, bu dönemi hedef kitle olarak seçen görsel yayınların ve onları üretenlerin sağlıklı bir toplum projesinde ne kadar sorumluluk altında olduğunu bir kere daha hatırlatmak sanırım iyi olur.”

Gelişmemiş ülkelerde radyo ve televizyon kitle iletişimi aracı olarak kullanılması olumlu bir özellik olarak sunulurken bu araçların bireyleri tek tipleştirme tehlikesinin de düşünülmesi gerektiği ifade edilmektedir.⁴² Yapılan araştırmalar televizyonun, internete göre daha yaygın bir kullanım alanı olduğunu göstermekle beraber internetin ve dolayısıyla sosyal medyanın gittikçe artan bir kullanım aracı haline geldiğini gözlemlemekteyiz.⁴³ Youtube, televizyona benzer bir

⁴¹ Yurdagül Konuk Mehmedoğlu, “Değerler Eğitimi ve Çocuk”, **Türkiye III. Dinî Yayınlar Kongresi**, Ankara, Diyanet İşleri Başkanlığı, 28-30 Kasım 2005, s.115-121.

⁴² Sanders, kitabında bu tehlike hakkında şunları ifade etmiştir; “*Herkes aynı programı seyrettiğinde yani ülke çapındaki büyük kanallar amaçlarına ulaştığında, herkes aynı şekilde eğitilmiş olur.*” Barry Sanders, **Öküzün A’sı**, Ayrıntı Yayınları, İstanbul 2017, s.67.

⁴³ ‘We Are Social’ tarafından hazırlanan rapora göre; Türkiye’de televizyon kullanımı %99 iken, internet kullanıcısı 69,95 iken, 68,90 milyon da sosyal medya kullanıcısı bulunmaktadır. Yine bu rapora göre; Türkiye’de insanların sosyal medyayı kullanma nedenlerinin başında, arkadaşları ve aileleriyle bağlantıda kalmak geliyor. İkinci sebep ise haberleri okumak.

işlevi yerine getirerek, bilgiye erişim açısından sıkça başvurulmuş bir sosyal platformdur. Kullanıcıların %69'u, Youtube'u öğrenme ve bilgi edinme amacıyla kullanmaktadır.⁴⁴ İnternetin toplum hayatında kullanılmaya başlaması hızlı bir süreç içinde gerçekleşmiştir ve bu süreç yoğun bir gelişmeye sahne olmuştur. Sadece 15-20 yıl gibi kısa bir süre içinde internet, yaygın bir şekilde kullanılan bir araç haline gelmiştir. Zamanla internetin maliyetinin düşmesi ve teknik açıdan kullanımının kolaylaşması, neredeyse tüm bilgisayarlarda ve mobil cihazlarda yer almasına olanak sağlamıştır. İnternetin yaygınlaşmasında önemli bir etken olan bloglar, forumlar, sözlükler ve sosyal medya hesapları, insanların interneti daha da benimsemesine ve kullanmasına yardımcı olmuştur. Özellikle Youtube gibi kullanıcıların kendi içeriklerini yükleyebildiği bir platform, internetin yayılmasında büyük bir rol oynamıştır. Kullanıcılar, video paylaşımıyla kendi varlıklarını web üzerinde ifade etmeye başlamışlardır. Bu durum, internetin evrimini "biz" odaklı bir yapıdan, "sen" veya "siz" odaklı bir yapıya doğru değiştirmiştir. Kullanıcılar artık içerik üretme ve paylaşma konusunda daha aktif bir rol oynamaktadır.⁴⁵

Kitle iletişim araçlarının yaygınlaşması ile beraber bilinçli birer kullanıcı olmak üzerine temellendirilen yeni bir kavram olan medya okuryazarlığı kavramı hayatımıza girmiştir. Medya çalışmalarında ifade edilen kavram sıklıkla kullanılan bir kavram iken '*dini medya okuryazarlığı*' ise yeterince incelenen bir kavram olmamıştır.⁴⁶ Medya okuryazarlığını gerekli kılan bireyin kitle iletişim araçları ile ilişkisinden kaynaklı bilgi eksikliği, yeni iletişim durumuna uyum sağlayabilmesi, yanlış bilgilere karşı bilinçli olması gibi nedenlerin dini medya okuryazarlığı için de geçerli olduğu ayrıca medya araçlarından kaynaklı sebeplerin de bunu gerekli kıldığı ifade edilmiştir.⁴⁷ Dinî medya okuryazarlığı, medyanın işlevlerini anlama, bu işlevleri bireysel ve toplumsal yaşama etkili bir şekilde entegre etme becerisini içeren

<https://wearesocial.com/uk/blog/2022/01/digital-2022-another-year-of-bumper-growth-2/>
(10.09.2022).

⁴⁴ Webrazzi, 'Youtube'un Türkiye Kullanıcı Profili Araştırması', (Erişim 5 Ekim 2016),

⁴⁵ Dağhan Irak, Onur Yazıcıoğlu, **Türkiye ve Sosyal Medya**, Okyanus Yayınları, İstanbul 2012, s.7-21.

⁴⁶ Daniel A. Stout, "Religious Media Literacy: Toward A Research Agenda", **Journal of Media and Religion**, c.1, s.49.

⁴⁷ Bayramali Nazıroğlu, "Din Eğitiminin Gerekliliği Açısından Dini Medya Okuryazarlığı" **Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi**, c.15, s.191.

çok yönlü bir kavramdır. Bu nedenle, din eğitimi bağlamında günümüzün en önemli terimlerinden biridir.⁴⁸

Din eğitimi literatüründe henüz detaylı bir şekilde ele alınmayan diğer bir konu, ‘medya ekolojisi’dir.’ McLuhan’ın 1960 yılında öne sürdüğü bu kavram ile iletilen medya mesajlarının iletildiği araca göre yeniden şekillendiğini ifade etmektedir.⁴⁹ Postman’ın “*dinin televizyon programlarının içeriğini oluşturmasından ziyade, televizyon programlarının dinin içeriğini oluşturduğu*” medya ekolojisinin, aslında bireyi etkileyen ve değiştirici güç olarak görülen dinin anlamını yitirdiği ve anlam kayması yaşadığı, medyada oluşturulan içeriklere ve izleyicilerin beğenilerine kurban edildiğine şahit olabilmekteyiz.⁵⁰ Televizyon, internet ve sosyal medya gibi platformlar, dinin algılanma biçimini ve dini deneyimi etkilemektedir. İzleyiciler, medya tarafından sunulan dini içeriklere maruz kalarak, dinin anlamını bu içeriklerle ilişkilendirme eğilimindedir. Ancak, medya ekolojisinin dinin anlamını tamamen kaybettiği veya bozduğu şeklinde bir sonuç çıkarmak hatalı olabilir. Medya, dini içerikler sunabilir, yorumlayabilir veya etkileyebilir, ancak dinin anlamı ve değeri bireyin kişisel inançlarına ve deneyimlerine bağlı olarak şekillenir. Ancak şunu ifade etmek mümkündür ki, medya içeriklerinin din üzerinde büyük bir etkisi olmaktadır. Sanal dünyanın dinî kullanımı, medya tarihi, teknolojinin dini yöndeki etkisi, dijital dindarlık ve dijimodernizm gibi çeşitli alt başlıkları içermektedir. Çalışmamızın diğer bölümünde, sanal dünyanın dinî amaçlarla nasıl etkileşime girdiğini ve bu etkileşimin modern toplumda ve bireyin kendisinde nasıl bir değişim yarattığını incelenecektir.

⁴⁸ Ayşe Zişan Furat, “Din Eğitimi Ekseninde Türkiye’de Medya ve Din Araştırmaları”, **Medya ve Din Araştırmaları Dergisi**, c.2, s.30.

⁴⁹ Marshall McLuhan, **Understanding Media: Extension of Man**, New York, MIT Press, 1965, s.7.

⁵⁰ Neil Postman, **Televizyon: Öldüren Eğlence. Gösteri Çağında Kamusal Söylem**, Osman Akinhay (Çev.), İstanbul, Ayrıntı Yayınları, 2010, s.138.

1.2. SANAL DÜNYANIN DİNİ AMAÇLAR İÇİN KULLANIMI

Sanal dünya, günümüzde birçok amaç için kullanılan bir platform haline gelmiştir. Bu amaçlardan biri de dinî amaçlardır. Sanal dünyanın dinî amaçlar için kullanımı, medya tarihi, teknolojinin dini kullanımı, dijital dindarlık ve dijimodernizm dönemi gibi alt başlıklar çerçevesinde değerlendirilecektir. Medya tarihi açısından bakıldığında, sanal dünyanın dinî amaçlar için kullanımı, internetin yaygınlaşmasıyla birlikte hız kazanmıştır. İnternet, özellikle 1990'lı yıllarda popüler hale gelmiş ve birçok dinî kurum tarafından kullanılmaya başlanmıştır. Bu kurumlar, internet sayesinde dinî içeriklerini daha geniş kitlelere ulaştırma imkânı bulmuştur. İnternet, ayrıca dinî eğitim, sohbetler, seminerler ve tartışmalar için de bir platform haline gelmiştir. Teknolojinin dini kullanımı ise, dinî içeriklerin dijital platformlarda sunulması ve yayınlanması anlamına gelmektedir. Teknolojinin gelişmesiyle birlikte, dinî içeriklerin dijital olarak sunulması ve internet aracılığıyla yayınlanması daha kolay hale gelmiştir. Böylelikle, dinî içerikler daha geniş kitlelere ulaşabilmiştir. Ayrıca, teknolojinin dini kullanımı, dijital bir dinî deneyim sunan uygulamaların geliştirilmesine de imkân sağlamıştır. Bu başlığın alt inceleme alanlarından biri olan Dijital dindarlık kavramı ise dinî inançlarını dijital dünya ile birleştiren bireyleri ifade eder. Dijital dindarlık, sanal dünyanın dinî amaçlar için kullanımının en önemli alt başlıklarından biridir. Dijital dindarlar, sanal dünya aracılığıyla dinî içeriklerle etkileşime geçerler ve dijital olarak bir araya gelirler. Dijital dindarlık, dinî toplulukların sanal dünya aracılığıyla birbirleriyle etkileşimde bulunması ve birbirlerine destek olması açısından da önemlidir. İncelenen diğer bir kavram ise Dijimodernizm dönemidir ki bu dönem, dinî inançların dijital dünya ile birleşmesiyle oluşan bir dönemi ifade eder. Bu dönemde, dinî inançlar dijital dünyaya adapte olmuştur ve dinî pratiklerin dijital olarak gerçekleştirilmesi yaygın hale gelmiştir. 1960'lı yıllarda başlayan bu süreç, dünya genelinde ortaya çıkan 'dinî uyanış' sürecini ifade etmektedir ki bu süreçle birlikte, dinî kültürün medyatik formda üretimi hız kazanmıştır. Bu süreç, insanlığın üçüncü büyük uyanışı olarak adlandırılmıştır.⁵¹

⁵¹ Mehmet Akgül, "Medya ve Din: Radyo İletişimi ve Gözyaşı Fm Örneği", **Türk-İslam Medeniyeti Akademik Araştırmalar Dergisi**, c.6, s.42.

Günümüzde, semavi dinlerden uzak doğu dinlerine ve marjinal dinî gruplara kadar hemen hemen tüm inanç sistemleri internet ortamında temsil edilmektedir.⁵² Dijital düzlem, dinî akımların kendilerini anlatma ve yaymaları konusunda etkin bir ortam sağlamıştır. Moderniteye mesafeli olan dinî akımlar bile dijital teknoloji ve sosyal ağlardan yararlanmayı tercih etmektedir. Bu platformlar, dinî grupların tebliğ ve irşat hizmetlerinde önemli imkânlar sunmuş ve etki ve işlevlerinin artmasını sağlamıştır.⁵³ İnternetin din açısından icadî son derece önemlidir ve sonuçları çok boyutludur. Bu konu, disiplinler arası bir çalışmayı gerektirmektedir.⁵⁴ Araştırmalar, insanların interneti sadece bir eğlence aracı ve boş zaman aktivitesi olarak değil, ibadetlerini gerçekleştirmek ve manevi değerlerini geliştirmek gibi farklı amaçlar doğrultusunda da kullandığını ortaya koymuştur.⁵⁵ Bu durum, internetin dinî açıdan çeşitli amaçlar için kullanıldığı algısının değişmeye başladığını göstermektedir. İnternet, dinî gruplara ibadetlerini yerine getirme, dini bilgileri edinme, manevi deneyimleri paylaşma ve diğer inançlı kişilerle etkileşime geçme gibi olanaklar sunmaktadır. Dolayısıyla, internetin dini hizmetler ve değerler konusunda önemli bir rol oynadığı ve bu alanda daha fazla araştırmanın gerektiği söylenebilir.

İnternet, ortak dinî ilgilere sahip kullanıcıların geniş bir ağ içinde iletişim kurma ve dinî mesajların geniş kitlelere ulaştırılmasını sağlama konusunda büyük bir fırsat sunar. Dinî topluluklar, internetin önemini kavrayarak üyelerine ve potansiyel üyelere bilgi sunma ve erişimi hedeflerler. İnternet, dinî metinlerin kolayca erişilebilir olmasını sağlar ve aynı zamanda manevi deneyimler için yeni fırsatlar sunar. Sanal dünyada gerçekleşen dinî uygulamalar, fiziksel dünyadaki maneviyat ve dinî pratiklerden daha cazip hale gelebilir. İnternetin hiper metin yapısı, dinî bir arayış içinde olanlar için sınırsız kaynaklara ulaşma imkânı sunar. Dinî amaçlar doğrultusunda faaliyet gösteren gruplar, internetin sağladığı imkânları kullanarak daha büyük kitlelere ulaşabilir, farkındalık yaratabilir ve sosyal adalet konularında

⁵² Mehmet Haberli, "Dijital Din Araştırmalarında Konu ve Yaklaşımlar", **İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi**, c.9, s.893.

⁵³ Mustafa Arslan, "Kitle İletişim Araçları, Medya ve Din İlişkisi Üzerine." **Birey ve Toplum Sosyal Bilimler Dergisi**, c.6, s.16.

⁵⁴ Ünal Kılıç, Nihal Acar, "Sanal Dini İletişim Motivasyonları Üzerine Bir Alan Araştırması: Sivas Cumhuriyet Üniversitesi Öğrencileri", **Medya ve Din Araştırmaları Dergisi**, c.3, s.16.

⁵⁵ Habibe Akçay Bekiroğlu, Asuman Banu Hülür, "Çevrim içi Din: Dini İçerikli Bir Facebook Sayfasının Göstergebilimsel Analizi", **Akademik Araştırma ve Dayanışma Derneği Sosyal Bilimler Araştırma Dergisi**, c.14, s.158.

etkili bir şekilde hareket edebilir. Sonuç olarak, internet, dinî iletişim ve hizmetler açısından önemli bir araç olarak kullanılır. Dinî topluluklar, internetin sunduğu bilgi erişimi, iletişim olanakları ve etkileşim platformları sayesinde dinî mesajlarını daha etkili bir şekilde yayabilir ve dinî çabalarını güçlendirebilirler. Bunun yanında sanal dünya, dinin algılanma biçimini ve dini deneyimi büyük ölçüde etkileyen bir platformdur ve bu etkileşimi anlamada altı temel başlık önemlidir. Medya tarihi, sanal dünyanın dini amaçlar için kullanımının geçmişini ve gelişimini ortaya koyarak bu ilişkiyi bağlam içinde değerlendirir. Teknolojinin dini kullanımı, dini uygulamalarda teknolojinin etkisini vurgularken dijital dindarlık, insanların sanal dünya aracılığıyla nasıl dini kimlikler geliştirdiğini ve dijital dini içeriklere nasıl erişim sağladıklarını inceler. Dijimodernizm ise geleneksel dini normların sanal dünyada nasıl dönüştüğünü ele alırken din eğitimi ve medya ilişkisi, dini öğrenme ve eğitimde dijital platformların nasıl kullanıldığını inceleyerek dini eğitim ile medyanın etkileşimini ele alır. Bu alt başlıklar bir araya gelerek, sanal dünyanın dinî amaçlar için kullanımının karmaşıklığını ve çeşitliliğini derinlemesine incelememize olanak sağlayacak ve çalışmamızın uygulama bölümünün teorik temellerini anlamamıza yardımcı olacaktır.

1.2.1. Medya Tarihi

Medya tarihini anlamak, insanlar ile medya araçları arasındaki ilişkinin nasıl başladığını ve bu ilişkinin kişisel ve toplumsal yaşamlarımızı nasıl etkilediğini anlamamıza yardımcı olur. Medya tarihi oldukça geniş bir konuyu içerir. Medyanın tarih boyunca toplumların kendi kimliklerini ve diğer toplumlar hakkındaki algılarını şekillendiren, bu algıları değiştirmeye çalışan çeşitli çalışma alanlarıyla ilişkili olduğunu gösterir ve medyanın hayatın her alanını etkileyen kapsayıcı bir güce sahip olduğunu ortaya koyar.⁵⁶ Özellikle din eğitimi açısından medya tarihini bilmek önemlidir çünkü medya, dinin yayılması, iletilmesi ve anlaşılması sürecinde etkili bir araçtır. İnsanların inançlarına yönelik bilgilere erişmelerini sağlamak, dini değerleri aktarmak ve toplumun dinî bilinç düzeyini arttırmak için medya kullanılmaktadır. Medya tarihini bilmek, din eğitiminde medyanın rolünü anlamamıza, medya araçlarının etkisini değerlendirmemize, doğru kullanımını öğrenmemize ve geleceğe

⁵⁶ Jean Noel Jeanneye, **Başlangıçtan Günümüze Medya Tarihi**, YKY Yayınları, İstanbul 2006, s.7.

yönelik planlama yapmamıza yardımcı olur. Bu da din eğitimini daha etkili ve verimli hale getirebilir.

Modern medya tarihi, basılı yayınlarla başlar.⁵⁷ Yazılı eserlerin çoğalması, bilginin yayılması ve medyanın özellikle başlangıçta gazeteler aracılığıyla daha çok insana ulaşması mümkün olabilmıştır. 19. yüzyılda endüstriyel gelişmelerle beraber 1860-1930 yılları fotoğraf, hareketli fotoğraf (sinema), kablolu telgraf, telsiz telgraf, fonograf, telefon, radyo ve nihayet televizyonun icadı ile medya basılı yayından işitsel ve görsel yayına doğru evrilmiştir.⁵⁸ Ayrıca aynı dönemde telgrafın bulunuşu ve kullanılması da iletişim tarihi açısından devrimsel nitelik taşımıştır.⁵⁹ Telgraf, birbirine oldukça uzak mesafede bulunan insanların birbiri ile kolayca iletişim kurmasına imkân tanımıştır. 19. yüzyıldaki bu gelişmelerin ardından bir sonraki yıl medya tarihi açısından hem çok parlak hem de sınırlamalarla ve savaşla dolu bir yüzyıl olarak geçmiştir.⁶⁰ Özellikle radyo hem Avrupa’da hem de Amerika’da günlük hayatta yaygın olarak kullanılmış bunun yanında savaşlarda da adeta bir propaganda aracı haline gelmiştir.

Yazılı iletişimin ardından gelen işitsel iletişim aracı olan radyonun özellikle savaşlarda etkin olarak kullanılmasının ardından kitlelerin yaygın bir şekilde kullanacağı hem de devlet açısından daha güçlü olabilecek bir başka medya aracının icadına şahitlik etmekteyiz ki bu televizyondur. 1923 yılında John Logie Baird tarafından İngiltere’nin Hastings kasabasında icat edilen televizyon, 1926 yılında ilk görüntüyü yayınlamasıyla yayın hayatına başlamıştır. Televizyon özellikle 60’lı yıllarda Avrupa’da oldukça yaygın ve etkili bir kitle iletişim aracı haline dönüşmüştür.⁶¹

Televizyonun ardından 20. yüzyılın diğer önemli ve büyük keşfi olan ARPANET, 1969 yılında medya tarihinin önemli bir unsuru olarak dünyayı saracak ağlara sahip olacaktır. Günümüzde yaygın olarak kullandığımız internet ile insanlar daha hızlı ve kısa sürede bilgi edinmenin ve iletişim kurmanın yolunu bulmuştur. İlk kişisel bilgisayarlar 1960 yılında üretilmeye başlanmış, bu bilgisayarlar ile bilgi,

⁵⁷ Mc Quail, Denis, **Mc Quail’s Mass Communication Theory**, SAGE, London 2010, s. 27.

⁵⁸ Marshall Gordon, **Sosyoloji Sözlüğü**, Osman Akınhay, Derya Kömürcü (Çev.), Bilim ve Sanat Yayınları, Ankara 1999, s.484.

⁵⁹ Klaus Bruhn Jensen (Ed.), **A Handbook of Media and Communication Research**, Routledge, London 2002, s. 42.

⁶⁰ McLuhan, **Understanding Media The extensions of Man**, s.333-334.

⁶¹ Jeanneye, **Başlangıçtan Günümüze Medya Tarihi**, s. 237.

birtakım ağlar yoluyla yönlendirilebilmiş ve geçmişe yönelik aramalar da yapılabilmektedir.⁶² Ardından geliştirilen ağlar sayesinde ‘*Her zaman ve her yerde*’ sloganı ile ortaya çıkan ‘*Yeni Medya*’ olarak isimlendirilen, bireylerin sadece üretilen içeriklerin pasif izleyicisi veya okuyucusu olmayıp onları aktif olarak kullandıkları bir şekle büründürdüklerine şahitlik etmekteyiz.⁶³ Berkeley'in ifade ettiği gibi, internet artık sadece televizyon gibi bilgi almanın bir aracı olmanın ötesine geçmiş, aynı zamanda bireylerin kendilerini ifade etme aracı haline gelmiştir. Günümüzde insanlar, sadece kendi ülkelerinde veya yakınlarındaki olaylarla sınırlı kalmayıp dünyanın uzak köşelerinde meydana gelen olayları öğrenme isteği duyduklarında, internet bu isteği karşılayan bir araç haline gelmiştir. Tüm dünyada yaşanan büyük kolektif hareketler hâline gelen toplumsal olayların ki bunlar; “*Arap Baharı*”⁶⁴, “*Occupy Wall Street*” hareketi, İran’da 2009 seçimleri sonrasında yaşanan “*Yeşil Devrim*” hareketi, “*Mısır Devrimi*”⁶⁵ gibi yeni iletişim aracı olan internet ve onun sağladığı sosyal medya platformları sayesinde gerçekleşen olaylardır. Bunun bir benzeri de Türkiye’de İstanbul’da gerçekleşen ve “*Gezi Parkı*”⁶⁶ olayları olarak isimlendirilen harekettir. Tüm bu ve benzeri hareketler, bizlere değişen iletişim araçlarının gücünü ve etkilerini göstermesi açısından önemli olmaktadır.

Son yıllarda dijital medya olarak da ifade edilen, yeni medya ve internetin yükselişi, medya tarihinde bir devrim niteliği taşır. Manovich'a göre, yeni medyayı geleneksel medyadan ayıran temel unsurlardan biri ‘değişkenlik’ niteliğidir.

⁶² Jan Van Dijk, **The Network Society Social Aspects of New Media**, Sage Publications, London 2006, s.6.

⁶³ Barış Bulunmaz, “Yeni Medya Eski Medyaya Karşı, Savaşı Kim Kazandı veya Kazanacak”, **Karadeniz Teknik Üniversitesi İletişim Araştırmaları Dergisi**, c.7, s.28.

⁶⁴ Arap baharında oldukça etkili olan sosyal medya, protestoculara özgür bir alan sunabilmiş, fikirlerini rahatça ifade etme imkânı bulabilmişlerdir. Ancak sosyal medyanın üreticisi konumunda bulunan batı ülkelerinin denetiminden bağımsız bir kullanımdan söz etmenin mümkün olmadığı unutulmamalıdır. Ali Murat Kırık, “Arap Baharı Bağlamında Sosyal Medya-Birey Etkileşimi ve Toplumsal Dönüşüm” **21. Yüzyılda Eğitim ve Toplum Eğitim Bilimleri ve Sosyal Araştırmalar Dergisi**, c.1, s. 87-98.

⁶⁵ 2011 yılının ilk yarısında Orta Doğu, pek çok isyan ve ayaklanmaya sahne oldu. Bu isyanlar çoğu zaman “Facebook Devrimi” ya da “Twitter Devrimi” olarak adlandırılmıştır. Azime Telli, “Mısır Devrimi’nde Sosyal Medyanın Rolü”, **Bilge Strateji**, c.4, s.65-91.

⁶⁶ Her ne kadar Gezi Parkı eylemlerinde sosyal medya etkili olsa da, sosyal medyanın siyasi katılım açısından o kadar etkili olmadığı görülmüştür. Sosyal medyanın siyasete etkisi, bireylerin tercihleri ile şekillenmekte ve genellikle kullanıcılar siyaseti ‘özelinde’ tutmayı ya da ‘dışlamayı’ tercih etmektedir.

Gülüm Şener, Perrin Öğün Emre, Fatih Akyıldız, “Türkiye’de Sosyal Medyanın Siyasi Katılım Etkileri”, **Folklor/Edebiyat**, c.21, s.75-98.

Değişkenlik, yeni medyanın farklı şekillerde ve potansiyel olarak sonsuz versiyonlarda bulunabilen bir yapıya sahip olabileceği anlamına gelir. Geleneksel medya metinsel, görsel veya işitsel unsurları belirli bir dizge içerisine yerleştirerek ve sabitleyerek insan unsuruna dayanan bir gereksinim duyar. Ancak yeni medya aracılığıyla bu gereksinim değişmiştir. Yeni medyanın, bilgisayarlar tarafından otomatik olarak üretilen farklı sürümlerle çeşitliliği arttırılmıştır.⁶⁷ İnternetin yaygınlaşmasıyla beraber bilgiye anında erişim, interaktif iletişim ve içerik paylaşımı imkânı sağlanmıştır. Dijital medya, bu internet tabanlı iletişim ortamında üretilen, dağıtılan ve tüketilen her türlü medya içeriğini kapsarken; web siteleri, bloglar, sosyal medya platformları, video paylaşım siteleri, podcast'ler, dijital dergiler ve haber siteleri gibi çeşitli dijital platformlar, kullanıcıların bilgiye erişimini kolaylaştırırken aynı zamanda içerik üretmelerine ve paylaşımlarına olanak sağlamıştır. Dijital medya, birçok açıdan geleneksel medyadan farklılık gösterir. İnternetin yaygınlaşması ve hızlı bağlantı imkânlarının artmasıyla birlikte, haberlerin anında yayılması, gerçek zamanlı etkileşimlerin mümkün olması ve kullanıcıların içerik üretme gücünün artması gibi özellikler ortaya çıkmıştır. Kullanıcılar, sosyal medya platformları aracılığıyla fikirlerini paylaşabilir, diğer kullanıcılarla etkileşimde bulunabilir ve hatta kendi medya içeriklerini oluşturabilirler. Bu teknolojik ilerlemelerin hızı ve yaygınlığı, kullanıcılarına yeni fırsatlar sunarken aynı zamanda; yayılan bilginin doğruluğu, güvenilirliği, çevrimiçi taciz, bağımlılık, mahremiyet ihlalleri, kimlik karmaşası, farklı kişiliklere bürünme gibi psikolojik sorunlarla dünyayı karşı karşıya bırakmıştır. Bu nedenle, dijital medyanın etkilerini anlamak ve bu alanlarda uyum sağlamak, günümüzde önemli bir konu haline gelmiştir.

1.2.2. Teknolojinin Dini Kullanımı

Türkiye’de kişilerin internet kullanımı Ocak 2022’de, günlük 8 saat olarak kaydedilmiştir. Sosyal medyada geçirilen süre ise 2 saat 59 dakikadır. Ocak ayında ülkemizde 68,90 milyon sosyal medya kullanıcısı vardı. Bu sayı, toplam nüfusun yüzde 80,8’ine eşit olmaktadır. Türkiye’deki sosyal medya kullanıcıları 2021 ile 2022 arasında 8,9 milyon (yüzde +14,8) artmıştır.⁶⁸ Sosyal medya ile ilgili yapılan

⁶⁷ Lev Manovich, **The Language of New Media**, MIT Press, Cambridge 2001, s.36.

⁶⁸ We Are Social, "Digital 2022", (Erişim 19 Kasım 2022).

çalışmalara bakıldığında bireylerin; sosyalleşmeden kaçınmak veya daha fazla sosyalleşmek, yalnızlık hissini veya dayanışma bilincini paylaşmak, duygu ve düşüncelerini daha fazla kişiye aktarmak, geniş kitleler tarafından takdir edilmek, beğeni elde etmek gibi nedenlerden dolayı sosyal medyayı kullandıkları belirlenmiştir.⁶⁹ Başka bir çalışmaya göre ise sosyal medya, insanların karşılıksız olarak başkalarına yardım etmelerini teşvik eden ve karşılıklı sosyal faydaların oluşturulduğu bir platform olarak da hizmet eder. Bu bağlamda, sosyal medya sayesinde tamamen yabancı insanlar, sosyal yardım kampanyaları düzenleyebilir ve böylece birbirlerine destek sağlayabilirler.⁷⁰ Yapılan bir araştırmada ‘*Dua acenteliği*’ ismi ile Twitter üzerinden insanların birbirinden dua istediği, sosyal medyayı kullanarak psikolojik rahatlama yaşadıkları, sosyal yaşamlarındaki doyum eksikliklerini gidermek amacıyla bu platformu kullandıkları ifade edilmektedir.⁷¹

Oldukça yoğun kullanılan internet ve özellikle sosyal medya araçlarının ne kadarının dini amaçlarla kullanıldığı konusunda yapılan bir araştırmaya göre, bu kullanımın oldukça sınırlı olduğu görülmektedir.⁷² Sosyal medyanın dini amaçlarla kullanımının sınırlı olmasının yanında birçok çevrim içi uygulama, site veya platformlar dini içerik geliştirmekte, sorulara yanıt bulmak amacıyla varlığını sürdürmektedir. Türkiye’deki çevrimiçi dini uygulamalara; Alo Fetva hattı, Sorularla İslamiyet, fetvameclisi.com, dinisorusorcevapal.com, islamqa.info vb. birçok site ve haber kanalı örnek olarak verilebilir. Amerika’da yapılan bir araştırmaya göre de, düzenli olarak ibadet edenlerin %40’ının, sanal ağ üzerinden çevrimiçi kiliseye katıldıkları tespit edilmiştir.⁷³ Başka bir araştırmada, kişilerin geleneksel kilise ibadetlerine katılma yerine çevrimiçi ibadetleri tercih ettikleri artık kiliselerin tek işinin çevrimiçi olan bir papazın binlerce kişiye din hizmeti verebileceği ifade

⁶⁹ Murat Hazar, “Sosyal Medya Bağımlılığı-Bir Alan Çalışması”, **İletişim Kuram ve Araştırma Dergisi**, c.32, s.173.; Natalya N. Bazarova, Yoon Hyung Choi, “Self-Disclosure in Social Media: Extending The Functional Approach to Disclosure Motivations and Characteristics on Social Network Sites” **Journal of Communication**, c.64, s.653.; Sulaiman Ainin ve diğerleri, “Exploring The Role Of Demographics And Psychological Variables İn İnternet Addiction”, **Social Science Computer Review**, c.35, s.775.

⁷⁰ Luigi Anolli, Daniela Villani, and Giuseppe Riva, “Personality Of People Using Chat: An On-Line Research”, **CyberPsychology & Behavior**, c.8, s.89-95.

⁷¹ Muhammed Emin Demirdağ, “Sosyal Medyada Dayanışma Örneği Olarak “Dua Acenteliği”, **Kadim Akademi SBD**, c.5, s.66.

⁷² Adem Korukçu, Muammer Cengil ve Özkan Ardahanlı, “Sosyal Medya ve Din: Facebook Örnekleminde Dini İçerikli Paylaşımlar Üzerine Bir Değerlendirme”, **Geçmişten Geleceğe Ahlak**, Bartın, Bartın Üniversitesi Yayınları, 13-14 Mayıs 2015, s.529.

⁷³ Pew Research Center, "Frequency Of Prayer" (Erişim 22 Kasım 2022).

edilmektedir. ‘Church of Fools’ olarak bilinen bir internet sitesinin bir günde 41.000 kullanıcı kaydettiği görülmüştür.⁷⁴ Bu durum, günümüzde dindarlığın sanal dünyada ne kadar yaygınlaştığını ve önümüzdeki dönemlerde bu yaygınlığın giderek artacağını işareti olarak yorumlanabilir.

Daniel Bell’in ‘İdeolojinin Sonu’ tezine göre yeni nesiller ideolojilere göre değil, teknolojik gelişmelere ve pratik yararlar göre yaşamlarını sürdürmektedir.⁷⁵ Bu durum dinsel unsurlar düşünüldüğünde, bu unsurların sosyal işlev görmesinin ötesinde ticari bir mekanizmaya dönüşmesi veya bir meta olarak pazarlaması sonucunu doğurmaktadır. Elindeki ürünü en iyi şekilde pazarlayan dinî kurum veya cemaatler ise üyelerini bir arada tutabilir veya yeni üyeler kazanabilir hale gelmiştir. Günümüzde, yalnızca mobil cihazlarda kullanılabilen birçok dini içerikli uygulama bulunmaktadır. Bu uygulamalara örnek olarak; ‘Confession: A Roman Catholic App’ uygulamasını verebiliriz. İtalyanca, İspanyolca ve Portekizce dillerini destekleyen uygulama, istenilen yer ve zamanda Katolik bir Hristiyan’ın uygulamayı yöneten Katolik bir rahibe günahlarını itiraf etme fırsatı sunmaktadır. Müslüman kullanıcıların da hizmetine sunulan birçok mobil uygulama bulunmaktadır. Namaz vaktini bildiren, Kur’an ve tecvit öğrenmeye yardımcı olan, hac rehberi, hafızlık uygulaması veya helal restoranları indeksleyen uygulamalar örnek olarak verilebilir.⁷⁶ Teknolojinin dini mekânlarda kullanımına dair dünyadaki örneklerle baktığımızda ise; Japonya’da tapınakta Budizm’in öğretilerini anlatması için kullanılan robot hakkında, haberin başlığı şu şekilde yer almaktadır; “Kyoto’da 1619’da açılan Kodaiji tapınağı, bugünlerde Budizm’in öğretilerini insanlara anlatması için 900 bin dolarlık android robot Kannon’dan yardım alıyor. Amaç gençleri bu tapınağa çekebilmek.”⁷⁷ Bunun yanında Polonya’nın başkenti Varşova’da bir kiliseye yerleştirilen SanTO isimli Katolik robot, gelen ziyaretçilerin temel sorularını yanıtlayabilecek yetkinlikte tasarlanmıştır.⁷⁸ Bu örnekler, yapay zekânın dini pratiklerimize ve hayatımıza ne denli yoğun bir şekilde girdiğinin ve

⁷⁴ Tim Hutchings, “Creating Church Online: A Case-Study Approach To Religious Experience”, *Studies in World Christianity*, c.13, s.243-260.

⁷⁵ Daniel Bell, *İdeolojinin Sonu & Ellilerdeki Siyasi Fikirlerin Tükenişine Dair*, V. Hacıoğlu (Çev.), Sentez Yayınları, Ankara, 2013.

⁷⁶ Haberli, “Dijital Çağda Din ve Dindarlığın Dönüşümü”, s.310.

⁷⁷ Bigumigu, “400 Yıllık Tapınakta Budizm Öğretilerini Anlatan Robot” (Erişim 12 Aralık 2022).

⁷⁸ AIAAIC, “SanTO robot Catholic priest”, (Erişim 12 Aralık 2022).

artık bu gelişmeleri takip edip bunlara göre yaşamamız gerektiğinin oldukça dikkat çekici örnekleri olmaktadır.

Tüm bu gelişmelerin yanında dijitalleşme ile beraber gelen bir olumsuzluk olarak değerlendirilen; metinlerle kurulan ilişkinin bağlamından koparılması tehlikesinden söz edilmektedir. Dijital ortamda okunan kutsal kitaplar ile daha az anlamlı bir ilişki kurulduğu ifade edilmektedir.⁷⁹ Teknoloji ile beraber kullandığımız tüm dini uygulama ve pratikler düşünüldüğünde geleneksel dini anlayışımızda matbu olan kitaplar ile ilgili hükümlerin o kadar da önemsenmediğini görebilmekteyiz. Kur'an'ı abdestli eline almak, uzanarak okumamak, her mekânda okumamak gibi birçok adap kurallarının göz ardı edilmesi tehlikesi ile karşılaşmaktayız. Teknolojinin yaygınlaşması ve uygulamalar aracılığıyla okunması, Kur'an'ın matbu haline atfedilen bu kutsallığın az da olsa aşınma tehlikesinin bulunduğunu söyleyebiliriz.

Bunun yanında artan sosyal medya kullanımının bazı dini liderler için potansiyel bir meşruiyet krizi yarattığını, bazıları için ise etkili seslerini bu manzara içinde oluşturmaya çalıştıklarını ifade eden çalışmalar da bulunmaktadır.⁸⁰ Teknoloji ile yaygın olarak kullanılan uygulamalar, sosyal medya araçları, bu araçlar ile yapılan mahremiyet ihlali gibi birçok konunun tartışılmasına neden olan paylaşımlar gibi konuların, kısaca teknolojinin kullanımının dini hükmü konusunda İslam bilginleri fikir beyan etmek durumunda kalmışlardır. Birçok kişi, sosyal ağların olumsuz etkilere yol açabileceğini düşünüyor. Bu etkiler arasında zaman israfı, gereksiz meşguliyet, dikkat eksikliği, kibir, narsisizm gibi ruh ve beden sağlığına zarar verebilecek faktörler bulunuyor. Ayrıca, mahremiyet kurallarının çiğnenmesi, tecessüs, gıybet, yalan, hakaret ve aldatma gibi olumsuz davranışların kolayca yayılmasına neden olabilen bir platform olarak görülüyorlar.⁸¹ İfade edilen tüm bu negatif yönlerinin yanında, tüm bu teknolojik gelişmelerden uzak kalmamamızın mümkün olmadığını, olumsuz yönlerinin dikkate alınarak her şey gibi teknolojik araçları da ölçülü kullanmamız gerektiğini söyleyebiliriz.

⁷⁹ Tim Hutchings, "E-Reading and the Christian Bible", **Studies in Religion/Sciences Religieuses**, c.4, s.430.

⁸⁰ Scott Woodward, Royce Kimmons, "Religious Implications Of Social Media İn Education", **Religion & Education**, c.46, s.280.

⁸¹ M. Raşit Akpınar, "İslam Hukuku Açısından Sosyal Medya", **Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, c.28, s.497.

1.2.3. Dijital Dindarlık

Dünden bugüne dini gelenekler ile mensubu olan kişiler arasında var olan ilişki biçimi yüz yüze ve yazılı metine dayanan bir ilişki olmaktadır. Ancak gelişen teknoloji ile beraber var olan geleneğin yapısı da değişmek zorunda kalmıştır. Yazılı metin üzerinden kurulan ilişki biçimi devam ederken sanal dünyanın nimetleri de kullanılmıştır. Bu nimetler görünür olmak için kullanırken bir yandan dindarların kendi iç sistemlerinden zaman zaman tavizler vermek durumunda kaldıkları ve dinin dijital kapitalizmin bir parçası olmasına, bir pazarlama stratejisine dönüşerek seküler mantıkla ticarileşmesine evirildiği şeklinde de yorumlanmaktadır.⁸² Dindarların yeni teknolojileri kullanırken eski kimlikleri ile yeni durumlarının karşılaşmasında içinde bulundukları ilişki durumu sadece kendilerinin bu platformlardan faydalandıkları tek yönlü bir etkilenme şeklinde olmamıştır. Çamdereli'nin ifadesiyle⁸³ *“İmkânları elde etmek, imkânların yönlendirmeleri, imkânların ortaya koymuş olduğu yaşam biçimini de peşinen kabullenmeyi gerektirir. İmkânlar, imkân olarak kendi başlarına kalmazlar ve yeni yaşam biçimleri, yeni gerçeklik inşaları, kendi gerçeklikleri düzleminde yeniden kurgulanırlar.”* Bu yeniden kurgulanmalar, dindarlar açısından, inançlarında veya dindar kişiliklerinde yarattığı değişimin yanında; dijital teknolojiye yaşanan gelişmeler, yeni medya ortamlarının çeşitliliği, işlevselliği ve din ile etkileşiminin artması, zamanın ruhuna uygun yeni tanım ve kavramsallaştırmaları da ortaya çıkarmıştır. Bu noktada son yıllarda, çevrimiçi dini pratiği ifade etmek üzere *‘Dijital Din’* kavramının daha yaygın olarak kullanılmaya başladığı görülmektedir. *‘Dijital dindarlık’* ise bireyin, dijital alana göre dindarlığını göstermesi anlamına gelmektedir. Buna göre dindarların sanal medya araçlarını kullanmasının yanında, bu araçlar dindarlıklarını özlü söz, fotoğraf veya video yoluyla dijital alanda gösterdikleri bir olguya dönüşmüştür.⁸⁴

Dijital din kavramının yanında iletişim bilimciler, sosyologlar ve din sosyologları, dinin/dinlerin dijital medya ile etkileşimini birkaç açıdan sınıflandırmış ve tanımlamışlardır. 1990’lı yılların ortalarından 2000’li yılların başlarına kadarki

⁸² Faruk Karaarslan, “Post Seküler Din Halleri ve Dinin Dijitalleşmesi”, **Dijitalleşen Din** (13-45), Köprü Kitapları, İstanbul 2015.

⁸³ İslam ve Medya, "Sosyal Medya, Popüler Kültür ve Din", (Erişim 11 Ekim 2022).

⁸⁴ Bahset Karşı ve Sezen Aycan, “Instagram ve Mahremiyet: Dindar Muhafazakâr Kadınların Paylaşımları Örneği”, **Turkish Academic Research Review**, c.5, s.255.

dini içeriklerin internet ortamıyla buluşması sürecinde, söz konusu olguyu ifade etmek için (*Cyber/Virtual Religion*) ‘*Sanal Din*’ kavramı yaygın olarak kullanılmıştır. Bu kavram, din/dinler ile bilgisayar teknolojilerinin karşılaşmasını ve insanların dini ve manevi hayatlarının sanal dünyaya taşınmasını ifade eden yeni etkileşim biçimini ifade etmek için kullanılmıştır. 2000’li yıllardan sonra internet ortamında interaktivite seviyesinin artmasıyla birlikte Helland, din/dinlerin interneti bir iletişim aracı olarak kullanmasını ifade eden “*Religion Online*”, ve din/dinlerin, interneti ve yeni medyayı bir etkileşim ortamı olarak kullanmasını ifade eden “*Online Religion*” şeklinde bir kavramsallaştırma yoluna gitmiştir.⁸⁵ Bunun yanında kaynaklarda tespit edilen diğer isimlendirmeler de şöyle sıralanabilir; ‘*Medya dindarlığı*’, ‘*prime-time dindarlığı*’, ‘*sosyal medya dindarlığı*’, ‘*sanal cemaat dindarlığı*’, ‘*selfie-dindarlığı*’, ‘*tekno-dindarlık*’, ‘*dijitalleşen dindarlık*’, ‘*kes-yapıştır dindarlığı*’ ve ‘*çevrim içi dindarlık*’.⁸⁶

Kitlesel yayıncılık, Türkiye’deki dini cemaatler tarafından yoğun bir şekilde kullanılmaktadır. Bu cemaatler, devletin elinde olan Diyanet İşleri Başkanlığı ve İlahiyat Fakülteleri gibi kurumların yanı sıra veya onlara duydukları güvensizlikten dolayı bir tepki veya alternatif olarak ortaya çıkabilmiştir. Bu konuda, İsmail Ağa Cemaati mensubu olan ‘Cübbeli Ahmet Hoca’ olarak bilinen, Ahmet Mahmut Ünlü, şu ifadeleri kullanmıştır; “*İsmail Ağa cemaati mikrofona ve teybe karşıydı, sonra izin verildi. Mübarek (Mahmut Ustaosmanoğlu) radyo, televizyon işine izin vermiyordu, sırf ilahiyatçılar yanlış konuşuyor diye çıktık.*” Bu cemaat, geleneksel yüz yüze iletişime dayalı bir tarikat geleneğiyle ortaya çıkmış olmasına rağmen, radyo, televizyon, internet siteleri ve özellikle bilgisayar destekli sosyal ağlarda dolaşıma sokulan videolar aracılığıyla farklı bir imaj ve görüntü oluşturmuştur. Aynı şekilde, Humeyni hareketine önemli halk desteği sağlayan ses ve video kasetleri, tarikatlar ve cemaatler tarafından devletin görsel ve işitsel medya alanındaki tekeline alternatif iletişim araçları olarak kullanılmıştır.⁸⁷

⁸⁵ Christopher Helland, “Online-Religion/Religion-Online And Virtual Communitas”, **Religion On The Internet** (205-224), JAI Press/Elsevier Science, London, 2000.

⁸⁶ Mustafa Çuhadar, “Postmodernizm, Dijitalleşme ve Hibrit Dindarlık” **Tevilat**, c.2, s.67.

⁸⁷ Haldun Narmanlıoğlu, “Tarikat ve Cemaatlerin Alternatif Medya Stratejileri”, **Medya ve Din**(165-205), Köprü Kitapları, İstanbul 2014, s.186.

Seküler kişiler kendilerini meşrulaştırmak ve kutsal olandan bağımsızlaşmak için kutsanmayı ve hatta din gibi muamele görmeyi tercih ederler. Bu durumda, dindarlar, sekülerliğin kutsanmasına lojistik destek sağlarlar ve din formundaki her şeyin içeriğini boşaltarak dünyevileştirerek meşrulaştırırlar. Yani, dindarlar, dinî formlardaki yapıların içeriğini dünyevi referanslarla doldurduklarında, zahiren dinî ancak aslında dünyevî olan bir biçim ortaya çıkar. Türkiye'deki İslami televizyon kanalları bu konuda örnek olarak verilebilir. Bu kanalların dindarlar tarafından izlenebilir olması, insanların ‘bunlar yanlış şeyler göstermez’ telakkisiyle sorgulama yapmadan kabul etmelerine ve dünyevileşmenin insanlar üzerinde önemli etkiler bırakmasına neden olur.⁸⁸

1.2.4. Dijimodernizm Dönemi

Teknolojik gelişmelerin hızı ve çeşitliliği, modern toplumlarda hayatın hemen her alanına etki etmektedir. Endüstri, ticaret, iletişim, eğitim, sağlık, ulaşım gibi insan yaşamının temel bileşenleri, teknolojik yeniliklerle şekillenmekte ve gelişmektedir. Bu bağlamda, teknolojinin günlük yaşamın her safhasında karşımıza çıkması, akademik açıdan, teknolojinin insan hayatı üzerindeki etkilerini multidisipliner bir şekilde incelemeyi gerektirmektedir. Bilim, sosyal bilimler, mühendislik ve insan bilimleri gibi farklı disiplinler, teknolojinin insan yaşamındaki yerini, etkilerini ve sonuçlarını analiz etmektedirler. Dolayısıyla, teknolojinin hayatın her alanına nüfuz etmiş olması, günümüz toplumlarında akademik düzeyde de yakından takip edilen bir konudur.

Teknolojik gelişmelerin hızlı bir şekilde artması ve yaygınlaşması, bireylerin kişisel bilgilerinin gizliliği ve mahremiyeti konusunda endişeler yaratmaktadır. Bu nedenle, teknolojinin kişisel mahremiyet üzerindeki etkileri de önemli bir tartışma konusu haline gelmiştir. Özellikle, internet, akıllı cihazlar ve diğer teknolojik araçlar, kişisel verilerin toplanması, saklanması ve işlenmesi için kullanılmaktadır. Bu veriler, reklamcılık ve pazarlama gibi amaçlarla kullanılabilir gibi, hukuki ve siyasi amaçlar için de kullanılabilirler. Bu durum, bireylerin mahremiyet duygusunu olumsuz yönde etkileyebilir ve kişisel bilgilerin yanlış ellerde veya kötüye kullanılması riskini artırabilir.

⁸⁸ Çuhadar, “Postmodernizm, Dijitalleşme ve Hibrit Dindarlık”, s.75.

İnternet, bireysel özgürlükleri arttıran, bilgiye erişimi kolaylaştıran ve küresel bir bağlantı ağı sağlayan önemli bir teknolojik yenilik olarak kabul edilirken, aynı zamanda gözetim toplumu oluşumu açısından da endişe verici bir etki yaratmaktadır. İnternet, kişisel bilgilerin paylaşımını kolaylaştırdığından, bireylerin özel hayatlarına dair verilerin toplanması ve izlenmesini de kolaylaştırmaktadır. Bu durum, internet kullanıcılarının sürekli bir şekilde izlenmesine ve takip edilmesine olanak tanıyan bir ortam yaratmaktadır. Bu, internetin ve özellikle sosyal medyanın gözetim odaklı ve bireysel mahremiyeti ihlal eden bir özellik taşıdığı anlamına gelir. Bu perspektifle, sosyal medyanın, Foucault'un ifadesiyle, bir 'gözetim toplumu'nun oluşturulmasında öncü bir rol oynadığı söylenebilir.⁸⁹ İngiliz filozof ve sosyal teorisyen Jeremy Bentham tarafından çeşitli kurumlar için tasarlanmış bir gözetim ve kontrol mekanizması olan *Panopticon* kavramı da bu noktada önemli hale gelmektedir. Foucault bu kavramı modern toplumlarda gözetim ve kontrol mekanizmalarının nasıl çalıştığı konusunda bir örnek olarak ele almıştır.⁹⁰ Bu tasarım, insanların davranışlarını kontrol etmek için psikolojik bir baskı yaratarak, insanların kendilerini sürekli izleniyor hissetmelerine neden olur. Böylece, insanlar her zaman izleniyor olabilecekleri düşüncesiyle kendi davranışlarını kontrol etme eğilimi gösterirler. Bu tasarım, disiplinli bir toplum yaratmak için kullanılabilir.

Facebook, bu gözetim toplumu bağlamında, araştırmacılar tarafından demokratik ve özgürlükçü bir yaklaşımı temsil ettiği iddiasıyla geleneksel medyaya alternatif bir pozisyonun temsilcisi olarak algılanmıştır. *'Görünürlüklerini, erişilebilirliklerini arttıran teknolojik araçlara büyük bir istek ve arzu ile yönelen, her an, her yerde görünür olmak kaygısı taşıyan bir teşhir toplumundan söz etmek artık hiç de abartı sayılmamaktadır.'*⁹¹ Her an her yerde görünür olma kaygısı taşıyan kullanıcılar için kavramlar ve durumlar arasındaki çizgiler belirsizleşmiş ve her şeyin imkânlı hale geldiği bir *'olabilirlikler'* dünyası doğmuştur. Kısaca postmodern bir kavramla ifade edilecek olursa *'anything goes'* (ne olsa gider) zihniyeti ortaya çıkmıştır.⁹²

⁸⁹Micheal Foucault, **Hapishanenin Doğuşu**, Mehmet Ali Kılıçbay (Çev.), İmge Kitabevi, Ankara 1992.

⁹⁰ Foucault, **Hapishanenin Doğuşu**, s.315.

⁹¹Ali Toprak ve diğerleri, **Toplumsal Paylaşım Ağı Facebook: "görülüyorum öyleyse varım!"**, Kalkedon Yayınları, İstanbul 2009, s.152.

⁹² Mustafa Tekin, **Kutsal Sekülerizm**, Açılım Kitap, İstanbul, 2011.

Postmodern dönemde teknoloji ve gönüllü gözetim toplumuyla birlikte, sosyal medyada varlığını sürdüren ve gerçek hayattaki deneyimlerini sanal dünyaya aktaran bireyler, iletişim profesörü Jan Van Dijk'e göre, geleneksel bir cemaatin üyesi olmak için birçok farklı ilgi alanına sahip olmanın gerektiğine karşın, sanal cemaatlerde sadece bir ortak ilgi alanının bile yeterli olabileceğini vurguluyor. Bu sanal cemaatler, kişilerden bağlılık talep etmezken, manevi bir arınma ve aidiyet duygusu sunarlar. Dr. Gülenay Pınarbaşı da bu durumu 'Spirüel Ağ' adlı kitabında ele alırken, insanların artık inanmak istediklerini, ancak kurumsal dinlere bağlı olma zorunluluğundan kaçtıklarını açıklıyor. Sanal cemaatler, kişilerin hayatlarına müdahale etmekten ziyade, sorularına net cevaplar aradıkları, hatta bazen farklı inançlarla bir araya getirilen gizemli inanç deneyimlerine yöneliyorlar. Bu, yeni nesil din anlayışımızın bir yansıması gibi görünüyor, çünkü insanlar artık Allah'ın rızasından ziyade 'beğeni' ve 'takipçi' sayılarına odaklanıyorlar.⁹³ Dijital çağın dinî deneyimleri nasıl etkilediği konusunda önemli bir perspektif sunan bu ifade ile sanal cemaatlerin bireyler için sunduğu manevi arınma ve aidiyet, günümüzdeki din anlayışının evrimleştiği ve kişiselleştirildiği bir gerçeği yansıtmaktadır. Ancak, bu yeni din anlayışının bazı zorlukları da beraberinde getirebileceği ve dini deneyimlerin gerçeklikten uzaklaşmasına yol açabileceği de unutulmamalıdır.

1.2.5. Din Eğitimi ve Medya İlişkisi

Günümüzde medya, toplumların yaşamında büyük bir rol oynamaktadır ve din eğitimiyle olan ilişkisi de bu süreçte önemli bir yer tutmaktadır. Din eğitimi, bireylerin inançlarını ve değerlerini şekillendirmeye yardımcı olan bir süreçtir ve medyanın etkisiyle bu süreç yeni boyutlar kazanmıştır. Medya tarihi incelendiğinde, dinin iletişim araçlarıyla olan ilişkisinin uzun bir geçmişi olduğunu görmekteyiz. Gazeteler, radyo, televizyon ve son yıllarda internet gibi medya araçları, dinin yayılması, vaazların dinleyicilere ulaştırılması ve dini bilgilerin paylaşılması için kullanılmıştır. Teknolojinin dini kullanımı da din eğitimi ve medya ilişkisinin önemli bir boyutunu oluşturmaktadır. İnternet ve diğer dijital teknolojiler, din adına birçok kaynağın erişilebilir hale gelmesini sağlamıştır. İnternet üzerindeki dini içerikler, çevrimiçi dersler, dijital kitaplar ve interaktif platformlar, din eğitiminin

⁹³Gülenay Pınarbaşı, **Spirüel Ağ Sosyal Medya ve Yön Değiştiren İnançlar**, Okur Akademi, İstanbul, 2021, s.59.

yaygınlaşmasına ve daha etkili bir şekilde gerçekleştirilmesine olanak tanımaktadır.⁹⁴ Din eğitimi açısından, yeni medyanın sunduğu kullanım alanlarını anlamak ve bu alanların gerçekte bir fırsat mı yoksa tehdit mi olduğuna yönelik soruları ve sorunları ortaya koyabilmek amacıyla, üç temel alandan bahsedilebilir; dini bilginin üretimi ve aktarımı, dini sosyalleşmenin sağlanması ve dini kimlik oluşumu.⁹⁵ Bu alanlara dair kısaca bir değerlendirme yaptıktan sonra, çalışmamız için önemli olan yeni medya imkânlarının dini kimlik üzerindeki etkilerine değinilecektir.

Yeni medya, bilgi edinme sürecini bir üst seviyeye taşıyarak kullanıcıların bilgi üretimine katkıda bulunmalarını sağlamıştır.⁹⁶ Bireyler, din konularında fikirlerini sesli bir şekilde ifade edebilme, dini metinleri kendi perspektiflerine göre yorumlama, dinle ilgili eleştirilerini ve yorumlarını sistematik bir şekilde sunabilme imkânına sahip platformları etkin bir şekilde kullanabilmektedir.⁹⁷ Bu da günümüz din eğitimi anlayışının merkezinde yer alan, dini konuları etkin bir şekilde ele alabilme, çıkarımlar yapabilme, yorumlayabilme ve eleştirel bir bakış açısıyla yaklaşabilme becerisine sahip bireylerin yetiştirilmesi amacıyla örtüşmektedir. Son zamanlarda yaygınlaşan yeni medya platformları üzerinden yayılan dini bilgi, üreticilerinin kim olduğu, geleneksel dini otoritelerle ilişkileri, hangi tür dini bilginin eğitim konusu olabileceği, yeni medyada dini bilgiye yönelik denetim organlarının oluşturulması olasılığı ve böyle bir olasılık varsa dini bilgiye hangi denetleme kriterlerinin temel alınması gerektiği gibi konular, din eğitimi yönlendiren temel sorular haline gelmiştir.⁹⁸

⁹⁴ Bilal Yorulmaz, “Teknoloji Destekli Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Derslerinin Öğrenci Başarısı ve Kalıcılığına Etkisi”, **Değerler Eğitimi Dergisi**, c.3, s.135.; Cüveyriye İltuş, “Din Eğitiminde Dijital Mecraların Kullanımı”, **Avrasya Sosyal ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi**, c.8, s.530.

⁹⁵ Ayşe Zişan Furat, “Din Eğitimi Açısından Yeni Bir İmkân Alanı Mı Tehdit Mi”, **Dijitalleşen Din** (325-365), Köprü Kitapları, İstanbul 2015.

⁹⁶ Maryam Alavi, Dorothy E. Leidner, “Knowledge Management And Knowledge Management Systems: Conceptual Foundations And Research Issues”, **MIS Quarterly**, c.25, s.107-136.; İnternetin kültürünü, onu üretenlerin kültürü olarak yorumlayan Castelles, inşa edilen bu kültürün farklı boyutlarından söz etmektedir. Dört farklı boyutuyla inşa edilen bu sürecin hep beraber, internet dünyasında yayılan bir özgürlük ideolojisini yaydıklarından söz eder. Manuel Castells, **The Internet Galaxy: Reflections On The Lnternet, Business And Society**, Oxford Universty Press, London 2001, s.36-37.

⁹⁷ Tuba Nur Dönmez, “Teknoloji ve Dinî Değerler İlişkisi: Değer Merkezli Bir Değerlendirme”, **1. Türkiye Lisansüstü Çalışmaları Kongresi Bildiri Kitabı**, Konya, İlmi Etüdler Derneği (İLEM), 29 Haziran-01 Temmuz 2012, s.83.

⁹⁸ Recep Vardı, “İnternette Yer Alan Dini İçerikli Bilginin Güvenilirliği”, **Bozok Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, c.3, s.87.

Yeni medya araçlarında üretilen dini bilgi ve bu bilginin sunumunun bu araçlardan en eskisi sayılabilecek ancak hala yaygın olarak kullanılan televizyondaki durumu oldukça ilgi çekicidir. Televizyondaki dini yayınlar ve sunumlar, dini bilgi ve anlayışın yayılması açısından büyük bir öneme sahiptir. Bu tür televizyon programları, maalesef sistemsiz bir şekilde yayınlanmakta ve büyük bir izleyici kitlesi tarafından takip edilmektedir. Bu programlar, birçok kişi tarafından dini bir öğrenme ve bilgi kaynağı olarak kabul edilebilmektedir. Televizyonda yayınlanan dini programlarda sunulan bilginin yanında bu bilgiyi aktaran ve programların merkezi konumunda olan sunucularının durumu ise ayrıca incelenmesi gerek bir konu olmaktadır. Bu sunucular bu programlarda, tüm programı, konukları ve ortamı yönlendiren kişilerdir. Program sunucuları, farklı konuların uzmanı olan konuklarla aynı seviyede konuşabilme yeteneğine sahip olabilirken özellikle, 'Din' söz konusu olduğunda, uzmanlık alanlarının genişlediği görülmektedir. Bu geniş yelpaze, hataların artmasına neden olabilmektedir.⁹⁹ Medya veya dini bilgilerde yapılan hataların nedenleri, genellikle bilgi eksikliğiyle açıklanır. Ancak bu sorunun kökenlerinden biri, medya çalışanlarının bu bilgi eksikliğini giderme çabalarının yetersiz olması veya hiç bulunmamasıdır. Bu durum, bu kişilerin umursamazlık veya ilgisizlikleri olarak da nitelendirilebilir.¹⁰⁰ Bu tür programlar, ne yazık ki, hatalı ve disiplinsiz bir şekilde yayınlanmakta ve büyük bir izleyici kitlesi tarafından takip edilmektedir. Bu programlar birçok kişi tarafından dinî bilgi kaynağı olarak algılanabilmektedir, tıpkı sinagog, camii veya kilise gibi.¹⁰¹ Bu nedenle, televizyondaki dini yayınlar ve bu yayınların sunumları büyük bir öneme sahiptir. Bu programlarda sunuculuk yapan bu kişiler, basın mensupları olabileceği gibi, medya ile bağlantısı olmayan sadece din adamlarının sunuculuk yaptığı yayınlar da olabilir.

⁹⁹ Medya, din konusundaki hataları gösteren birçok örneğe tanık olmuştur. Fatih Altaylı'nın 21 Nisan 2013 tarihinde Haber Türk'te yayınlanan "Altaylı ile Türkiye Gündemi" adlı programda, mezheplerle ilgili ayrıntılı bilgisini göstermeye çalıştığı belirtilmektedir. Programda, cami çıkışında polisin göstericilerle cami cemaatini ayırt etmek için öğle namazının kaç rekât olduğunu sorduğu ifade edilmektedir. Fatih Altaylı, "Şafi mezhebinde dört, Hanefi mezhebinde beş rekâttır. Bunu bilmeyen polis nasıl ayırt edecek?" şeklinde yorum yapmıştır. Bu yorumu, medyanın dini bilgilerinin yetersizliğine örnek olarak gösterilebilir: "Hac Bu Sene Kurban'a Denk Geldi!" başlıklı haberler de aynı şekilde medyanın dini bilgilerinin yetersizliğine örnek olarak gösterilebilir. YOUTUBE, "Fatih Altaylı: Öğle Namazı 5 Rekat", Erişim 22 Aralık 2022.

¹⁰⁰ Yusuf Özkır, "Medyanın Din Bilgisi", **Medya ve Din** (13-33), Köprü Kitapları, İstanbul 2014, s.17

¹⁰¹ Ferhat Zengin, "Televizyon Dizilerinde Dinin Temsili", s.77.

Yapılan bir anketten elde edilen sonuçlara göre, dini programlardaki din adamlarının tavırlarının nasıl olması gerektiği ile ilgili şu özellikler sıralanmaktadır:¹⁰²

- Öncelikle bu kişiler, alanlarında uzman olmalı ve mesleğin gerektirdiği bilgi ve becerilere sahip olmalıdırlar.
- Konuşmaları şüphe ve tereddüde yer vermeyecek şekilde açık olmalıdır.
- Türkçeyi iyi kullanabilmeleri önemlidir.
- Hoşgörülü ve samimi bir tutum sergilemelidirler.
- Söyledikleri ile yaptıkları birbiriyle uyumlu olmalıdır.
- Toplumun ihtiyaçlarını ve beklentilerini iyi analiz etmeli ve bu doğrultuda konuları belirlemelidirler.

Bu şekilde ifade edildiğinde, televizyonda dini içerikli programların yayınlanmasında sunucuların profesyonel yetkinlikleri, açıklık, iletişim becerileri, samimiyet, tutarlılık ve izleyicilerin ihtiyaçlarına uygun içerik sunma becerisi önem arz etmektedir. Bu özelliklerin tespit edilmesi, dini içerikli sunumlar yapan kişilerden izleyicilerin beklentilerinin olduğunu göstermektedir. Ayrıca din eğitiminin herhangi bir alanında görevli kişilerin halim bir üsluba sahip olmaları da oldukça önem arz etmektedir. Bu konu ile alakalı olarak Kuran'ı Kerim'de yer alan; *“Sen onlara sırf Allah'ın lütfettiği merhamet sayesinde yumuşak davrandın. Eğer kaba, katı kalpli olsaydın, hiç şüphesiz etrafından dağılır giderlerdi”* ve yine; *“Ona yumuşak söz söyleyin. Belki öğüt alır yahut korkar.”* gibi ayetler ile vahyi insanlara ulaştıran peygamberler üzerinden din eğitiminin herhangi bir aşamasında görevli olan tüm bireylerin üslubunun ne kadar önemli olduğuna işaret edilmektedir.¹⁰³ Yine başka bir ayette Hz. İbrahim'in babasının sert sözlerine rağmen kendisine hitaben; *“Sana selâm olsun! Rabbimden senin için mağfiret dileyeceğim. Çünkü O, bana karşı çok lütufkârdır, dedi.”*¹⁰⁴ ifadeleri ile halim bir dille kendisine karşılık verdiği görülmektedir. Peygamberimizin de çok zor durumlarda kalmasına rağmen sükûnetini koruduğu ve biz Müslümanlara da bunu tavsiye ettiği birçok hadis

¹⁰² İbrahim Turan, “Televizyondaki Dini İçerikli Programların Yetişkinler Üzerindeki Etkileri”, 2. **Uluslararası Dini Yayınlar Kongresi**, Ankara, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 5-7 Kasım 2004, s.223-243.

¹⁰³ Âl-i İmrân 3/159, Taha 20/44.

¹⁰⁴ Meryem 19/47.

aktarılmıştır. Peygamberimizin bu güzel üslubu hakkında Kuran'ı Kerim'de; “*Ant olsun, size içinizden öyle bir peygamber gelmiştir ki, sizin sıkıntıya uğramanız ona ağır gelir, size çok düşkündür, müminlere karşı şefkat ve merhamet doludur.*”¹⁰⁵ ifadeleri kullanılmıştır.

Dini içerikli programlar, yüksek izlenme oranları ve çağın gereksinimlerine uyum sağlama yetenekleriyle dikkat çeker. Bu, medya alanında geleneksel, tercüme, siyasi İslam gibi dini kavramların yanı sıra son dönemdeki dini içerikli tartışmaların da dikkate alınarak sosyoloji literatürüne yeni bir kavram eklenmesine yol açar. Bu kavram, ‘*Medyatik İslam*’ olarak adlandırılmaktadır.¹⁰⁶ Günümüzde dini konular, sadece Ramazan ayında yoğun bir şekilde televizyon ekranlarında yer almaktadır. Diğer günler ve aylar boyunca ise maalesef bu konular görmezden gelinmesi gereken, hatta bazen konuşulmaması gereken konular olarak algılanmaktadır. Bu nedenle, televizyon yayınlarında dini içeriklere neredeyse hiç yer verilmemektedir.¹⁰⁷ Televizyon yayıncılığının başladığı dönemlerde, dini yayınlar yetersiz bulunmuş ve hatta bazıları tarafından din aleyhtarlığı yapıldığı iddia edilmiştir. Diyanet İşleri Başkanlığı da TRT'yi uyararak, yapılan yayınları eleştirmiş ve kendileriyle işbirliği yapılmasını sert bir şekilde talep etmiştir.¹⁰⁸ Ramazan ayı süresince dini programlar, büyük bir izleyici kitlesi tarafından yoğun bir şekilde takip edilmektedir. Bu yüksek izlenme oranı, insanların bu programları dini bilgi kaynağı olarak değerlendirme eğiliminde olabileceklerini ve en azından bir temsil biçimi olarak gördüklerini ortaya koymaktadır. Dolayısıyla, sunulan bilgilerin doğruluğu ve sunuş biçimi açısından kritik bir değerlendirme yapmanın önemi tekrar hatırlanmalıdır.

Din eğitimi ve yeni medyanın kullanım alanları incelendiğinde sosyal medyanın dini sosyalleşmeye katkılarına da yer vermek gerekmektedir. İnternet, yaygınlaşmasıyla, kullanıcılarına aktif olabilecekleri sanal ortamlar sunarken cemaat olmak birlikte olmak, sosyalleşmek olgularına farklı yorumlar getirmektedir.¹⁰⁹

¹⁰⁵ Tevbe Suresi 9/128-129.

¹⁰⁶ Ramazan Buyrukçu, “Dini Konulu Tartışma Konuları”, **2. Uluslararası Dini Yayınlar Kongresi**, Ankara, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 5-7 Kasım 2004, s. 272..

¹⁰⁷ Nüket Elpeze Ergeç, “Dini Didaktik Sohbet Programları”, **2. Uluslararası Dini Yayınlar Kongresi**, Ankara, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 5-7 Kasım 2004, s.240.

¹⁰⁸ Özden Cankaya, **Bir Kitle İletişim Kurumunun Tarihi**, İmge Kitabevi, Ankara 2015, s.96.

¹⁰⁹ Cemaat kavramı tanımlanırken; kavramın devlet, toplum ve ulus gibi sosyal organizasyonlardan farklı olarak hiçbir zaman negatif ve ayrılıkçı bir anlamda kullanılmadığını da ifade edilir. Raymond Williams, **Keywords: A Vocabulary of Culture and Society**, Oxford University Press,

Sosyalleşme, topluma entegre olma sürecini kapsayan ve kültürel mirasın aktarımını sağlayan temel toplumsal mekanizmaları içeren bir kavramdır. İnternetin yayılmasıyla gençler arasında yeni bir toplumsallaşma biçimi ortaya çıkmıştır, bu durum ‘hareketsiz toplumsallaşma’ olarak adlandırılabilir. Bu kavram, gençlerin hem sanal uzamda hem de internet ortamında geçirdikleri zamanı tanımlar. Araştırmalar, gençlerin internet üzerinde sanal topluluklar oluşturarak, kendilerini fiziksel dünyada nasıl yeniden konumlandıklarını ve sanal platformlarda toplumsal sermayelerini nasıl yeniden inşa ettiklerini açıklamaktadır. Gençler, bu yeni toplumsallaşma biçimi sayesinde sosyal ilişkilerini internet dünyasına taşıyarak ve bu sanal ortamlarda toplumsal etkileşimlerini artırarak bu dönüşümü yaşamaktadır.¹¹⁰ Dini sosyalleşme ise bireyin dini kültür unsurlarını benimseyerek kendi kişiliğine entegre etmesi ve dini kimliğini oluşturmasıdır.¹¹¹ Bu süreç genellikle eğitim aracılığıyla gerçekleşir ve dinin sosyal hayata etkisiyle ilgilidir. Sosyal ağlar günümüzde sosyalleşme sürecini etkin bir şekilde üstlenmekle¹¹² beraber geleneksel dini gruplarla karşılaştırıldığında, ağ tabanlı grupların bazı sorunları beraberinde getirebileceği belirtilmektedir. Geleneksel dini gruplar, bağlarını güçlendirerek öğretilerini yaygınlaştırırken, sosyal ağlarda bu bağların gücü ve öğretilerin yayılması konusunda soru işaretleri vardır. Ağ tabanlı dini grupların, bireyleri katılmaya teşvik etmek için hangi değerlerin aktarıldığı ve bu değerlerin geleneksel dini gruplardan ne ölçüde farklılık gösterdiği önemlidir. Sosyal ağların ifade özgürlüğü, aktif katılım ve toplumsal bilinçlilik gibi unsurlara dayalı olması, kullanıcıların hangi değerleri önceleyeceğini de etkiler. Geleneksel dini cemaatler, fiziksel olarak bir araya gelen insanlardan oluşur ve genellikle aynı inançlara sahip, aynı ibadetleri yerine getiren ve sosyal etkileşimleri olan bir topluluktur. Öte yandan sanal cemaatler internet veya diğer iletişim teknolojileri üzerinden bir araya gelen insanlardan oluşur. Sanal cemaatlerde, fiziksel

New York 1983, s.75. Ayrıca cemaat kavramının farklı tanımları için; George Ritzer (Ed.), **The Blackwell Encyclopedia of Sociology**, Blackwell Publishing, Massachusetts 2007, s.17.; David W. McMillan, David M. Chavis, “Sense of Community: A Definition and Theory”, **Journal of Community Psychology**, c.14, s. 9.

¹¹⁰ Maria Bakardjieva, “Virtual Togetherness: An Everyday-Life Perspective” **Media, Culture & Society**, c.25, s.291-313. Mutlu Binark, Günseli Sütçü Bayraktutan, “Türkiye’de İnternet Kafeler: İnternet Kafeler Üzerine Üretilen Söylemler ve Mekan Kullanıcı İlişkisi”, **Amme İdaresi Dergisi**, c.41, s.115.

¹¹¹ Muhyiddin Okumuşlar, **Sosyalleşme Sürecinde Din Eğitimi, İlk Dönem İslam Toplumu Örneği**, Yediveren Kitap, Konya 2013, s.21-54.

¹¹² Stefania Capogna, “Learning And Social Networks: New Forms Of Sociability” **ESA Research Network Sociology of Culture Midterm Conference: Culture and the Making of Worlds**, s.2.

etkileşimler yerine çevrimiçi platformlar, sosyal medya grupları, web forumları veya diğer iletişim araçları kullanılır. Bu tür cemaatler, coğrafi sınırlamalardan bağımsız olarak insanları bir araya getirir ve farklı bölgelerden, kültürlerden ve dil gruplarından insanları birleştirebilir. Geleneksel cemaatlerde insanlar bir araya gelerek birbirleriyle doğrudan etkileşimde bulunurken, sanal cemaatlerde bu etkileşimler çevrimiçi platformlar üzerinden gerçekleşir. Geleneksel cemaatler, düzenli toplantılar, cemaatle birlikte ibadet etme, sosyal etkinlikler ve liderler tarafından yönlendirilme gibi unsurlarla aidiyet duygusu oluştururlar. Aidiyet duygusu oluşturma açısından, geleneksel dini cemaatlerde fiziksel mekân, sosyal etkileşim ve ritüeller gibi unsurlar daha belirgin bir şekilde yer alırken, sanal cemaatlerde bu unsurlar daha soyutlaşmıştır. Ağ toplumunda şekillenen bu sanal cemaatler, belirli bir inanç, felsefi yaklaşım veya ilgi alanı etrafında birleşen insanları içerir.¹¹³ Bilgi ve iletişim teknolojilerinin bu denli yaygınlaşmasıyla ortaya çıkan ‘Ağ Toplumu’, kültürel etkileşimler aracılığıyla şekillenirken, aynı zamanda üretim, tüketim ve güç ilişkilerini de etkileyen bu yeni toplumsal yapı, enformasyonun akışı ve paylaşımı üzerine yoğunlaşmaktadır.¹¹⁴ Teknolojinin yaygınlaşması ile ortaya çıkan yeni toplumsallaşma biçimi, din eğitimi açısından da farklı etkiler yaratabilir. Geleneksel dini cemaatler, din eğitimini genellikle liderler, hocalar veya deneyimli üyeler tarafından gerçekleştirilen doğrudan öğretim şeklinde sunarlar. Bu öğretim sürecinde bireyler, liderlerin veya hocaların bilgeliğinden ve deneyimlerinden yararlanarak dini öğretileri anlamaya çalışır. Sanal cemaatlerde ise din eğitimi daha çok çevrimiçi kaynaklar, dijital dersler veya tartışma platformları aracılığıyla gerçekleşir. Bireyler, çeşitli kaynaklardan bilgiye erişerek kendi öğrenme süreçlerini yönlendirirler. Sanal cemaatlerde aynı zamanda dini eğitim daha bireysel ve özyönlendiricidir. Din eğitimcilerinin bu yeni toplumsallaşma biçimleri karşısında dikkatli bir şekilde düşünmeleri ve belirli tavır ve önlemler almalarını gerektirmektedir.

Sosyal ağların yaygınlaşmasıyla birlikte, dini kurumlar da dijital platformları etkin bir şekilde kullanarak faaliyetlerini daha geniş kitlelere ulaştırma imkânı

¹¹³ Haldun Narmanlıoğlu, “Sanal Cemaatte Çevrimiçi İnternet”, **Dijitalleşen Din** (91-105), Köprü Kitapları, İstanbul 2015.

¹¹⁴ Manuel Castells, “Enformasyonculuk ve Network Toplumu”, **Hacker Etiği: İş Hayatına Yıkıcı Bir Yaklaşım**, Şebnem Kaptan(Çev.), Ayrıntı Yayınları, İstanbul 2005, s.123-133.

bulmuştur. Sanal ortamlar aracılığıyla gerçekleştirilen faaliyetler, dini bilgilerin daha geniş bir kitleye hızlı bir şekilde yayılmasını sağlamıştır.¹¹⁵ Aynı zamanda, internet arşiv sistemi sayesinde dini toplantılar, seminerler, vaazlar gibi birçok kaydın saklanması ve paylaşılması da kolaylaşmıştır. Bilgilerin paylaşılmasının yanında günümüzde internet, dini kurumlar için adeta bir mücadele alanı haline gelmiştir. Dini kurumlar ve organizasyonlar, sadece dine karşı olan oluşumlarla değil aynı zamanda kötü alışkanlıklar ve zararlı sitelerle mücadele etmek için de internet ortamını kullanmaktadır. Hem bilgilendirme hem de bu mücadele amacıyla Türkiye'de faaliyet gösteren farklı camialara ve kurumlara ait dini içerikli internet siteleri bulunmaktadır. Bu siteler, farklı kategorilere ayrılabilir. Bunlar:¹¹⁶

- Resmi kuruluşlara ait olanlar: İlahiyat Fakülteleri, Diyanet İşleri Başkanlığı, Müftülükler, İmam Hatip Liseleri, Kur'an Kursları gibi resmi kuruluşlara ait internet siteleri.
- Dini gruplara ait olanlar: Belirli dini gruplara ait olan internet siteleri.
- Tüzel kişilere ait olanlar: Bireysel olarak faaliyet gösteren tüzel kişilere ait internet siteleri.
- Gerçek kişilere ait olanlar: Bireysel olarak faaliyet gösteren gerçek kişilere ait internet siteleri.
- Sosyal medya hesapları: Yukarıdaki kategorilere bağlı olan ve sosyal medya platformlarında aktif olan hesaplar.
- Televizyon kanalları ve gazetelerin internet siteleri: Televizyon kanalları ve gazetelerin internet sitelerinde dini içeriklerin yer aldığı bölümler.
- Diğer dini içerikli yayınlar: Dini içerikli diğer yayınları barındıran internet siteleri.

¹¹⁵ Veysel Bozkurt, “Sanal Cemaatler”, **Birikim Dergisi**, c.127, s.1-8.; Mehmet Haberli, “Yeni Bir Örgütlenme Biçimi Olarak Sanal Cemaatler”, **İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi**, c.1, s.119.; İbrahim Akkaş, “Çok Yüzlü İlişkiler Ağında Kimlikler Ve Sanal Cemaatler”, **Düzce Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, c.3, s.43.; Numan Yıldız, “Sanal Cemaatler”, **Medya ve Din Araştırmaları Dergisi**, c.2, s.163.; Saniye Vatandaş, “Sanal Cemaat (Tarihsel ve Sosyolojik Gerçeklikten, Dijital Çağın Sanallığına: Cemaatin Sanallaşması)”, **Cumhuriyet Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi**, c.21, s.19.

¹¹⁶ Mahir Kaya, “**Dini Sosyalleşmede İnternet ve Sosyal Medya Etkisi**” (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi) İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2019, 53-54.

Dini kurumların web siteleri, takipçilerinin onlara daha kolay ve hızlı bir şekilde ulaşmasını sağlar. İnternet sayesinde, dini kurumlar dinleyicilerine her zaman ve her yerden erişilebilir hale gelir. Web siteleri, dini bilgilerin paylaşılması ve yayılması için etkili bir araç olurken bu kurumlar, makaleler, bloglar, videolar, ses kayıtları, kitaplar gibi çeşitli içeriklerle ziyaretçilerine bilgi sunabilirler. Bu şekilde, dinî eğitim ve öğretim sağlamak, takipçilerin bilgi seviyelerini artırmak ve onları aydınlatmak mümkün olur. Web siteleri, dini kurumların takipçileri arasında sanal bir topluluk oluşturmaya yardımcı olur. Dini konular hakkında tartışma forumları, çevrimiçi dua grupları, blog yorumları gibi interaktif özellikler, takipçilerin birbirleriyle etkileşimde bulunmasını sağlar. Sonuç olarak dini kurumların web siteleri, takipçilerine erişim kolaylığı, bilgi paylaşımı, topluluk oluşturma, etkinlik duyuruları ve online bağış gibi birçok fayda sağlar. İnternet, dini kurumlar için adeta bir mücadele alanı haline gelmiş olsa da, bu kurumlar için büyük bir potansiyel sunar ve takipçileriyle daha etkili bir şekilde iletişim kurmalarına yardımcı olur.

Yeni medyanın din alanındaki etkisiyle ilgili olarak, din eğitiminin dikkate alması gereken önemli bir alan da dini kimlik oluşumundaki etkileridir. Bireylerin ve grupların düşünce şekilleri, algıları, tutumları ve davranışlarının şekillenmesinde etkili olan dini kimlik oluşumu, kimlik krizleri din eğitimi için her dönemde üzerinde durulan temel sorunlardan biridir. Bireylerin dindarlık seviyeleri arttıkça yaşadıkları kimlik krizleri ile başa çıkmaları daha da kolaylaşmaktadır.¹¹⁷ Bu yüzden bireyin din eğitimi almış olması onun bireysel krizlerini de çözmesinde etkili olabilmektedir. Teknolojinin gelişmesiyle, dini bilgi edinme kaynakları da çeşitlenmiştir. Yeni medya aracılığıyla teolojik referanslara sağlanan erişim, dini kimliğin oluşumunda önemli bir boyut kazandırabilir. İnternet ve sosyal medya platformları, bireylere çeşitli dini kaynaklara kolay erişim sağlayarak, dini çeşitlilik ve farkındalık konusunda daha geniş bir perspektif sunar.¹¹⁸ Bireyler, kutsal kitaplar, teolojik

¹¹⁷Saroglou, Vassilis and Philippe Galand, “Identities, Values, and Religion: A Study among Muslim, Other, Immigrant, and Native Belgian Young Adults After the 9/11 Attacks”, **An International Journal of Theory and Research**, c.4, s.97-132.; Hasan Kaplan, Psychology Of New Muslim Identity In America: Psychosocial Study Of The Identity Formation Of The Second Generation Muslim Adolescents In The USA, **VDM Publishing**; Ali Ayten, “Kimlik ve Din: İngiltere’deki Türk Gençleri Üzerine Bir Araştırma” **Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, c.2, s.118.

¹¹⁸ Bilgiye erişim hakkında; İbrahim Ortaş, “Bilgi ve İletişim Çağında Bilimsel Bilgiye Erişimin Önemi ve Türkiye’nin Bilgiye Erişim Potansiyeli”, **Türk Kütüphaneciliği**, c.32, s.223-232.;

metinler, dini liderlerin beyanları gibi temel teolojik referanslara doğrudan erişebilir ve bu kaynakları bireysel olarak inceleyebilirler. Bu, bireylere dini kimliklerini derinlemesine anlama ve yorumlama fırsatı verir.¹¹⁹ Yeni medyanın teolojik referanslara erişiminin bir başka önemli boyutu, interaktif ve paylaşımcı deneyimlerin teşvik edilmesidir. Sosyal medya platformları, kullanıcıların dini içeriklerle etkileşime geçmelerini, düşüncelerini paylaşmalarını ve farklı bakış açılarını keşfetmelerini sağlar. Bu platformlar, dini konularda tartışmalara katılmak ve dini deneyimlerini diğerleriyle paylaşmak için bir ortam sunar.¹²⁰ Bu etkileşimler, bireylerin dini kimliklerini şekillendirirken sosyal bir boyut katma potansiyeline de sahiptir. Bununla birlikte, din eğitimi, yeni medya aracılığıyla erişilen teolojik referansların doğruluğunu ve güvenilirliğini değerlendirmek için eleştirel düşünme becerilerini vurgulamalıdır. Tam da bu noktada din eğitimi, öğrencilere dini metinleri anlama, tarihsel ve kültürel bağlamı göz önünde bulundurma ve güvenilir kaynaklardan bilgi edinmeyi öğretme konusunda rehberlik etmelidir. Aynı zamanda, dijital medyanın sunduğu fırsatları ve zorlukları da ele alarak, öğrencilerin bilgiye erişme ve paylaşma becerilerini geliştirmelerine yardımcı olmalıdır.

Yeni medyanın aktif bir şekilde kullanımı, kullanıcıların davranış ve tutumlarında çeşitli değişimlere neden olabilir. Medyanın akışkanlık, hızlı tüketim ve sürekli yenilenme gibi özellikleri, bireylerin düşünme ve algılama biçimlerinde değişikliklere neden olabilir.¹²¹ Bu durum, dini kimliğin psikososyal bileşenlerini etkileyebilir. Yeni medyanın etkili kullanımı ile bilgiye hızlı erişim, farklı bakış açıları ile karşılaşma ve interaktif iletişim gibi avantajlar sağlayabilir. Bu, bireylerin dini kimliklerini şekillendirirken daha geniş bir perspektife sahip olmalarını sağlayabilir. Öte yandan, sürekli değişen içerik ve hızlı bilgi akışı, yüzeysel düşünme ve anlık tepkilerin yaygınlaşmasına neden olabilir. Bu da derinlikli düşünme, eleştirel analiz ve kavramsal anlayış gibi daha derinlemesine psikososyal süreçlere

Yaşar Tonta, “İnternet, Elektronik Kütüphaneler ve Bilgi Erişim”, **Türk Kütüphaneciliği**, c.10, s.215-230.

¹¹⁹ Sümeyra Arıcan, Handan Yalvaç Arıcı, “Sosyal Medyanın Gençlerin Din Algısına Etkileri”, **Pamukkale Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, c.8, s.1096.

¹²⁰ Ersin Savaş, “Üniversite Öğrencilerinin Dini İçerikli Sosyal Platform Kullanımları”, **Pamukkale Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, c.9, s.1033.

¹²¹ Erkam Temir, **Medya Çalışmaları - Tarih, Dijitalleşme ve Dönüşüm**, Nobel Yayıncılık, Ankara 2021, s.86. Ayşenur Akyazı, “Sosyal Medyanın Şöhret Kültürüne Etkisi”, **İstanbul Aydın Üniversitesi Dergisi**, c.12, s.256.

olanak tanıyan dini kimlik oluşumunu etkileyebilir.¹²² Din eğitimi, bu noktada bireye yaklaşımını dikkatli bir şekilde belirlemelidir. Öncelikle, din eğitimi bireylere eleştirel düşünme ve analitik becerileri geliştirme imkânı sunmalıdır. Bireylerin medyada sunulan dini içerikleri değerlendirmeleri, güvenilir kaynakları ayırt etmeleri ve farklı perspektifleri anlamaları konusunda rehberlik etmelidir. Ayrıca, din eğitimi, bireylere kendi dini kimliklerini derinlemesine anlama ve şekillendirme sürecinde yardımcı olacak kavramsal ve teorik temelleri sunmalıdır. Bu şekilde, dini kimlik oluşumunda sağlam bir temel oluşturabilir ve medyanın etkilerine karşı daha sağlıklı bir tutum geliştirme imkânı sağlayabilir. Bunun yanı sıra, din eğitimi bireylere medya okuryazarlığı becerileri kazandırmalıdır. Medya okuryazarlığı, bireylerin medyayı eleştirel bir şekilde değerlendirebilmelerini, medya mesajlarının niyetlerini ve etkilerini anlamalarını sağlar.¹²³ Bu da dini kimlik oluşumunda medyanın etkilerini daha bilinçli bir şekilde değerlendirmeyi mümkün kılar.

1.3. İNSANIN KENDİNİ ANLAMLANDIRMA-VAR OLMA BİÇİMİ-SURETLERİ

Bireyin gerçek ve sanal ile olan ilişkisini incelediğimiz çalışmamızda, düşünen varlık olarak insanın varlık sahasındaki oluşu, özü, onu ‘kendi’ olarak tanımlayan özellikleri, kimlik ve kişilik inşa sürecini, tabiatını; onu insan yapan özellikler bakımından incelemek gerekmektedir. Gerçek olarak ifade edilenin ne olduğu, sanalın gerçekliğin karşısındaki konumu, sanalda yaratılan gerçekliğe bağlanan insanın durumunu ve nihayetinde kendini bu yeni gerçeklik düzlemi olarak ifade edilen sanal düzlemdeki yeniden ifadesini değerlendirmek gerekmektedir.

İnsanın içsel dönüşümü, kendi özüne ulaşma süreci, toprağın derinliklerinde gizlenen madene ulaşmaktan daha karmaşık ve meşakkatli bir yolculuk olarak tasvir edilmektedir. Mantık al-Tayr'da ‘kuşların yolculuğu’ metaforuyla ifade edilen bu öz arayışı, insanın özüne ulaşma çabasının kolayca tamamlanabilecek bir seyahat olmadığını vurgular. Tam aksine, Simurg’a ulaşabilmek için belli aşamalardan

¹²² Hızır Hacıkeleşoğlu, “Ergenlerde Sosyal Medya Bağımlılığı, Dindarlık ve Ahlaki Kayıtsızlık İlişkisi Üzerine Bir Araştırma”, **Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi**, c.21, s.881.

¹²³ Bayramali Nazıroğlu, “Din Eğitiminin Gerekliliği Açısından Dini Medya Okuryazarlığı” s.196.; Ayşe Zişan Furat, “Din Okuryazarlığı: Din Eğitimi Felsefesi Açısından Temel Bir Kavram”, **Marife Dergisi**, c. 12, s. 21.; Mustafa Arslan, “Kitle İletişim Araçları, Medya ve Din İlişkisi Üzerine”, s. 22.

geçilmesi gereken bir hedef olduğu anlatılır. Bu bağlamda, inziva veya yolculuk, bu dönüşüm yolculuğunda boşluğu geçme çabası olarak anlam kazanır.¹²⁴ Boşluğun derin ve zorlu vadilerinden geçemeyenler, Simurg'a, varlığa, doluluğa ulaşamazlar. Aslında boşluğu kabul etmeyen, bu cümlelerde boşluk olarak ifade edilenlerin, aşılması gereken engeller olarak görülmesi ve nihayetinde hedefe ulaşılmasından bahsedilir. Nietzsche, boşluk ve anlam ilişkisini şu şekilde ifade eder; *"Unutma, hayatın bir anlamı yoktur, onu anlamlı kılacak olan sensin. Boşluğu sen dolduracaksın!"*¹²⁵ Boşluğu dolduran bireyin bu yolculuktaki çabası oldukça değerli olmaktadır. Sisyphos'un gösterdiği çaba ile anlamlandırılan; saçma, anlamsız ve sonsuz gibi görünmesine rağmen, her defasında taşı sırtlamak ve tepeye doğru itmek için gösterdiği çaba, hayatta kalmak, direnmek, var olmak ve reddetmek için ortaya koyduğu gücü temsil eder. Camus bu çabayı anlamlı görür ve Sisyphos'un bu çabasından dolayı mutlu olduğunu düşünmemizi ister.¹²⁶

İnsanın oluş sürecindeki belki de en büyük ve onu diğer birçok canlıdan ayıran özelliği akıl sahibi olmasıdır. Leibniz, insan aklının, Tanrıdaki külli akla uygun olduğunu söyler. İkisi arasındaki fark, bir damla su ile okyanus yahut daha doğrusu sonlu ile sonsuz arasındaki farka benzetilebilir.¹²⁷ İnsan yalnızca sahip olduğu akıl ile değerlendirilmemiş aynı zamanda başkalarıyla olan karşılaşmasına göre de değerlendirilmiştir. Bireyin, inşa etmeye çalıştığı ben bilincinin temelinde sadece düşünce değil aynı zamanda *'başka'* ile ilişki vardır. Kişilik başka olanla ilişkiye girdiğinde, kendini gösterecektir.¹²⁸

Başka ile olan ilişkisinde tam tersi bir taraftan bakan günümüzde, postmodern olarak isimlendirdiğimiz bireyin, ben-odaklı ifade biçimleri gerçeklikle ilişkisini sağlam bir zemine oturabilmesine engel olmaktadır. Ben odaklı bireyin, kendi kendinden bir şey yaratırsa onun bir şey olduğu, kendisinden ve ben odaklı

¹²⁴ Vefa Taşdelen, "İnziva: İnsanın Kendine Yolculuğu", **Van İnsani ve Sosyal Bilimler Dergisi**, c.1, s. 14.

¹²⁵ Friedrich Nietzsche, **Böyle Söyledi Zerdüşt**, Mustafa Tüzel(Çev.), İş Bankası Yayınları, İstanbul, 2011, s.7.

¹²⁶ Albert Camus, **Sisyphos Söyleni**, Tahsin Yüce(Çev.), Adam Yayınları, İstanbul, 1988, s.135.

¹²⁷ Wilhelm Gottfried Leibniz, **İmanla Aklın Uygunluğu Üzerine Konuşma**, Hüseyin Batu(Çev.), Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1986, s.81.

¹²⁸ Aliye Çınar, "Modern Düşüncede İnsanın Kendini Bilmesi" **Muhafazakar Düşünce Dergisi**, c.2, s.112.

belirlediği dünya üretiminden keyif aldığı ve nihayet kendisini çevreleyen bir gerçeklik yarattığına şahit olmaktadır.¹²⁹ Bu gerçek dünya deneyimleri, bireyin beş duyusu aracılığıyla algıladığı doğrudan bir deneyimdir. Bu deneyimler, çevrelerindeki nesnelerin, seslerin, kokuların, dokuların ve tatların gerçekliğiyle birleşerek bireyin zihinsel modelini oluşturur. Sanal gerçeklik deneyimleri ise, bilgisayar teknolojisi ve görsel efektler kullanılarak oluşturulan bir simülasyondur. Bu deneyimler, gerçek dünyadaki deneyimlerin bireyin zihinsel modelindeki yerini tam olarak alamayabilir. Gerçek dünya deneyimleri, bireyin sosyal etkileşimlerinin bir parçasıdır ve gerçek insanlarla gerçek etkileşimler içerir. Sanal gerçeklik deneyimleri ise, çoğu zaman bireyin gerçek dünya etkileşimlerine benzer olmayan sanal karakterler veya robotlarla etkileşimler içerir. Bir diğer fark, gerçek dünya deneyimlerinin daha sınırlı ve öngörülebilir olmasıdır. Sanal gerçeklik deneyimleri, bireye sınırsız bir dünya sunabilir ve deneyimlerinin sonucunu önceden bilemezler. Sanal ile gerçek olan arasında gidip gelen bireyin büründüğü hal, olaylara bakışı, duruşu, kısaca kendini anlamlandırma biçimleri de değişmektedir.

1.3.1. Töz-Öz

İnsanın anlam arayışı veya kendini anlamlandırma süreci, gerçek ve sanal dünyadaki varlığı hakkında değerlendirmelerde bulunmaya gayret gösterdiğimiz çalışmamızda töz ve öz kavramlarına yer vermemiz önem arz etmektedir. Özellikle insandan bahsederken onun var olmak için bir şeye ihtiyaç duyduğu, kendiliğinden var olmasının mümkün olmadığı üzerinden değerlendirmeler yapmaktayız. Bu noktada insan gibi tüm varlıkların var olmak için bir sebebe ihtiyaç duymaları gerekmektedir. Aristo tam da bu noktada töz(*Ousia*) kavramına değinmekte ve onu var olması için başka hiçbir sebebe ihtiyaç duymayan ve diğer her şeyin var olmak için ona yüklenmek zorunda oldukları varlık olarak tanımlamaktadır. Ancak *Ousia* sözcüğünü var olma, var olan, form, öz, mahiyet ve özne gibi birçok anlamda da kullanmıştır.¹³⁰

Töz ilk çağdan itibaren neredeyse tüm filozoflar tarafından tartışılmış ve tanımı yapılmaya çalışılmış bir kavramdır. Bu tanımlardan bazıları şunlardır:

¹²⁹ Riner Funk, **Ben ve Biz, Postmodern İnsanın Psikanalizi**, Çağlar Tanyeri(Çev.), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2020, s.55.

¹³⁰ Aristoteles, **Metafizik**, Ahmet Arslan(Çev.), Sosyal Yayınları, İstanbul, 1996, 1028a30.

- Bir şeyin, kendisinden dolayı veya kendisi sayesinde, başka şeylerden ayrılmış bir şey olarak, belirlenmiş bir doğaya sahip olduğu şey. Bir şeyin, kendisi olmadan, her ne ise o olamadığı, fakat başka bir şey olduğu şey.
- Fenomenlerde var olan ve bir şey ya da nesnenin, zaman içinde geçirdiği değişimlere rağmen, özdeşliğini sağlayan şey.
- Değişmelere temel olan, kendisinde değişimlerin gerçekleştiği dayanak, kalıcı gerçeklik.
- Bireysel bir şeyin, kendisinde özelliklerin var ya da mevcut olduğu, varoluşu varsayılan ama algılanamayan parçası.
- Var olmak için kendisinden başka hiçbir şeye ihtiyaç duymayan, mutlak varlık veya 'şu' diye gösterdiğimiz somut bireysel nesne.
- Bir şeyin kendisinden yapılmış veya meydana gelmiş olduğu şey.

Genel olarak, dünyada, kendisi dışındaki tüm diğer varlıklardan ayrı duran, bağımsız bir varoluşa sahip bulunan bireysel varlık diye tanımlanan tözü belirleyen üç kategori vardır: Değişme ve kalıcılık, fonksiyon, yön ya da özellik. Buna göre, töz değişen bireysel varlık, tüm değişmelerin gerisindeki kalıcı yapıdır.¹³¹

Aristoteles, metafizik ile fizik arasındaki ayrımı töz (ousia) üzerinden yapar. Bundan dolayı ousia, *'bir 'şey'in ne olduğu ve bir şeyi o şey yapan, bir şeyin esas yapısı demektir.'*¹³² Aristoteles'e göre ilk ilkeleri, ilk nedenleri, ilk öğeleri bildiğimizde her bir nesneyi de biliriz. Bir şeyi bilmek ve kavramak, *'bir şeyi o şey yapan şey'i*, yani özlerin ne olduğunu bilmek ve kavramaktır.

Aristoteles ile en belirgin anlamına kavuşan töz kavramı, sonraki dönemlerde filozoflar tarafından tartışılrsa dahi asıl 17. Yüzyıl felsefesine damgasını vurmuştur. Günümüzde töz ile ilgili çalışmalara rastlamak pek mümkün görünmemektedir. Ancak 17. yüzyılda töz ile ilgili sorular; evrenin nihai parçacıkları, hakikatin nihai doğası ile ilgili idi ancak günümüzde bu sorular ilgi çekici olmamaya başladı. Töz kavramı Spinoza felsefesinde de oldukça önemli bir konumda bulunmaktadır. Spinoza tözü, 'kendi başına var olan ve kendisi ile tasarlanan, yani kendisini teşkil

¹³¹ Ahmet Cevizci, **Felsefe Sözlüğü**, Paradigma Yayınları, İstanbul, 1999, s.853.

¹³² İonna Kuçuradi, **Çağın Olayları Arasında**, Türkiye Felsefe Kurumu Yayınları, Ankara, 2009, s. 149-162.

edecek başka hiçbir fikrin yardımı olmaksızın hakkında fikir edinilen şey olarak tarif eder.¹³³

Descartes ise yöntem üzerine konuşma isimli kitabında¹³⁴;

“Ben, tüm öz ya da doğası düşünmek olan ve var olmak için hiçbir yere gereksinmeyen ve maddi hiçbir şeye bağlı olmayan bir tözüm. Öyle ki bu ben, yani, kendisiyle ne isem o olduğum ruh, bedenden tamamen farklıdır, hatta bilinmesi, onu bilmekten daha kolaydır ve beden var olmadığı halde bile, ne ise o olmaktan geri kalmaz.”

Ayrıca Descartes, yaratılan tüm şeylerden bazılarının doğası gereği başka biri olmaksızın var olamadıkları için ancak Tanrı’nın günlük yardımına gereksinim duymalarından ayırt ediyoruz der ve bunları töz olarak isimlendirir.

17. yüzyıl filozoflarından Leibniz’in de felsefesinin merkezinde töz sorunu vardı. Leibniz’in töz yaklaşımı, Descartes ve Spinoza’nın anlayışından farklı olarak tözler çokluğunu savunduğu Monadoloji sisteminde şekil bulmuştur.¹³⁵ Bu sistemde monadlar, kendi doğalarında bir güce sahiptirler ve kendi içsel faaliyetlerinin kaynağı olmalarını sağlayan kendilerinde bir yeterlilikleri vardır. Monadlar¹³⁶ kendi içinde bir tamlığa sahiptirler, dışardan bir etkiyle başkalaşmazlar, değişmezler ve aralarında herhangi bir etkileşim yoktur. Birbiri ile bağlantısı olmayan monadların, evrendeki her şeyin monadı olduğu söyleniyorsa, insanın ruhu ve bedeninin de monadlarının birbiri ile nasıl bir bağlantısı olduğu sorunu ile karşılaşmaktayız ki Leibniz bu sorunu da ‘önceden kurulmuş uyum’(Pre-established Harmony)¹³⁷ ile çözmüştür. Bedeni otomata benzettiği bu teoride Tanrı, niyetlerimizin tamamının bilgisine önceden sahip olarak bu otomatı ruhun isteklerine göre programlamıştır.

Töz konusu felsefe de birçok filozofun tartıştığı konulardan biri olmuştur ve evrenin yapısı, işleyişi gibi konular hakkında düşünmenin sonucu olarak ortaya çıkmıştır. Gerçekliğin ne olduğu, sanal ve gerçek olanın tartışıldığı tezimizde töz konusuna değinmek oldukça önemli hale gelmektedir ki tözün kendisi de gerçeklik hakkındaki tartışmaların merkezinde durmaktadır. İnsanı tüm niteliklerinden bağımsız düşündüğümüzde onu hala insan yapan şey nedir dediğimiz noktada

¹³³ John Cottingham, **The Rationalists**, Oxford University Press, New York, 1988, s.75-77.

¹³⁴ Rene Descartes, **Yöntem Üzerine Konuşma**, Doğu Batı Yayınları, İstanbul, 2018, s. 41.

¹³⁵ John Cottingham, s.65.; Bertrand Russell, **A Critical Exposition of the Philosophy of Leibniz**, Roudledge, London,1992, s.142-143.

¹³⁶ G.W. Leibniz, **Monadoloji**, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul, 2020, s.3-15.

¹³⁷ Leibniz, G. Wilhelm, **Theodicee: Ya da Tanrı’nın Haklı Kılınması**, Levent Özşar(Çev.), Biblos Kitabevi, Bursa, 2008, s.33.

değişmez, sabit ve kalıcı olan şeyi aramak kaygısı ile yapılan tüm akıl yürütmeler, töze dair bilgilerimizi oluşturmaktadır.

1.3.2. Kimlik

İnsanın özünü, kendini anlamlandırması sürecinde kendini nasıl ifade ettiğini, kendini tanımlarken kullandığı kavramları, öncelikle kimlik kavramı üzerinden değerlendirmek gerekmektedir. Bu kavram, Türk Dil Kurumu'nun Genel Türkçe Sözlüğünde şu şekilde tanımlanıyor;

- Sosyal bir varlık olarak insana özgü olan belirti, nitelik ve özelliklerle, birinin belirli bir kimse olmasını sağlayan şartların bütünü,
- Kişinin kim olduğunu tanıtan belge, hüviyet,
- Herhangi bir nesneyi belirlemeye yarayan özelliklerin bütünü.

Yalın ifadesi ile kimlik, insanı niteleyen, kim olduğunu tanıtan onun özelliklerinin bütünü olarak tanımlanabilir. Ancak farklı disiplinlerde bu kavrama yaklaşımlar da disiplinlerin bakışı ile farklılaşmaktadır. Örneğin felsefede özdeşlik/aynıyet/identity olarak ifade edilen kimlik; bir şeyin kendisi ile aynı olması ve kendisinden başka bir şey olamaması,¹³⁸

“Aynılık, birlik, kendi kendisiyle aynı olma durumu. Öncelikle ve temelde, bir şeyin, başka her şeyden farklı, fakat kendi kendisiyle aynı olması durumu. Tam olarak, tümüyle aynı, özdeş olma durumu. İki şey arasındaki tam ve mutlak ayrılık hali ya da benzerlik ilişkisi”¹³⁹

şeklinde tanımlanmıştır. Bunun yanında kimlik farklı disiplinlerde şu şekillerde tanımlanmaktadır;

- Kişilik odaklı çalışmalarda; bir kişinin asli, süregelen benliği, birey olarak herhangi bir kişinin öznel, içsel kavramı. Buradaki kullanımı ile kavram cinsiyet-rol kimliği, ırksal kimlik veya grup kimliği ile nitelenir,
- Mantıkta, bir kıyasta gerçeklik değerini değiştirmeksizin birbirinin yerine kullanılabilir olan iki ya da daha fazla öge arasındaki ilişki,
- Terimin gevşek anlamıyla, yüzeydeki farklılıklara rağmen ögeler arasında var olduğuna inanılan derin ilişki.

Ayrıca kimlik, köklü bir biçimde değişmeden kalan niteliklere sahip olmak, kişiliğin bütünlüğü/birliği olarak da tanımlanmaktadır.¹⁴⁰

¹³⁸ Orhan Hançerlioğlu, **Felsefe Ansiklopedisi Kavramlar ve Akımlar Cilt 2**, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1976.

¹³⁹ Ahmet Cevizci, **Felsefe Sözlüğü**, Paradigma Yayınları, İstanbul, 1999, s.663.

Kimliği, '*insanların anlam ve tecrübe kaynağı*'¹⁴¹ olarak tanımlayan insanın kendini anlamlandırma sürecinde önemli bir noktada duran kendi dışındaki varlıklarla ilişkisine de değinmek gerekir. Lacan'ın '*soğan zarı*' örneğinden yola çıkarsak aslında bireyin kendi hakkındaki düşüncelerinin önemli bir kısmı toplumsal etkileşiminin ürünü olduğunu söyleyebiliriz.¹⁴² Bu soğan kabuklarını kaldırdıkça insanı oluşturan özdeşleşmeleri bulabileceğimiz ifade edilir. Birey bu kabukları oluştururken çevresindeki insanlardan etkilenmektedir. Kimlik yukarıda geçen tanımlar neticesinde bu halkaların en üst kısmını, diğer insanlarla iletişimde görünen en üst tabakasını oluşturmaktadır. Neticede birey hiçbir zaman sadece bir kimlik ifadesine sahip olmamaktadır. Bireyin dünyaya gelişi ile isimlendirilmesi, onun bu dünyada belli bir yere konmuş olmasını ifade eder. Diğer insanlarla kurduğu ilişki neticesinde birey kendini tanımaya ve tutarlı, makul bir kimlik edinmeye muktedir hale gelir.¹⁴³ Bireyin toplum içindeki bu konumu, kendi dünyası açısından konumlanmasına imkân verirken diğer insanlarla ilişkisi bakımından da karşılıklı destek, dayanışma atmosferi içerisinde bulunmasına da sebep olabilir. Bunun bir örneğini ümmet olma bilincinde, kendi canından, kimliğinden önce ümmetin selameti, devletin gücünün daha önce geldiği anlayışında da görmemiz mümkün olmaktadır.¹⁴⁴ Bireyin sahip olduğu, ifade edilen soğan halkalarının her biri onun parçalı ve çoğul yönüne dikkat çekmekteyken bu onun birden fazla kimliğe de sahip olduğunu ifade etmektedir. Ancak bu da, bireyin bir kimliğe sahip olurken aynı zamanda diğer kimliklere sahip olmamaklığına da işaret etmektedir.¹⁴⁵ Böylece kimlik, benzeştiren olmakla beraber farklılaştıran da bir özelliğe sahiptir. Bu, bireyin kendisi olma ve reddettiği tüm diğer kimliklere sahip olmamakla aslında sürekli çatışmalı bir ilişki içerisinde olduğunu da göstermektedir.

Bireyin gerçek dünyada kimlik edinme sürecinde yaşadığı bu çatışmaların bir yenisine, sanal dünyadaki durumu da eklenmektedir. Sanal ortamlar kullanıcılarının

¹⁴⁰ Reber'den akt. Mustafa Altunoğlu, "**Kimlik'in Modern İnşası, Kimlik Politikaları Ve Türkiye'de Kimlik Tartışmaları**" (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2009, s.10.

¹⁴¹ Castells, **Enformasyon Çağı: Ekonomi, Toplum ve Kültür İkinci Cilt Kimliğin Gücü**, s.12.

¹⁴² Emine Yavaşgel, "İnsan Yaşamının Çok Biçimli Çeşitliliğinin Dışavurumu; Kimlik Duygusu Versus İktidar-ı Cumhuriyet İdaresi", **İletişim Fakültesi Dergisi**, c.14, s.338.

¹⁴³ Peter L. Berger ve Thomas Luckmann, **Gerçekliğin Sosyal İnşası Bir Bilgi Sosyolojisi İncelemesi**, Paradigma Yayınları, İstanbul, 2008.

¹⁴⁴ Castells, **Enformasyon Çağı: Ekonomi, Toplum ve Kültür İkinci Cilt Kimliğin Gücü**, s.52.

¹⁴⁵ Mustafa Altunoğlu, "Kimlik'in Modern İnşası, Kimlik Politikaları Ve Türkiye'de Kimlik Tartışmaları", s.335.

profilleri aracılığıyla bir kimlik oluşturmalarını istemekte, kullanıcıları bu kimlikler aracılığıyla diğer bireylerle iletişim kurabilmektedir. “*İnsanlar Neden Facebook Kullanır*” isimli çalışmada, sanal dünyadaki varlığımız hakkında, iki temel nokta üzerinde durulmaktadır. Bunların ilki, ait olma duygusu ikincisi ise kendini sunma ihtiyacı olarak ifade edilmektedir.¹⁴⁶ Bireyler, takipçilerinin kendilerini görmelerini istediği kimliği, sanal ortamda sunmaktadır. Birey, sosyal ağ profilleri aracılığıyla oluşturduğu bu kimlikleri gerçek kimliği gibi düşünmekte, belirli aralıklarla kontrol etmekte ve takipçileri olan diğer insanların beğenilerine sunmaktadır. Sosyal ortamları yeni bir toplumsal ortam olarak nitelemekte ve bu ortamda gerçek yaşamına paralel, benzer veya aykırı olarak yeni bir kimlik inşa etmektedir.

Dijital yerliler olarak ifade edilen genç kuşaklar üzerinde yapılan araştırmalar; gençlerin sosyalleşmekte, kimliklerini oluşturmakta, eğitimlerinde, gündelik yaşamlarında dijital araçları kullandıkları ve her türlü problemlerini bu araçlarla çözdükleri ifade edilmiştir.¹⁴⁷ Genç kuşakların sosyal medya araçları aracılığıyla oluşturmaya çalıştıkları kimliklerinin ne kadarının gerçek ne kadarının sahte olduğu ise tartışma konusu olmuştur. Oluşturulmaya çalışılan bu kimlikler ile birey kendinde sevdiği özellikleri ön plana çıkarma, sevmediklerini de gizleme eğiliminde olmaktadır. Kendinde eksik gördüğü özelliklerinin, sanal dünyada oluşturmaya çalıştığı kimliği zedeleyeceğini düşünmektedir.¹⁴⁸ Birey, sanal dünyanın sağladığı bu anonim olabilme durumu sayesinde, alışılmış kimliklerin dışına çıkabilmekte ve giydiği bu ‘*sanal deri*’¹⁴⁹ ile kendisi için bambaşka bir dünyanın kapılarının açılmasını sağlamaktadır.

1.3.3. Kişilik

Tanımlanması güç bir kavram olan kişilik, bireyi diğerlerinden ayıran, bireylerin kişiliklerini tanımlarken kullanılan arkadaş canlısı, sevecen gibi ifadelerle aslında onun diğer kişilere karşı gösterdiği tavırları olarak nitelenmektedir. Bireyin,

¹⁴⁶ Ashwini Nadkarni, Stefan G. Hofmann, “Why Do People Use Facebook?”, **Personality And Individual Differences**, c.52, s.243-249.; Yair Amichai-Hamburger, Gideon Vinitzky, “Social Network Use And Personality”, **Computers In Human Behavior** c.26, s. 1294.

¹⁴⁷ Ahsen Armağan, “Gençlerin Sanal Alanı Kullanım Tercihleri ve Kendilerini Sunum Taktikleri: Bir Araştırma”, **Journal of International Social Research**, c.6, s.90.

¹⁴⁸ Zafer Özdemir, “Sosyal Medyada Kimlik İnşasında Yeni Akım: Özçekim Kullanımı”, **Maltepe Üniversitesi İletişim Fakültesi Dergisi**, c.2, s. 129.

¹⁴⁹ Toprak, **Toplumsal Paylaşım Ağı Facebook: “görülüyorum öyleyse varım!”**, s.103-104.

özel ve ayırıcı davranışlarını içermektedir.¹⁵⁰ Muhtemelen ‘kişi’ kelimesinin ilk anlamının ‘maske’ olması sadece tarihsel bir rastlantı değil, aynı zamanda insanların her zaman ve her yerde belirli bir rolü oynadığı gerçeğini yansıtmaktadır. Bizler, rollerimiz aracılığıyla birbirimizi ve kendimizi tanırız. Bu roller, toplumda ve kişisel ilişkilerimizde belirli beklentileri ve davranış kalıplarını içerir. Bu nedenle, kişi kelimesi, yalnızca bir kişinin fiziksel varlığını değil, aynı zamanda onun rolünü, kimliğini ve toplumdaki konumunu ifade eder.¹⁵¹ Sartre'ın ‘*başkası cehennemdir*’ ifadesi, aslında benlik kavramını tümüyle başkasına bağımlı hale getirme fikrini yansıtır. Bu, insanların başkalarının değerlendirmelerine ve görüşlerine aşırı derecede bağımlı oldukları anlamına gelir. Sartre'ın amacı, bu tür aşırı bağımlılık nedeniyle insanların kendi cehennemlerini yaratmalarına dikkat çekmektir. Başkalarıyla ilişkilerin toplum içinde sağlıklı ve gerekli olduğunu vurgular, ancak kişinin tamamen başkalarının onayına bağlı hale gelmesinin insanlar için sıkıntılı bir durum yaratabileceğini ifade eder. Tamamen başkalarının onayını bekleyen insanlar nesneleşmiş, köleleşmişlerdir. Başkalarının yargılarından özerkleşemeyen insan ‘ölü’dür. İnsanların pek çoğu alışkanlıkları içinde kabuklaşmışlardır, kendilerine dair yargılar onlara acı verse de değişmeye çalışmamaktadırlar.¹⁵²

Kişiliğe ilişkin farklı kuramsal yaklaşımlar bulunmaktadır. Kısaca bu yaklaşımlar hakkında şunları söyleyebiliriz;

1.3.3.1. Psikanalitik Yaklaşım

Psikanalitik yaklaşım deyince akla gelen isim olan Freud, bu yaklaşımı geliştiren ve farklı boyutlarda inceleyen teorilere ve kavramlara sahip kişidir. Yaşadığı dönem, coğrafya ve aile yapısı düşüncesini oldukça etkileyen Freud, tıp fakültesinden mezun bir doktor olarak muayenehanesinde histerinin sebepleri ve tedavisi üzerine araştırmalarla, o güne kadar kullanılan hipnoz yönteminin yeterli olmadığına kanaat getirmiştir. Hipnoza tamamen kapalı hastasının üzerinde, duygusal boşalım terapisi ile konuşarak, psikoterapi yöntemini uygulamaya

¹⁵⁰ Morgan T. Clifford, **Psikolojiye Giriş**, Eğitim Yayınevi Yayınları, Konya, 2013, 285-305.

¹⁵¹ Robert Ezra Park, **Race and Culture**, The Free Press, Illinois 1950, s. 249.

¹⁵² Jean-Paul Sartre, **Huis-Clos'nun Kaydı için Yapılan Söyleşi**, Yeşim Özer(Çev.), BFS Yayınları, İstanbul, 1985.

çalışmıştır.¹⁵³ Freud, bu yöntemle hastasının sadece aklına gelenleri söylemesini istemiştir. Böylece hasta, psikanaliz ile kendi kendisinden bile gizlediği, itiraf etmekte sıkıntı yaşadığı, adeta kendi benliği ile ruhu arasında yaşadığı çatışmalarını ve sırlarını, bu konuşmalar ile ortaya koyma şansı bulabilmiştir.¹⁵⁴

Freud, bilinçdışını; psikolojik bastırma yoluyla aklın ötesine taşınan ve toplum tarafından kabul edilmeyen arzular, istekler, travmalar ve yaşantıların biriktiği yer olarak görmektedir. Freud’a göre bilinçdışındaki çatışmalar da kendini rüyalarda, dil sürçmelerinde ve diğer belirtilerde gösterir. Kısaca, nevroz veya histeri olarak ifade edilen hastalıklar da bu bilinçdışının çatışmalarına denir ve psikanaliz yöntemiyle tedavi edilebilir. Freud ayrıca geliştirdiği yapısal teoriye göre zihnin bölümleri olduğunu söyler. Bu bölümler; ego, süper ego ve id’dir. İd ilkel arzuları, süper ego norm, ahlak ve tabuları ve ego ise bu iki yönü de dengede tutmaya çalışan kişinin kendisidir. Nihayetinde kişilik ile ilgili Freud, insanın bu üç ruhsal yapı ve karmaşık ilişkiler yoluyla gelişimini belirlediğini ve kişiliğini oluşturduğunu ifade eder.¹⁵⁵

1.3.3.2. Hümanistik Yaklaşım

Carl Rogers, Amerika’da yaşayan bu yaklaşımın temsilcisi olan ünlü psikologlardandır. Kendinden önce ve oldukça yaygın olan psikanaliz hakkında, onun oldukça güç aşamaları olduğunu, hastanın doktor tarafından ortaya konan kendi hakkındaki acı gerçekleri kabul etmesi için kaygılarının beslenmesi gerektiğinin farkındaydı. Rogers, bu yöntem yerine insanı temele alan, hastaların diğer insanlar tarafından kabullenilmeleri gerektiğine ve empati sürecini destekleyen bir anlayışa inanmaktaydı. Rogers kısaca şunu söylemekteydi; *“Ben belli bir ilişki türünü mümkün kılarsam, karşımdaki de kendi içinde o ilişkiyi gelişme amaçlı kullanma kapasitesini keşfederek değişecek ve kişisel gelişim gerçekleşecektir.”*¹⁵⁶ Gerek kendi yaptığı gerekse diğer araştırmacılarla yaptığı çalışmalar, psikanaliz terapi seanslarının yazılı kayıtları üzerinde hastanın kendini keşfetme tarzından uzaklaştığı

¹⁵³ Sigmund Freud ve Josef Breuer, **Histeri Üzerine Çalışmalar**, Emre Kapkın(Çev.), Payel Yayınevi, İstanbul 2001, s.69.

¹⁵⁴ Sigmund Freud, **Psikanaliz**, Tahsin Büyükören (Çev.), Düşünen Adam Yayınları, İstanbul 1994, s.52-65.

¹⁵⁵ Freud, “Psikanaliz”, s.59.

¹⁵⁶ Karl R. Rogers, **Kişi Olmaya Dair**, Selçuk Budak(Çev.), Okyanus Yayınları, İstanbul 2011, s.43-47.

ve onu terapistin duygular üzerinde düşünerek daha derin bir keşfe yeni bir kavrayışa yönlendirdiği ortaya çıkmıştır. Rogers insanların kabul edilmek istediğini ve bunu başardıklarında da kendilerini gerçekleştirebildiklerini ifade eder. Tam da bu noktada *'kendini gerçekleştirme'* kavramı ile denince akla gelen isim olan Maslow'un fikirlerini konuşmak gerekmektedir. Maslow'a göre, insan doğası temelde kötü veya bozuk değildir. İnsanın içsel doğası, hayvanların içgüdülerinin aksine daha hassas, yönlendirilebilir ve olumsuz etkilere açıktır. Bu, insanların içgüdülerinin doğası gereği zayıf ve hassas olduğunu gösterir. Maslow'a göre, insanlar kendi doğalarını daha iyi anladıkça, nasıl daha mutlu, iyi ve üretken olabileceklerini öğrenebilirler. İnsanlar, türlerine özgü olan erdemler ve değerlerden uzaklaştıkça, bilinçaltılarında izler bırakır ve kendilerini küçümsemelerine yol açabilirler. Maslow ayrıca Freud'un bize hastalıklı yanımızı gösterdiğini, artık insanın sağlıklı yönünü de görmemiz gerektiğini söyler. Bireyin kişilik gelişimini; belli kategorilerdeki ihtiyaçlarının karşılanması ile üst ihtiyaçlara geçişleri sonucunda en üst kategori olan kendini gerçekleştirme aşmasına gelebileceği bir süreç olarak tanımlar. Bu kategoriler şunlardır;

- Fizyolojik gereksinimler (nefes alma, besin, yemek, su, cinsellik, uyku, sağlıklı metabolizma, boşaltım),
- Güvenlik gereksinimi (beden, iş, kaynak, ahlak, aile, sağlık ve mülkiyet güvenliği),
- Ait olma, sevgi, sevecenlik gereksinimi (arkadaşlık, aile, cinsel mahremiyet),
- Saygınlık gereksinimi (özsaygı, özgüven, başarı, başkalarına saygı duymak, başkaları tarafından saygı duyulmak),
- Kendini gerçekleştirme gereksinimi (erdemli, yaratıcı, içten, problem çözücü, önyargısız ve hakikatleri kabul eder olmak).

Birey belirli bir kategorideki ihtiyaçlarını karşılamadan üst kategorideki ihtiyaçları algılamaz. Burada psikologlara düşen görev ise bireyin en üst kategoriye gidebilmesi için önündeki engelleri kaldırmak konusunda ona yardımcı olmaktır.¹⁵⁷

¹⁵⁷ Abraham Maslow, **İnsan Olmanın Psikolojisi**, Okhan Gündüz(Çev.), Kuraldışı Yayıncılık, İstanbul 2001, s.149.

1.3.3.3. Ayırıcı Özellik Yaklaşımı

Bu yaklaşımın temelinde bireylerin kişilik özelliklerinin nedenlerinden çok onların tanımlanması yatmaktadır. Bireylerin sergiledikleri davranışların belirlenmesi ve bunların belli kategorilere göre ayrılmasını ifade eder. Bu özellikleri bilerek, kişilerin belli durumlarda ne yapabileceklerini kestirebiliriz. Tüm kültürlerde geçerliliğini sürdüren bu kategoriler şunlardır;¹⁵⁸

- Özdenetim (conscientiousness): Bu özellikleri yüksek olan bireyler, dikkatli, çalışkan, sorumluluk sahibi olurlar ve harekete geçmeden önce iyice düşünürler.
- Uyum (agreeableness): Kendilerinden önce başkalarını düşünen bu insanlar, güvenilir, yardımsever ve merhametli olurlar.
- Dışadönüklük (extraversion): Girişken ve sosyal olan bu insanlar, hevesli, enerjik ve arkadaş edinmek konusunda oldukça rahat insanlar olmaktadır.
- Nörotiklik (neuroticism): Umutsuz, kaygılı, güvensiz, içsel ve ebeveynlerle sorunlar yaşayan insanların özellikleridir.
- Gelişime açıklık (openness to experience): Yeni şeyler denemekten korkmayan, gelişime açık kişilerin özellikleridir.

1.3.3.4. Davranışçılık-Sosyal Öğrenme Yaklaşımı ve Sosyal Bilişsel

Yaklaşım

Davranışçı kuram, insan davranışlarının doğuştan değil, çevresel uyarıcılarla oluşan deneyimin sonucunda elde edildiğini ifade eder. Pavlov'un klasik koşullanması, Watson ve Guthrie'nin bitişiklik kuramı, Thorndike'nin bağ kuramı, Skinner'in edimsel koşullaması, Bandura'nın sosyal öğrenme kuramı farklı yönleri de bulunan ancak genel olarak temel varsayımlara sahip olan yaklaşımlardır.¹⁵⁹ İnsanların büyük çoğunluğu bütünüyle sosyalleşmiş varlıklardır ve özellikle çocukların sosyalleşme süreçlerinde ailelerinin ve okullarının yanı sıra medya da gittikçe bu süreçte önemli rol almaktadır. Bandura'nın, medyanın çocuklar

¹⁵⁸ Bu yaklaşım Allport, Cattell ve Murray tarafından geliştirilmiştir. Gordon W. Allport, **Pattern And Growth In Personality**, Holt, Rinehart ve Winston, New York 1961.; Ayrıca bkz.; Lewis R. Goldberg, "An Alternative" Description Of Personality": The Big-Five Factor Structure" **Journal Of Personality And Social Psychology**, c.59, s.1216.; İlhan Çiçek, Ayşe Esra Aslan, "Kişilik Ve Beş Faktör Kişilik Özellikleri: Kuramsal Bir Çerçeve", **Batman Üniversitesi Yaşam Bilimleri Dergisi**, c.10, s.140.

¹⁵⁹ Doğan Cüceloğlu, **İnsan ve Davranış** Remzi Kitapevi, İstanbul 2015, s.423.

üzerindeki etkilerini tespit etmek için yaptığı 'The Bobo Doll' isimli deneyi bu etkileri göstermesi bakımından oldukça değerlidir.¹⁶⁰

1.3.4. İnsan

İnsan kelimesi Arapça 'ins' kelimesinden türetilmiştir. 'Beşer, insan topluluğu' anlamına gelen ins, daha ziyade insan türünü ifade etmekte olup bu türün erkek veya dişi her ferdine insî/enesî yahut insân denmektedir. Kelimenin aslının 'unutmak' manasındaki nesyden insiyân olduğu da ileri sürülmüştür.¹⁶¹ İnsan kavramı özellikleri, nitelikleri, boyutları gibi birçok bakımdan incelenmiş ve farklı tanımlamalar düşünceler ortaya konmuştur. İnsana dair yapılan tanımların önemi ile ilgili İkbâl, kültürlerin birbirinden ne ölçüde ayrıldıklarını anlamak için onların insanı nasıl tanımladıklarına bakmak gerektiğini ifade eder.¹⁶²

İlkçağlardan itibaren insan nedir, sorusu üzerinden birçok tanımlama yapılmıştır. Örneğin Aristo, insanın düşünen bir varlık olduğunu söylemiş ve eylemlerini düşünerek yapan üstelik politik bir canlı olduğunu da ifade etmiştir.¹⁶³

Hinduizm ve Budizm gibi Asya dinlerinde, insan yaşamı reenkarnasyon ve karma kavramlarıyla sıkı bir şekilde bağlantılıdır. Bu inançlara göre, insanlar ruhsal olarak gelişmeye ve olumlu karma biriktirmeye çalışmalıdır. Bu, gelecek reenkarnasyonlarında daha yüksek bir varlık seviyesine ulaşmayı amaçlar. Reenkarnasyon ve karma inancı, insanın yaşamın bir parçası olarak sürekli bir gelişim ve öğrenme sürecinde olduğunu vurgular. İnsanlar, bu inançlara göre kendi kaderlerini oluşturur ve bu kaderi düzeltebilirler. Bu inançlar, kişisel sorumluluk ve

¹⁶⁰ 1961 ve 1963 yıllarında bir yetişkin insan modelin Bobo bebeğine (yuvarlatılmış alt kısmı ve kütle merkezi aşağısında olan bir bebek benzeri oyuncak) saldırgan bir şekilde davranmasını izledikten sonra çocukların davranışını gözlemlemesine dayanır. Bu gözlemlerin ardından deney grubundaki çocukların gözlemleyerek saldırgan davranışlar sergileyip sergilemedikleri ölçülmeye çalışılmıştır. Dan Laughhey, **Medya Çalışmaları: Teoriler ve Yaklaşımlar**, Ali Toprak(Çev.), Kalkedon Yayınları, İstanbul 2010, s.44-45.

¹⁶¹ İlhan Kutluer, "İnsan", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, TDV Yayınları, İstanbul, 2000, 22, 320-323.

¹⁶² Aktr. Mehmet Sait Aydın, "İkbâl'in Felsefesinde İnsan", **Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, c.29, s.85.

¹⁶³ Aristoteles, *Metafizik*, 2017a.; Aristoteles, *Politika*, F. Akderin (Çev.) Say Yayınları, 2023, 2017b.

ahlaki bilincin önemini vurgular ve insanların yaşamlarını anlamlı bir şekilde yönlendirmelerine yardımcı olur.¹⁶⁴

Konfüçyüsçülük, Taoizm ve Şintoizm gibi Çin ve Japonya'da yaygın olan dinlerin insana bakış açısını ele almaktadır. Konfüçyüsçülük, insanın erdemliliği ve toplumsal düzen içindeki rolünü vurgular. İnsan doğasının temel özelliği erdem olarak kabul edilir ve insanlar arası ilişkilerde ahlaki değerlere büyük önem verilir.¹⁶⁵ Taoizm, insanın doğayla uyumlu bir yaşam sürmesini, içsel sükûneti ve basitliği teşvik eder. İnsan, doğanın bir parçası olarak kabul edilir ve içsel denge arayışı önemlidir.¹⁶⁶ Şintoizm ise insanların içtenlik ve samimiyetle dolu bir yaşam sürmelerini teşvik eder, insan onurunu yüceltir ve temel haklara saygıyı vurgular. Bu dinler, insanı ahlaki ve doğal düzenin bir parçası olarak görerek, toplumda barış, denge ve insan haklarına saygıyı teşvik ederler.¹⁶⁷

Tarihsel ve kültürel açıdan farklı dinler, mitolojiler ve felsefi düşünce sistemleri içinde insana olan yaklaşımları çeşitlilik göstermektedir. Genel bir bakış açısıyla, bu farklı inanç sistemlerinde insanın, evrenin ve hayatın merkezinde yer aldığına inanılmıştır. İnsanın özel bir yaratıcı veya yaratıcı gurubu tarafından yaratıldığı düşüncesi baskın olmakla birlikte, bazı dinlerde yaratıcı bir güce vurgu yapılmadan da insanın merkeze alındığı dinler bulunmaktadır.

Bu çeşitli inanç sistemlerinde, insanın beden ve ruh olarak iki ayrı unsurdan meydana geldiği görüşü yaygındır. Beden, genellikle kötülüğün kaynağı olarak kabul edilmiş, ruh ise iyiliğin kaynağı olarak görülmüştür. İnsan, bu nedenle ahlaki sorumluluklar taşımakta ve belirli bir yaşam tarzını benimsemesi gerekmektedir. Bazı dinlerde döngüsel bir zaman anlayışı kabul edilirken, diğerlerinde doğrusal bir zaman anlayışı bulunmaktadır. Bu farklı anlayışlar, insanın yaptıklarının sonuçlarına dair inançları etkileyebilir. Ayrıca, bu dinlerde ahlaklı ve erdemli davranışlar övgüye

¹⁶⁴ Ali İhsan Yitik, **Doğu Dinleri**, İsam Yayınları, İstanbul, 2014, Abdurrahman Küçük, Alparslan Küçük, Günay Tümer, **Dinler Tarihi**, Berikan Yayınları, Ankara, 2009.

¹⁶⁵ Abdurrahman Küçük vd., s.77, Ahmet Güç, "Konfüçyüs ve Konfüçyüsçülük", **Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, c.10, 43-65.

¹⁶⁶ Ali İhsan Yitik, s.215, Ninian Smart, **The World's Religions**, New York, Cambridge University Press, 1998, 116-119.

¹⁶⁷ Abdurrahman Küçük vd., s.102., George A. Cobbold, **Religion in Japan: Shintoism- Buddhism Christianity**, New York, 1905, s.25, Ekrem Sarıçioğlu, **Başlangıçtan Günümüze Dinler Tarihi**, Otağ Yayınları, İstanbul, 1983, s.184.

değer bulunmuş ve insanların bedeninin arzularından kurtulmaları, züht yaşam tarzını benimsemeleri ve içsel dengeyi bulmaları tavsiye edilmiştir. İnsanın temel haklarına saygı, şiddetin ve kötülüğün önlenmesi, doğru ve dürüst yaşama vurgu yapan ortak temalar arasında yer almıştır.

Bu inanç sistemlerinde insanın değeri yüksektir, ancak ayrıntılara inildiğinde bazı pratik uygulamalar, bu temel değeri tehdit edebilir. Örneğin, Hindistan'daki kast sistemi, insanların değerini belirleyen bir ölçü olarak görülmüş ve eşitlik ilkesi bazı dini uygulamalarda göz ardı edilmiştir. Benzer şekilde, bazı dini geleneklerde kadınların yaşamını sonlandırması teşvik edilmiş veya kast sisteminin insanların haklarına etkisi olmuştur. Her ne kadar bu inanç sistemlerinde temel haklara saygı teşvik edilse de, uygulamalarda bazen bu haklara saygı eksikliği görülebilir.

İslam dini ise insanı, kutsal bir varlık olarak kabul eden bir monotheistik din olarak insanın doğası ve rolüne özel bir önem atfeder. İnsanın tanımı ve yeryüzündeki konumuna dair bazı noktalar üzerinden onun tanımlandığına şahit olabilmekteyiz. Bunların ilki Kur'an'da ifade edilen; İnsanın Allah'ın Halifesi, yeryüzündeki temsilcisi olma görevidir. *“Hani rabbın meleklere, “Ben yeryüzünde bir halife yaratacağım” demişti. Onlar, “Biz seni övgü ile tesbih ederken ve senin kutsallığını dile getirip dururken orada fesat çıkaracak ve kan dökecek birini mi yaratacaksın?” dediler. Allah “Şüphe yok ki, ben sizin bilmediklerinizi bilirim” buyurdu.”*¹⁶⁸ İslam'a göre, Allah insanları yeryüzünde kendi halifesi (temsilcisi) olarak yaratmıştır. Bu, insanın yeryüzündeki varlık olarak önemini ve sorumluluğunu yansıtır. İnsan, doğada Allah'ın hükümlerini yerine getiren bir varlık olarak kabul edilir. İnsan için ifade edilen ikinci husus da onun akıl sahibi ve düşünme yetisine sahip bir varlık olmasıdır. İslam, insanın akıl kullanarak doğru ile yanlış ayırt edebileceğini ve Allah'ı düşünerek O'nu tanıyabileceğini öğretir.¹⁶⁹ Ayrıca İslam'a göre, insanlar özgür iradeye sahiptir ve yaşamları boyunca doğru ile yanlış seçme yetisine sahiptirler. İslam, insanların bu özgür iradeyi kullanırken sorumlu olduklarını ve yaptıkları eylemlerden Allah'a hesap vereceklerini öğretir. Ahirette,

¹⁶⁸ ¹⁶⁸ İnsanın halife olarak yaratılmış olması ile ilgili ayetler; Bakara 2/30, En'am 6/165, A'râf 7/69, Yûnus 10/ 14, , Yûnus 10/ 73, Neml 27/62, Fâtır 35/39, Sâd 38/26.

¹⁶⁹ Akıl sahibi olması ve düşünmenin önemi hakkında birçok ayet bulunmaktadır; Bakara 2/13,44,73,75,76,170, 171,179,197,242,269,282, Ali İmran 3/7,65,118,190...

insanlar yaşamları boyunca yaptıkları eylemlere göre ödüllendirilir veya cezalandırılır.¹⁷⁰ Özgür iradeye sahip insanın temel amacı ayette de ifade edildiği üzere; “*Ben cinleri ve insanları, başka değil, sırf bana kulluk etsinler diye yarattım.*” Allah'a ibadet etmek ve O'na kulluk etmektir. İslam, insanların bu dünyadaki yaşamlarını Allah'a itaat ederek, ibadetlerini yerine getirerek ve erdemli bir hayat yaşayarak geçirmelerini öğretir.¹⁷¹ Ayrıca İslam insanın, toplumsal sorumluluklarını vurgular. Sözleri ve davranışlarıyla diğer insanları iyiliğe güzelliğe yönlendirmesi gerektiği vurgulanır; “*Sen kitap nedir, iman nedir bilmiyordun; ama şimdi onu, dilediğimiz kullarımızı sayesinde doğruya erıştirdiğimiz bir ıfık kıldık.*”¹⁷² İnsanlar, aileleri, komşuları ve toplumlarına karşı adil, merhametli ve dürüst olmalıdır. İslam, yoksullara yardım etme ve zayıfları koruma konusunda toplumsal sorumluluğu teşvik eder. İslam, insanların ahlaki erdemleri geliştirmelerini teşvik eder. Sabır, merhamet, adalet, cömertlik, dürüstlük ve özveri gibi erdemlerin kazanılması ve uygulanması öğütlenir.

İhvanı Safa, filozofların insanın mahiyeti hakkındaki görüşlerini üç noktada topladığını söyler.¹⁷³ Bunlar;

1. Cismiyyun denilen materyalistlere göre insan sadece görünen et, kemik ve kan gibi maddi unsurlardan meydana gelmiş bir varlıktır.
2. Düalistlere göre insan maddi yönü olmakla beraber ruhani nefisten de meydana gelen bir varlıktır.
3. Spiritüalistelere göre ise insan, natık nefisten başka bir şey değildir, beden ona giydirilmiş bir elbiseden ibarettir.

İhvan, insanı düalist bir anlayış içerisinde ruh ve bedenden oluşan bir varlık olarak ele alır. İnsanın bedensel varoluşunda kullanılan unsurlar, baskın olan unsura

¹⁷⁰ İnsanın irade sahibi bir varlık olmasına dar ayetler için; Kehf 18/29, Fussilet 41/40, Kafirun 109/1-6, İnsan 76/3, Bakara, 2/256, Ğaşıye 88/21-26, Yunus, 10/108, Zümer 39/41, Bakara, 2/ 286, Fussilet, 41/46, Rum, 30/41, Ra'd, 13/11, Al-i İmran, 3/182.

¹⁷¹ Zariyat 51/56, Bakara, 2/83, 133; Ğl-i İmrân, 3/64; Mâide, 5/72, 117; Arâf, 7/65, 73, 85; Tevbe, 9/31; Hüd, 11/50,61, 84; Yusuf, 12/40; Nahl, 16/36; Müminun, 23/23, 32; Neml, 27/45; Ankebût, 29/16, 36; Fussilet, 41/14; Ahkâf, 46/21; Beyyine, 98/5, Enbiya, 21/92; Ankebût, 29/56; Yasin, 36/61, Taha, 20/14; Ankebût, 29/56, Hicr, 15/99.

¹⁷² Şura 42/52, ayrıca insanın iyiliği emretmek, kötülüğe yol açmamak, işini iyi yapmak, erdemli toplum oluşturmak, gibi toplumsal sorumluluklarına dair şu ayetlere bakılabilir; Şuarâ 26/214, Nahl 16/25, Bakara 2/195, Maide 5/2; Bakara 2/177, Nisa 4/59, Nisa 4/36, Nisa 4/125; Bakara 2/224; Neml 27/89.

¹⁷³ Ahmet Koç, **İhvan-ı Safa'nın Eğitim Felsefesi**, s.49-57.

göre kişiliğinin şekillenmesinde de etkili olmaktadır. Ruhani yönü olan nefis ise diri, bozulmayan, eğitime kabiliyetli ölümsüz ve manevi bir cevherdir. *“Sizi sadece boş yere yarattığımızı ve sizin hakikaten huzurumuza getirilmeyeceğinizi mi sandınız?”*(Mü’minun 115) ayeti insanın bir amacı gerçekleştirilmek üzere gönderildiğine yer vermiştir. Ayrıca insanın terkinde basit ve mürekkep tüm özellikler toplanmıştır. Geniş bir potansiyele sahip insan, eğitime açıktır ve buna ihtiyaç duyar. Her şeyi bilecek güce sahip olmayan insanı Allah, yeryüzündeki mücadelesinde yalnız bırakmamış, peygamberleri aracılığıyla ona yol göstermiştir. Bu anlamda insanın dereceleri de olmaktadır. Bu dereceler; akıllı insanlar, âlimler, filozoflar ve peygamberler olarak sıralanmaktadır.¹⁷⁴

İbn Miskeveyh ise, insanın benliğinin potansiyellerinin üç tane olduğunu söyler. En alttaki hayvani benlik, ortadaki savunan ve saldıran benlik ve en yükseği bilen benliktir. İnsanı insan yapan bu en üst benliktir. İnsanın yaşamı boyunca takındığı tavır ile bu benlikler arasında bir yolculuk halinde olduğunu belirten İbn Miskeveyh, seçimin insana bırakıldığını, onun dilediği benlik mertebesini seçebileceğini ifade etmiştir. Ayrıca insanın bu üç benlik arasında bir ahengi yakalaması gerektiğini de ifade eder.¹⁷⁵ Dini ilimlerde insan nefsinin derecelerinin ifadesini modern bilimde insanın öfke, şehvet gibi dürtülerinin, bilinç dışı eylemlerinin dışı vurumu olarak görebilmekteyiz.¹⁷⁶

Modern bilim, insanları bedensel eksiklikleri, zayıflıkları ve doğal ortamın karşılayamadığı ihtiyaçları nedeniyle, zihinsel yeteneklerini daha yoğun bir şekilde kullanmaya ve giderek daha ‘zeki’ hale gelmeye yönlendiren canlılar olarak görür. İnsanlık, milyonlarca yıl boyunca bu yönde evrimsel bir süreç geçirerek gelişmiştir. Dünya üzerinde iki milyondan fazla canlı türü bulunurken, insanlar biyologlar

¹⁷⁴ İnsanın halife olarak yaratılmış olması ile ilgili ayetler; Bakara 2/30, En’âm 6/165, A’râf 7/69, Yûnus 10/ 14, , Yûnus 10/ 73, Neml 27/62, Fâtır 35/39, Sâd 38/26. Akıl sahibi olması ve düşünmenin önemi hakkında birçok ayet bulunmaktadır; Bakara 2/13,44,73,75,76,170, 171,179,197,242,269,282, Ali İmran 3/7,65,118,190...

¹⁷⁵ İbni Miskeveyh, **Tehzibu'l Ahlak**, Abdülkadir Şener, İsmet Kayaoğlu ve Cihat Tunç (Çev.), Büyüyenay Yayınları, İstanbul 2017.

¹⁷⁶ Mustafa Merter, **Dokuz Yüz Katlı İnsan**, Kaknüs Yayınları, İstanbul 2016. Yazar kitabının birçok yerinde insana dair verdiği bilgilerin yanı sıra, nefsin mertebelerini sunduğu gökdelen metaforu ile gökdelenin alt katlarının insanın karanlık yönlerini, üst katlarının ise aydınlığı temsil ettiği örneği ile izah eder. İnsanın yaşadığı psikolojik problemlerin sebebini alt katlara hapsolmuşluğu olarak görür. Çoğu insan üst katlara nasıl çıkacağını bilemez, bu konuda rehberliğe ihtiyaç duyar.

tarafından ‘Homo sapiens sapiens’ olarak adlandırılan türün sadece bir üyesidirler.¹⁷⁷ Bundan 50 bin yıl öncesine kadar birlikte yaşayan ancak bunlardan sadece homo sapiens-sapiens ismiyle hayatta kalmayı başaran insanın, bu hayatta kalma becerilerinin kaynağı sadece zekâsı değildi aynı zamanda üstün iletişim ve sosyal birlikler kurabilme başarısıydı. İnsanı farklı yapan bazı özellikleri kısaca şöyle özetleyebiliriz:¹⁷⁸

- Dil yeteneği
- Sanat üretimi
- Mizah
- Estetik algısı
- Öz farkındalığı
- Ölüm farkındalığı
- Zaman algısı
- Hayatın anlamı
- Çevresini değiştirebilmesi
- Dengeden uzak davranışları
- Ahlak kuralları
- Yaşam tarzını değiştirebilmesi
- Bilgeliği
- İnanma-tapınma ihtiyacı
- Aşk duygusu

1.3.5. Tabiat

16. yüzyıldan itibaren insanoğlu, modern şehirlerde yaşayarak modernizmin, endüstrileşmenin, makineleşmenin ve özellikle günümüzde geniş sosyal ağların getirdiği faydaları kullanarak doğaya egemen olma yolunda zirvede olduğu tahayyülü ile hareket etmiştir. Sonraki yüzyıla kadar bile insanoğlunun hala sorunların pratik yanlarının yanında teorik olanlarının da önemli olduğuna inançları

¹⁷⁷ Yuval Noah Harari, **Hayvanlardan Tanrılara Sapiens**, Ertuğrul Genç (Çev.), Kolektif Yayınevi, İstanbul 2015. Kitap Harari’nin, klasik anlamda bilinen evrimci anlayışı, anlaşılır ve akıcı bir dille yazarak oldukça popüler bir seri ortaya koymuştur. ‘İnsan türünün kısa bir tarihi’ sloganı ile insanın taş devrinden yaşadığımız yüzyıla kadar olan evrimini konu alır. Yazar dinlerin, politikanın veya siyasetin insanların hayal güçlerinin ürünü olduğu ve bunları kullanabildiği ölçüde hâkimiyetini sağlayabildiğini ifade etmektedir.

¹⁷⁸ Sinan Canan ve Mustafa Acungil, **Dijital Gelecekte İnsan Kalmak**, Tuti Kitap, İstanbul 2018, s.38.

devam etmekteydi. Oysa şimdi insan bilgisinin fayda sağlayıp sağlamaması daha önemli olmaktadır. Böylece insan, dünya nimetlerini sömüren bir varlık haline gelmiştir.¹⁷⁹

Modern bilimin de katkısıyla, insana bir tek yol kalmıştır; tabiatı ele geçirmek, ona hâkim olmak ve onu her nasılsa analitik akıl ve düşünceyle donatılmış bir hayvan olan insanın hizmetinde kullanmak. Bunun sonucunda insan ve tabiat karşı karşıya gelmiştir. Ancak bu karşı karşıya geliş beraberinde birçok sorunu da gündeme getirmiştir. İnsanın belki de hiçbir zaman yenemeyeceği bir ömür sürecek mücadelesi başlamıştır. Modern insanın tabiatı uzak inşa ettiği gerçekliğin içinde hapsolması ve tabiatın kutsallığına dair hiçbir inancının kalmaması ve onu son noktasına kadar kullanabileceğini düşündüğü bir şey gibi görmesine sebep olmuştur. Materyalist dünya anlayışı ile tabiatı hâkim olmak isteyen insanın, hırsla yöneldiği tabiatın sınırsızlığına ve bolluğuna olan inancı artmıştır. Kaynakları ve doğanın tüm nimetlerini fütursuzca kullanan insanoğlu Bacon'ın ifade ettiği gibi '*doğaya egemen olmak!*' olgusu ile hareket ederek günümüze kadar gelebilmiştir.¹⁸⁰

Yarar hırsı ile doğaya egemen olmaya çalışan insanın sonuçta doğaya verdiği zarar kendine dönmektedir. İnsanın doğaya verdiği zararın boyutları büyük olunca, doğa kendi kendini tedavi eder hale gelememeye başlamış ve böylece gezegenimiz artık insanın yaşayabileceği bir alan olmaktan çıkacak seviyeye gelmiştir. Bunun bir örneğini tüm dünyada etkilerini hissettiğimiz ve yaklaşık olarak 3 yıl boyunca etkisini sürdürmüş Korona virüs salgını ile görebilmekteyiz. Salgın, binlerce insanın ölümüne sebep olmuş, hayatta kalanları ise evlerine bağlamış, tüm alışkanlıklarımızın değişmesine sebep olmuştur. Eğitim, sağlık, alışveriş, sosyalleşme gibi birçok alanda farklılaşmaya ve kısıtlamalara gidilmiştir. İnsanoğlu, kendi, varoluşu, hayatın anlamı, değeri konusunda düşünme fırsatı bulabilmiştir. Tüm dünyayı çepeçevre saran, insanları evlerine hapseden bu salgın hakkındaki yaklaşımımızın çevre- merkezci bir bakış olması gerektiğini söyleyen Atay, bu virüsün insanlar açısından bir durma işareti olarak algılanması gerektiğini şu sözleriyle ifade eder;

“İnsan-merkezci’ yaklaşırsak elbette Korona bir felakettir ama ‘çevre-merkezci’ yaklaşırsak, Korona bir ‘fren’ ve ‘dezenfektan’, bir çıkış arayışıdır. İnsan denen zararlının kendisine

¹⁷⁹ Seyyid Hüseyin Nasr, **İnsan ve Tabiat**, Nabi Avcı (Çev.), İşaret Yayınları, İstanbul 1988, s. 27.

¹⁸⁰ Vefa Taşdelen, “Koronavirüs Salgını ve Doğa-Kültür Karşıtlığı”, **Çocuk ve Medeniyet**, c.5, s.46.

yaptıkları karşısında Korona, doğanın bir çıkış yolu bulma çabası. Bizim bakımımızın ‘çevre-merkezci’ olması gerekiyor. İnsan-merkezci bakış, insanın sorumsuzca, hoyratça hiçbir kaygı gütmeksizin çevre karşısında alabildiğine yapıp etme süreci gerçekleştirmesine yol açıyor. Önceliğimiz çevre olmalı. Elbette hayal ya da rüya görmüyorum, ama bu ekonomi-politik işleyişi değiştirmek zorundayız. Kâra dayalı, alabildiğine tüketimi öne çıkaran iktisadi faaliyetle yola devam etme imkânımız yok. Dolayısıyla umutsuz değilim, bugünlere tanıklık ederek yazmaya ve tarihe tanıklık etmeye devam ediyoruz.”¹⁸¹

Gerek bütün dünyayı saran, birçok insanın yakınlarını kaybetmesine ve normalden farklı bir yaşam düzenine sahip olmasına sebep olan bir virüs gerekse de deprem, sel, yangın gibi insanların çaresiz kaldığı doğa olaylarına karşı insanın gösterdiği tutumun oldukça ilgi çekici ve benzer olduğu görülmektedir. İnsanın ölümle yüz yüze kaldığı hastalık, kaza, doğa olayları vb. durumlarda dine yaklaşımları, onları ölümle burun buruna getiren olayların kaynağı sebepleri vs. gibi durumlar araştırma konusu olmuştur. 1999 Marmara depremini bizzat yaşamış bireylere uygulanan anket çalışmalarında, bireylerin depremin yaşanmasının bir hikmeti olduğu, depremin sonuçları itibarıyla insan davranışları ve sosyal hayatla ilişkili olduğu, tabiatın insan ahlaksızlıklarına bir cevabının olabileceği ifade edilmektedir.¹⁸²

Sonuç olarak dini inancının ne olduğuna bakılmaksızın, tüm kesimden insanların doğa olayları konusunda ortak bir tepkisinin olabildiğini görebilmek mümkündür. İnsan ve tabiat arasındaki ilişkinin, insanın tabiata duyduğu saygı çerçevesinden uzaklaşması onun, insanı merkeze aldığı anlayış doğrultusunda doğaya egemen olmak ona hükmetmek onun bütün nimetlerini sınırsız bulup ondan faydalanmak üzerine temellendirdiği bir anlayışa yönlendirmektedir. İnsan merkezli bu sömürücü anlayışın yanlış olduğunun farkında olan bir grup insan ise onun yaşadığı geçmiş zamanlardan oldukça farklı olan bu büyük afetleri, hastalıkları ise, doğanın bir haykırışı, doğanın insana dur deme çığılığı olarak yorumlamıştır.

¹⁸¹ t24, "Tayfun Atay: ‘İnsana ‘eşref-i mahlûkat’ diyerek yol almanın artık imkânı yok!’ (Erişim 12 Şubat 2023).

¹⁸² Ejder Okumuş, “Tabii Afetler, Din ve Toplum-Marmara Depremi Örneği”, **İslâmî Araştırmalar Dergisi**, c.15, s.372.; Naci Kula, “Deprem ve Dini Başa Çıkma”, **Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, c.1, s.254.; Talip Küçükcan ve Ali Köse, “Doğal Afetler ve Din”, **İSAM Yayınları**, İstanbul 2000.

1.3.6. Gerçek-Sanal-Görünürde Gerçeklik

Gerçek, güncel Türkçe sözlükte; yalan olmayan, doğru olan şey, hakikat, düşünülen, tasarılan, imgelene şeylere karşıt olarak; sanal kavramı ise, gerçekte yeri olmayıp zihinde tasarlanan, mevhum, farazi, tahminî şeklinde tanımlanmaktadır.¹⁸³ Sözlükte sanal, gerçeğin tersi olan, zihinde tasarlanan bir kavram olarak izah edilmektedir. İnternet ve paylaşım ağlarının yaygınlaşması ile sanal kavramı yeniden tartışılması gereken bir kavram haline gelmiştir. Paylaşım ağları ile sanal ile gerçek olan birbirine yaklaşmamış adeta eklemlenmiştir. Gündelik yaşam pratiklerinin aynısının sanal uzamda ve sanal araçlarla gerçekleşmesi mümkün hale gelmiştir.¹⁸⁴

Sanal gerçeklik teknolojisi, kişinin yapay bir 3 boyutlu ortamda etkileşime girebilmesini sağlayan bir bilgisayar modelleme ve simülasyon teknolojisidir. Bu teknoloji, kullanıcının gözlük, kulaklık, eldiven veya vücut kıyafeti gibi etkileşimli cihazlar aracılığıyla simüle edilen ortama girerek gerçeklik hissi yaşamasını sağlar. Bu ortamın animasyonlu görüntüleri, stereoskopik ekranlı bir kask yardımıyla kullanıcının gözlerine gösterilir. Kullanıcının hareketlerini algılayan hareket sensörleri sayesinde, kullanıcının hareketleri gerçek zamanlı olarak işlenerek ekrandaki görüntü buna göre ayarlanır. Bu sayede kullanıcı, simüle edilmiş bir ortamda dolaşabilir, farklı bakış açılarını deneyimleyebilir ve hatta dokunma hissi veren force-feedback cihazlarıyla donatılmış veri eldivenleri kullanarak sanal nesneleri manipüle edebilir. Sanal gerçeklik teknolojisi, eğlence, eğitim, tıp, mühendislik ve askeri gibi çeşitli alanlarda kullanılmaktadır. Sanal gerçeklik terimi, ilk kez 1987'de Jaron Lanier tarafından kullanılmıştır. Bu teknolojinin geliştirilmesinde, Amerika Birleşik Devletleri federal hükümeti tarafından finanse edilen kuruluşlar olan Savunma Bakanlığı, Ulusal Bilim Vakfı ve Ulusal Havacılık ve Uzay Dairesi (NASA) gibi yerlerde, üniversitelerde bulunan araştırma laboratuvarlarındaki geniş bir yetenekli personel havuzu görev almıştır. Bu projeler, bilgisayar grafikleri, simülasyon ve ağ ortamları gibi farklı alanlarda çalışmalar yapmış ve akademik, askeri ve ticari işler arasında bağlantılar sağlamıştır.

¹⁸³ Türk Dil Kurumu, "Gerçek", Erişim (15 Şubat 2023).

¹⁸⁴ Toprak, **Toplumsal paylaşım ağı Facebook "Görülüyorum öyleyse varım!"**, s.158-159.

Sanal gerçeklik çalışmaları, 20. yüzyılın başlarında özellikle sanat ve sinema alanlarında Panaroma, 3D, IMAX gibi teknolojilerle adım adım ortaya çıkmıştır. 1960'larda 3D gözlükler için şirketlerle ilk çalışmalar başladı ve simülasyon yöntemi, eğitimde, askeri çalışmalarda ve tıp alanında yaygın olarak kullanıldı. 1990'larda internetin yükselişiyle birlikte, sanal dünyalara hayati bir sosyal boyut kazandıran projelerde ağ teknolojisinin kullanımı arttı ve insanlar artık sanal alanlarda yaşamayı öğrenmeye başladı.¹⁸⁵ Zizek, sanal gerçekliği sadece gerçekliğin bir taklidi olarak görmek yerine, asıl dikkat çekici olanın sanalın gerçekliği olduğunu savunur. Ona göre, sanal gerçeklik sadece fiziksel gerçekliği yeniden üretmekle kalmaz, aynı zamanda gerçekliğin dışında bir etki yaratır. Yani, sanal gerçeklik etkilerin kaynağını gerçek dünyadan almaz, kendi içinde bulur. Bu bağlamda, etki ve gerçeklik arasındaki ilişki Zizek için mevcut olmayan, somut olmayan bir şey tarafından şekillendirilir ve üretilir.¹⁸⁶

İnsanoğlunun sanal gerçekliğe alışması başlangıçta, o kadar kolay olmadı. Sinema tarihinin ilk filmi olan Lumiere kardeşler tarafından çekilen '*Trenin Gara Girişi*' isimli 50 saniyelik kısa belgesel film 28 Aralık 1895 yılında ilk defa insanların beğenisine sunulunca, izleyicilerin ilk tepkileri trenin doğrudan üzerlerine geldiğini zannedip salondan kaçışmak olmuştur. Benzer şekilde, 1938 yılında ise '*Dünyalar Savaşı (The War of the Worlds)*' isimli İngiliz yazar H. G. Wells tarafından yazılmış, Marslıların Dünya'yı işgalini anlatan bilimkurgu romanı kaynak alınarak Mercury Tiyatrosu Yayında (orijinal adıyla Mercury Theatre on the Air) isimli radyo tiyatrosu serisinden bir haber bülteni anlatımı ile seslendirilen oyunun Amerika'da birçok kişinin gerçek bir Marslı istilasına karşı karşıya olduğunu zannetmesi ve sokağa dökülmesi ile sonuçlanmıştır. Bu örnekler göstermektedir ki insanoğlunun sanal dünya ile ilk karşılaşmaları gerçek ve sanal olanın ayırdında yaşadığı güçlük ile olmuştur. İnsanların teknoloji ile ilk tanışmalarının ilginç bir örneğini de ülkemizde Ülkü Tamer'in bir yazısında bahsettiği anısı ile görmemiz

¹⁸⁵ Britannica, "Second Life" (Erişim 15 Şubat 2023).

¹⁸⁶ Youtube, Slovaj Zizek, The Reality of the Virtual, (Erişim 12 Mart 2023).

mümkün olmaktadır. Antep'in sinema işletmecisi olan Nakıp Ali ile ilgili anısından şöyle bahseder¹⁸⁷;

“Nakıp Ali, bir ara bir hac filmi getirtti. Cami hocalarını toplayıp ziyafet çekti, sonra da özel olarak filmi oynattı onlara. Ertesi gün, artık nereden kaynaklandıysa, bir rivayet yayıldı kente: “Bu filmi yedi kere gören tam hacı, üç kere gören yarım hacı sayılır.” Film kapalı gişe girdi gösterime. Haftalarca oynadı. Arada bir yaşlı kadınlar geliyordu Nakıp Ali'nin yanına: “Evladım, ben iki kere gördüm. Üçüncüsüne param kalmadı. Sevabına... Bari yarım hacı olayım.” “Gir bacım” diyordu Nakıp Ali.” İstersen dört kere daha gel. Para mara istemez.”

Bu örnek bizlere sanal olanın gerçekte ne kadar kolay bir şekilde yer değiştirebildiğini, algılarımızın değişime açık olduğu, özellikle dini ritüellerimizin sanal dünya ile yaşadığı karşılaşmanın ortaya çıkardığı güçlükleri görmemiz açısından oldukça önemli bir örnektir. Günümüzde ibadetlerin özellikle Hac ibadeti gibi yolculuk gerektiren ibadetlerin sanal ortamda yapılmasının makbul olup olmadığı, Metaverse dediğimiz sanal bulunma ortamlarının geçerliliği tartışmaları gündemde olmaktadır.¹⁸⁸ Metaverse sanal gerçekliğin, insanların karşısında bilgisayar ekranlarının yerine üç boyutlu ortamların ve kendimizin dijital kopyasının veya avatarının bulunduğu ve tüm deneyimlerimizin sanal ortamda gerçekleştiği bir deneyim olarak ifade edilmektedir. İnternetin bir sonraki aşaması olarak ifade edilen ve bu sanal ortamlara VR gözlüklerle veya ekipmanlarla erişim sağlandığı sanal evren yerine aslında çoklu evrenin tasarlandığı ifade edilmektedir. Şirketler, kendi Metaverse alanlarını oluşturmak için yarışırken, Metaverse'in bugünkü sanal deneyimlerden ne kadar farklı olacağı veya olup olmayacağı hala belirsizdir. Bazıları, teknik engellere rağmen Metaverse'in bir gün mutlaka hayata geçeceğine inanırken, diğerleri ise bu konuda şüpheli yaklaşımlarını sürdürmektedir.¹⁸⁹

¹⁸⁷ Milliyet Gazetesi, “Nakıp Ali'den 35 yıl sonra” (Erişim 12 Mart 2023).

¹⁸⁸ “Diyanet'ten 'Metaverse' tartışması üzerine açıklama: 'Sanal hac' olur mu?” başlıklı haberde; “Diyanet İşleri Başkanlığı Hac ve Umre Hizmetleri Genel Müdürü Remzi Bircan, konu üzerine Yeni Şafak'a yaptığı açıklamada, ‘Metaverse hac’ diye bir şey olamayacağını belirtip “Suudi Arabistan Hac Bakanlığı’nın bize bildirmiş olduğu şekliyle haccımızı yapacağız. Bize oradan gelen bir yazı yok. Metaverse ile Kabe’yi gezeceğiz ama bir ibadet söz konusu olamaz. Mesela Arafat’ın belli bir sınırı var. Siz o sınırın dışına çıkamazsınız, toprağa ayağınızın değmesi lazım” dedi.” İfadeleri kullanılmıştır. Cumhuriyet Gazetesi, “Diyanet'ten 'Metaverse' Tartışması Üzerine Açıklama: 'Sanal Hac' Olur Mu?”, (Erişim 17 Ocak 2022).

¹⁸⁹ Techtarget, “What is the Metaverse? An explanation and in-depth guide”,(Erişim 20 Ocak 2023).

Sanal ve gerçek olan, yaşadığımız dünyanın gerçekliği konusu uzun yıllardır sinemada dahi işlenen bir konudur. Matrix, Avatar, Lucy, Westworld, Her, 12 Maymun gibi filmler gerçeklik algımızı, sanal olan ile ilişkimizi, teknoloji ve duyularımız içinde yaşadığımız dünyanın gerçekliği açısından inceler. Bunlardan en ilgi çekici olanı Matrix filminde izleyicilerin gerçeklik algılarını sorgulamaya felsefeden mitolojiye, teolojiden mistisizme kadar her açıdan incelemeye çalışmıştır. *“Bu gerçek değil mi Morpheus? Gerçek nedir? Gerçeği nasıl tanımlarsın, eğer hissedebildiklerinden, kokusunu alabildiklerinden, tadıp görebildiklerinden bahsediyorsan onlar beyin tarafından yorumlanan sinyallerdir.”* Bu diyalog, gerçeklik algısının sorgulandığı ilginç diyaloglardan bir tanesidir.¹⁹⁰ Matrix filmi, ana karakterlerinden Morpheus'un ifade ettiği fikirle, içinde yaşadığımız dünyanın aslında gerçek olmayan bir bilgisayar programı tarafından oluşturulan bir yanılsama olduğunu ve insanları bu yanılsamaya inandırmak ve gerçek dünyadan koparmak amacıyla kullanıldığını vurgular. Bu düşünce, insanların gerçeklik algılarının kontrol edildiği ve onlara sunulan bu yapay dünyada bir tür köle olarak yaşadıkları fikrini yansıtır.¹⁹¹

Gerçeğin artık işlemsel bir görünüme sahip olduğu hakikatle ilişkisinin olmadığı böyle bir uzama geçildiğinde karşımıza bir simülasyon çağı çıkmaktadır. Gerçeğin yerini alan simülakrlar ile ilgili Baudrillard şunları ifade etmektedir; günümüzde, gerçeklik artık minyatürleştirilmiş hücreler, karmaşık matrisler, bellekler ve komut modelleri aracılığıyla inşa edilmektedir. Teknoloji, simülasyonlarla gerçekliği sürekli olarak tekrar üretebilir hale gelmiştir, bu da sonsuz varyasyonlar ve yeniden yaratma olanakları sunmaktadır. Simülasyonun bilinçli olarak seçildiği tıp ve ordu dışında bir de din olayının olduğunu söyleyebiliriz.

¹⁹⁰ Ferhat, Savaş, “Dijital Dünyanın Gerçekliği, Gerçek Dünyanın Sanallığı Bir Dijital Medya Ürünü Olarak Sanal Gerçeklik”, **Trt Akademi**, c.1, s. 730.

¹⁹¹ Yunan mitolojisinde rüyalar tanrısı/perisi anlamına gelen ‘Morpheus’, filmde ironik bir biçimde insanları rüyalarından gerçeğe uyandırmakla görevli olan isyancıların elebaşısıdır. Morpheus ayrıca, Ovid’in Metamorphoses adlı eserinde insanları simüle etmekte ve erkeklerin tıpatıp benzerlerini üretmekte uzman bir tanrı olarak tanımlanmaktadır. Morpheus’a ait olan ve insanların gerçekliğe uyandırıldığı gemi de adını M.Ö. 605 – 562 yılları arasında yaşamış ve en sonunda çıldırmasına neden olan rahatsız edici, kehanetimsi rüyalarından mustarip olan büyük Babil kralı Nebuchadnezzar’dan almaktadır. Tüm bu ayrıntılar aslında karakterlere bir muğlaklık katarak, söylenenlerin kesin doğru olup olmadığının bilinemeyeceğine işaret etmektedir. Ünsal Doğan Başkır, “Matrix’in Gerçekliği ve Gerçekliğin Matrix’i Üzerine Bir Deneme,” **Platform**, c.2, s.38-41.

Baudrillard, simülakrların mabede sokulmasının yasaklanmasından bahsederken tanrısal gücün yeniden canlandırılmayacağını ifade etmektedirler. Ancak ilahi gücün özelliklerine sahip olmadığı halde bir temsil gücüne sahip olan imgelerin varlığı yeniden canlandırmanın mümkün olabileceğini göstermektedir. İkonalar aracılığıyla görüntüler algılanabilen ve anlaşılabilen bir Tanrı fikrinin yerini alabilmektedir. Ancak bu var olan simülakrların, Tanrı'nın varlığı konusunda bir yanılgıya sebep olabileceği endişelerini doğurduğunu, aslında Tanrı'nın asla var olmadığı ama sadece bu ikonlar aracılığıyla var olabileceği düşüncesine götürebileceği tehlikesi ile karşılaşmaktadır. Bu imgeleri tehlikeli kılan şey, onların sıradan görüntüler olmadığı bilakis özgün ve büyüleyici bir güce sahip imgeler olmalarıdır. Kısaca bu yeniden canlandırma olayının ne kadar önemli olduğu, göstergenin ne kadar derin bir anlama sahip olabileceği, bir göstergenin anlamın yerini alabileceği tehlikelerine yer verilmektedir. Tanrı bile simüle edildikten sonra, Tanrı'ya olan inanç göstergelerine indirgendikten sonra geri kalan her şey için bunun mümkün olabileceğini hayal edebiliriz.

Baudrillard imgeye özgü basamakları şöyle sıralar;

- Derin bir gerçekliğin yansıması olarak imge,
- Derin bir gerçekliği değiştiren ve gizleyen imge,
- Derin bir gerçekliğin yokluğunu gizleyen imge,
- Gerçekliğin hiçbir çeşidiyle ilişkisi olmayıp yalnızca kendi kendinin simulakrı olan imge

İlk senaryoda, imge bir tür ritüel işlevi yerine getirir ve genellikle olumlu bir şekilde algılanır. İkinci senaryoda ise imge olumsuz bir nitelik taşır ve bir tür kötü büyü aracı gibi kullanılır. Üçüncü senaryoda, görüntü, ikinci senaryodaki büyü gibi insanları etkilemeye devam eder. Dördüncü senaryoda ise imge, artık yalnızca bir temsil olmaktan çıkar ve kendine özgü bir simülasyon düzenine aittir.¹⁹²

Bireyler, imgeler dünyasında sosyal medya mecralarında profil oluşturarak, çeşitli paylaşımlar yaparak gözetim altına girmektedirler. Bireyin yeni gözetim

¹⁹² Jean Baudrillard, **Simülakrlar ve Simülasyon**, Oğuz Adanır(Çev.), Doğubatı Yayınları, Ankara 2014, s.14-20.

dünyasında, gözetimi kabullenip onun bir parçası olmak, kendileriyle ilgili bilgileri paylaşmak veya herhangi bir sosyal medya hesabı kullanmayıp bu dünyanın dışında kalmak gibi iki seçeneği var gibi görünmektedir. Ancak durum görüldüğü gibi değildir, zira birey sosyal medya hesaplarına sahip olmasa dahi yeni medya araçlarının farklı çeşitlerini veya özelliklerini kullanarak(alışveriş yapmak, banka hesapları, devletin uygulamaları vb.) bu dünyada bir şekilde var olmaktadır.¹⁹³ Bugünlerde, bireyler artık gönüllü ve kendi isteğiyle simetrik gözetim altına girmektedirler ki bu, asimetrik gözetimin aksine daha yaygın hale gelmiştir. Önceden zorla uygulanan gözetim, şimdi kişilerin rızası ve kendi istekleriyle gerçekleşmektedir. Özel olan her şey, sadece kamusal alanda sergilenmek için mahremiyetini kaybetmektedir.¹⁹⁴

Bu gözetime açık dünyada bireyin el yordamıyla oluşturduğu kimliklerle var olduğunu görmekteyiz. Bu dünyada var olan bizlere anlık bir bellek, ivedi bir bağlantı, bizzat an içinde, kontrol edilebilecek reklam amaçlı bir kimlik gerekmektedir.¹⁹⁵ Oluşturduğu bu ivedi kimlikle yeni medyada var olan bireyler sürekli iletişim halinde olmaktadır. Han'a göre, iletişim aslında insanlar arasında bir yakınlık ve anlayış oluşturması gereken bir araç olmalıdır. Ancak günümüzdeki teknolojiler, fazla iletişim sağlayarak paradoksal bir şekilde insanlar arasında aşırı bir yakınlığa değil, mesafesiz bir kayıtsızlığa yol açmaktadır. İletişim, bilgi paylaşımı ve keşif yapma işlevini yitirmiş, etkisiz hale gelmiştir. Bu iletişimsiz iletişim, artık sadece dikkatimizi dağıtmakla kalmaz, aynı zamanda algılarımızı körelterek ve bizi duyarsızlaştırarak zarar vermektedir. Özetle, insanlar artık sanal dünyada iletişim kuruyor gibi görünse de, aslında gerçek anlamda bir ilişki kurmuyorlar. Bu, gerçek dünyadaki sorunlardan kaçmak, eksikliklerini gizlemek ve onay arayışını sanal dünyaya yönlendirmek anlamına gelir.¹⁹⁶ Belki de Guattari'nin ifadesi ile alışıldık

¹⁹³ Gül Esra Atalay, "Dijital Çağda Marshall McLuhan'ı Yeniden Düşünmek: Bir Uzantı Ve Ampütasyon Olarak Yeni Medya Teknolojileri" **Sosyal Araştırmalar ve Davranış Bilimleri**, c.4, s.35.

¹⁹⁴ Ali Fikret Aydın, "Gösteri Toplumunun Yeni Panoptikonu Olarak Sosyal Medya", **İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi**, c.9, s.2575.

¹⁹⁵ Reyhan Uludağ Eraslan, "Sosyal Medya Her An ve Her Yerde Görünür Olmak", **Turkish Online Journal of Design Art and Communication**, c.3, s.34.

¹⁹⁶ Kemal Sayar ve Berna Yalaz, **Sanal Dünyada Gerçek Kalmak**, Kapı Yayınları, İstanbul 2019, s.219-226.

iletişim biçimimizi bir an için de olsa askıya almak için (sinemaya) sosyal medyadaki kimliklerimize gitmeyi tercih ediyor olabiliriz.¹⁹⁷

1.3.6.1. Yaratılan Gerçekliğe Bağlanan İnsan

Dijital gelişmelerle hayatımızın her alanında yaşanan değişimler çok hızlı ve köklü bir biçimde gerçekleşmektedir. Bu değişimlerin insanlığın var olduğu ilk günden beri yaşadığı; tarım ve hayvancılığın, paranın, yazının, yeni enerji kaynaklarının yaygınlaşması gibi köklü değişimlerden olduğunun, tıpkı bu değişimler gibi toplumsal düzenimizi kökten değiştirdiğinin farkına varılması gerekir. Bu değişim insan olmanın tanımını değiştiren dijital bir devrim olarak nitelendirilmektedir. Yaşanan değişimi bu şekilde algılamamız veya değişimle ilgili günlük algılarımızın gerçeklerimiz haline geldiği ve çok önemli bazı gerçeklerimizde de belirleyici olduğunun farkına varmamız gerekmektedir.¹⁹⁸

İnternetin günlük hayatlarımıza girmesi, kullanımının yaygınlaşması ile yepyeni kavramlar hayatımıza girmiştir. Bu kavramlar, zihnimizde daha önce karşılığı olan kavramların farklı anlamlar kazanmasına sebep olmuştur. Bu kavramlar yaşanan yeni durumları ifade etmek ihtiyacından doğmuştur ki, bu kavramları bilmemiz yaşanan değişimi anlamamız açısından önemli olmaktadır. Literatüre giren bu farklı kavramlardan 'Netizen' kavramı, interneti kullanan vatandaşları ifade etmek için 'Citizen' ve 'Net' kavramlarının birleştirilmesiyle oluşturulmuştur. Kavram Michael Hauben tarafından; *'Netizens: On the History and Impact of Usenet and the Internet'* isimli kitabında internetin gelişimine aktif olarak katkıda bulunan kişileri ifade ederken, vatandaş olmanın coğrafi ve ulusal tanımını ifade ettiğini düşünürsek Netizenin bunun aksine coğrafi temelli olmayan bir vatandaşlığa karşılık geldiğini söyler.¹⁹⁹ Günümüz internet kullanıcılarını tanımlamak için kullanılan 'Netperest' kavramı da, anlam dünyamızda var olan farklı kelimelerin birleşmesi ve yeni bir anlam kazanması ile oluşturulan kavramlardan biridir. Bu kavram, kendi siyasi dili olan, bir önceki nesilden farklı olan nesli tanımlamak için Net ve bir şeye tapan veya

¹⁹⁷ Sebahattin Şen'in yazdığı yazıda Felix Guattari'ye ait olduğu ifade edilen söz tam olarak şöyledir; "Alışıldık iletişim biçimimizi bir an için de olsa askıya almak için sinemaya gideriz." Birikim, "İmgeler ve Sözcükler: Dünyayı Sabuklayan Film", (Erişim 3 Mart 2019).

¹⁹⁸ Canan ve Acungil, **Dijital Gelecekte İnsan Kalmak**, s.70.

¹⁹⁹ FIRST MONDAY, "Preface: What is a Netizen?" in *Netizens: On the History and Impact of Usenet and the Internet*, (Erişim 12 Aralık 2022).

taparcasına bağlanan *perest* kavramlarının birleşimi ile oluşturulmuştur.²⁰⁰ İnternetin özellikle genç yaş grubu bireyler arasında kullanımı artarken²⁰¹ *Nomofobi*, *Netlessfobi* gibi kavramlar ise teknoloji bağımlılığını ifade eden, bu araçlardan veya internetin kendisinden uzak kalma korku ve kaygısını ifade eden kavramlar olarak literatüre girmiştir. Nomofobi; '*nomophobia*', '*no mobile phobia*' ifadesinin kısaltmasıdır, cep telefonundan uzak kalmayı ifade eden korku olarak çevrilebilir. Nomofobi kavramı ilk kez King ve arkadaşları tarafından agorafobi ve panik bozukluğu olan bir vaka hakkındaki raporları ile literatürde yer almıştır.²⁰² Netlessfobi ise İngilizce '*Being NetlessFobia*' olan, '*İnternetsiz Kalma Korkusu*' kavramını ifade etmektedir. Bu kavram internetin yaygınlaşması ile alışverişin, sosyalleşmenin, iletişimin, bankacılık işlemlerinin ve daha birçok özel ve kamusal uygulamaların kısaca bizi gerçek hayattan uzaklaştırıp kolay ulaşım garantisi veren tüm hizmetleri sunan bu sanal dünyanın yarattığı bağımlılık, bir yandan bu dünyadan uzak kalma korkusunu da yaratmayı ifade etmektedir. Netlessfobi, fobik özellikler gösteren kişilerdeki ruhsal ve psikolojik sıkıntıları açıklamak için ortaya konulmuştur. Nomofobi ve Netlessfobi birbirini tamamlayan kavramlardır ki, kişilerin uzun süre internet kullanımından ziyade internetsiz kaldıklarında gösterdikleri yoksunluk hissi gibi psikolojik tepkileri ifade etmektedir.²⁰³ Netlessfobi kavramının belirtilerine bakılırsa insanların kendi elleriyle oluşturdukları bu sanal dünyanın gerçekliğine ne kadar bağlandıklarını görebilmemiz mümkün olmaktadır. Bu kişilerde şu özellikler görülmektedir; sanal dünyanın tüm aygıtlarını aynı anda kullanarak ondan maksimum düzeyde faydalanmak, gerçek sosyal yaşamındaki tüm kararlarını sanal olana göre vermek, internete bağlanamadıklarında veya kesintiye uğradığında hayatlarının durduğunu hissetmek, bağlantılarının kesintiye uğraması durumunda geride kalacaklarını veya bir şeyleri kaçırdıklarını düşünmek, uyuyor dahi olsalar bu aygıtları rahat ulaşabildikleri yerlerde bulundurmak, sosyal medya hesaplarına gelen bildirilerden haz almak, sürekli internetin gücünden faydalanmak

²⁰⁰ Aydın Uğur, **Kültür Kıtası Atlası**, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2003.

²⁰¹ Bir önceki yıla göre kullanımı artan internetin, 2021 yılında kullanım oranı 16-74 yaş grubundaki bireylerde %82,6 oldu. Bu oran, bir önceki yıl %79,0'dı. TÜİK, BT Kullanım Araştırması, Erişim, (12 Aralık 2022).

²⁰² Daniel L. King ve diğerleri, "Cognitive-Behavioral Approaches To Outpatient Treatment Of Internet Addiction In Children And Adolescents", **Journal Of Clinical Psychology**, c.68, s.1193.

²⁰³ Umut Can Öztürk, "Bağlantıda Kalmak Ya Da Kalmamak İşte Tüm Korku Bu: İnternetsiz Kalma Korkusu Ve Örgütsel Yansımaları", **Journal of International Social Research**, c.8, s.632.

gibi belirtiler göstermektedirler.²⁰⁴ Birey bu sanal dünyaya o derece bağlanır ki Ringxiety, denilen Nomofobi veya Netlessfobinin yanında telefonunu çaldığını düşündüğü bunun için sürekli kaygılandığı bir hale bürünmeye başlar. Bağımlılık hissinin yarattığı yoksun kalınan maddeyi arama ve onu sürekli isteme ve yokluğunda yaşanan stresi ifade eden; *Fantom Titreşim Sendromu* (cep telefonunun titrediği sözde hissi) kavramı da uzun süreli kullanımdan kaynaklanan belirtileri ifade etmek için kullanılan bir diğer kavramdır.²⁰⁵ Bunun yanında benzer bir anlamı ifade eden ve 2013 yılında Oxford sözlüğüne girmiş olan *FOMO (Fear of Missing Out)* kavramı internet kullanıcılarının yaşadıkları gelişmeleri takip edememe korkusunu ifade etmektedir.

Bireyin sanal dünyaya bu derece bağımlılığı, modern toplumun teknolojik gelişmeleri ile birlikte artan bir endişe kaynağı haline gelmiştir. Bu tür bağımlılıklar, fiziksel ve psikolojik sağlık sorunlarına yol açabilir, ayrıca kişisel ilişkilerin zayıflamasına, iş verimliliğinin düşmesine ve toplumsal izolasyona neden olabilir. Ayrıca, sürekli olarak sanal dünyada geçirilen zaman, kişinin kendine olan farkındalığını azaltabilir ve gerçek dünyadaki sorumlulukları ihmal etmesine yol açabilir. Bu bağımlılık, bireylerin yaşam kalitesini ve psikososyal refahlarını olumsuz etkileyebilir, bu nedenle bu konuda bilinçli bir farkındalık ve önleyici tedbirler gerekli olmaktadır.

Sanal dünyanın tüm nimetlerinden faydalanan, üstelik yoksunluk hissedecek derecede bağımlılık geliştiren bireyler, sosyal medya platformları üzerinden yepyeni bir kimlik edinmektedirler. Kendi yaşam tarzlarını, statülerini, tüketim alışkanlıklarını bu kimlikleri ile takipçilerine sunmaktadırlar. Bu kimliklerini oluşturmak ve bu dünyada hayatta kalabilmek(güncel) için büyük bir çaba harcamak durumundadırlar. Bu hayatta kalma kaygısı ile yaşadıkları stres ve yoksunluk hissi, yukarıda bahsettiğimiz kavramlar ile ifade ettiğimiz gibi birtakım rahatsızlıklara sebep olmaktadır. Bu gerçekliğe bağlanan bireyler, birbirleri ile benzer hayat biçimlerine sahip olmakta, benzer ürünleri edinmekte ve benzer tepkilere sahip

²⁰⁴ Umut Can Öztürk, “Bağlantıda Kalmak Ya Da Kalmamak.” s.634.

²⁰⁵ Mehtab Alam ve diğerleri, “Prevalence Of Phantom Vibration Syndrome And Phantom Ringing Syndrome (Ringxiety): Risk Of Sleep Disorders And Infertility Among Medical Students”, **International Journal of Advanced Research**, c.12, s.688-693.

olmaktadırlar. Bu dijital dünyanın içinde ifade edildiği üzere; “*imaj toplumunda imajlar artık gerçek dünyadaki anlam ve gönderenlerden bağımsız olarak üretilirken kimlik de gerçeklikle değil imajlar yoluyla ifade edilmektedir.*”²⁰⁶ İnternet, kendi içinde katılım, deneyim ve konuşmaların olduğu kendi zamanını oluşturan bir anlatıdır. Özne bu anlatı içinde yapbozu oluşturan bir parçadır. Kimlikler bu akışkan metinler içinde tekrar tekrar kurulmaya başlamıştır. Bu dünya adeta bireye ‘kendini yaratma’ imkanı verirken, birey bu ütöpik dünyada bir kimlik mimarı olarak hareket etmektedir.²⁰⁷

Birçok şeyin dijitalleştiği bulunduğumuz bu çağda, artık nelerin dijitalleşebileceğini değil de nelerin dijitalleşemeyeceğini düşünmek mantıklı görünmektedir. Dijitalleşen durumlarda önemli olan artık inşa edilen bu yeni dünyadaki doğru ve yanlışların farkında olmak olacaktır.²⁰⁸ Sanal dünya ile inşa edilen bu gerçekliğe bağlanan insan, bu gerçekliğin ne kadar gerçek olduğu sorunu ile mücadele etmek durumunda kalmaktadır. Doğruluk, gerçeklik ve hakikat kavramları geçmişten günümüze neredeyse tüm düşünürlerin tanımını yaptığı bir kavram iken Aristo, doğru bilgiyi tanımlarken şu ifadeleri kullanmıştır; ‘*olanın olduğunu ya da olamayanın olmadığını söylemek doğru; olmayanın olduğunu ya da olanın olmadığını söylemek yanlıştır.*’²⁰⁹ İnsanoğlunun doğru bilgi, hakikat, neyin hakikat olduğunu arama çabası günümüzde de devam etmektedir. İnternetin yaygın kullanımı ile bilginin kolay ulaşılabilir olmasının yanında güvenilir olup olmadığı, örtülmesi, çarpıtılması vs. gibi özellikle politik yaşamlarımızdaki yansımaları neticesinde hayatımıza giren kavramlardan biri de *post-truth* olmuştur. Hakikat sonrası olarak çevrilen Post truth kavramı, 1990’larda ortaya çıkmasına rağmen Oxford Dictionaries, 16 Kasım 2016 tarihinde kavramı, yılın kelimesi olarak ilan

²⁰⁶ Kevin Robins, **İmaj Görmenin Kültür ve Politikası**, Nurçay Türkoğlu(Çev.), Ayrıntı Yayınları İstanbul 2013, s.86.

²⁰⁷ Mutlu Binark ve Barış Kılıçbay (Ed.) **İnternet, Toplum, Kültür**, Epos Yayınları, Ankara 2005, s.89.

²⁰⁸ İnşa edilen yeni gerçekliğin doğruluğunun sorgulanmamasına belki uç bir örnek olarak Arendt’in Alman Nazi komutanlarından Eichmann hakkındaki; “*Eichmann’ın suretinde tecelli eden kötülük, kendi hüküm verme yetisini ihmal ederek, inşa edilmesine yardım ettiği sistemin doğruluğunu ve yanlışlığını değerlendirmekten uzak bir insana işaret etmektedir*” ifadeleri verilebilir. Döneminin savaş durumunda inşa edilen gerçekliğine, sadece emirleri uyguladığı gerekçesi ile bir değer yargısına varmadan uygulamasına işaret etmektedir. Hannah Arendt, **Karanlık Zamanlarda İnsanlar**, İsmail Ilgar(Çev.) İletişim Yayınları, İstanbul 2022.

²⁰⁹ Aristoteles, **Metafizik**, s.34.

etmiştir. Oxford sözlükleri “hakikat-sonrası” olarak çevrilen bu kavramını şöyle tanımlamakta: “*Nesnel gerçeklerin, kamuoyunun şekillenmesinde, duygulara ve kişisel inançlara hitap edilmesi kadar etkili olmamasıyla ilişkili ya da buna delalet eden durumlar*” olarak ifade etmektedir.²¹⁰ 1992 yılında ilk defa Tesich tarafından kullanılan kavram, Amerika’nın Vietnam savaşı, Watergate Skandalı gibi olayları başkanlar üzerinden ve başkanların olayları halka sunumu, halkın yaşanan olayları karşılama biçimleri hakkında yaptığı değerlendirmeleri içermektedir. Tesich, Amerika’nın siyasal düzlemde desteklediği rejimler hakkındaki uzun değerlendirmelerinin ardından şu sözleriyle Amerikan halkının yaşanan olaylar karşısındaki tepkilerini ifade etmektedir;²¹¹

“Hızla totaliter canavarların sadece rüyalarında ağzının suyunu akıtabilecek bir halkın prototipleri haline geliyoruz. Şimdiye kadar tüm diktatörler gerçeği bastırmak için çok uğraşmak zorunda kaldı. Bizler eylemlerimizle buna gerek kalmadığını, herhangi bir öneme sahip olan gerçeği inkâr edebilecek ruhsal bir mekanizma edindiğimizi söylüyoruz. Özetle özgür bir halk olarak, hakikat sonrası (post-truth) bir dünyada yaşamak istediğimize yine özgürce karar verdik.”

Kavramın yaygınlaşması, Amerika’da D. Trump’ın seçim kampanyalarının ve Birleşik Krallık’ın Brexit sürecinin anlamlandırılmasında üstelendiği rol ile olmuştur. Kavram bir olaydan sonrasını ifade etmekten ziyade post-truth ön eki daha çok *‘belirtilen kavramın önemsiz veya ilgisiz hale geldiği bir zamana ait’* gibi bir anlama sahip olmuştur. Olayların yaşandığı zaman ve mekânın ötesinde medyada sunuldukları halinin gerçekliği tartışılırken haberin dönüşümü, yeni halinin doğruluğu, teknolojiyi kullananların yaratılan bu gerçeklik karşısındaki tutumları problemi önemli hale gelmektedir. Bir yalanın etrafında toplanan insan grupları, bu yalanın gerçekmiş gibi algılanmasına katkı sağlayarak, aslında gerçek dışı olduğunu kanıtlamak için yetersiz bilgiye ve uzmanlığa sahip içeriklerin paylaşılmasını

²¹⁰ Oxford Languages, "Word of the Year 2016", (Erişim 21 Ocak 2023).

²¹¹ Steve Tesich, “Yalanlar Rejimi”, Eren Ekin Ercan (Çev.), **Cogito**, c.104, s.23-28.

engellemektedir. Bu, hakikati arama çabalarını olumsuz yönde etkileyerek, yanlış bilgilere dayalı yanlışların yayılmasına neden olur.²¹²

1.3.6.2. Kendini Yeniden İnşasına Hizmet Eden Araç Olarak Sanal

Dünya

Sanal dünya, günümüzde birçok insanın kendini ifade etmek, bağlantı kurmak, bilgi paylaşmak ve hatta işlerini yapmak için kullandığı önemli bir araçtır. Bu nedenle, kişinin sanal dünyada kendini ifade biçiminin nasıl olması gerektiği konusu oldukça önemlidir. Sanal mecrada bireyin kendini ifade ederken önemseydiği diğer insanlarla etkileşiminde dikkate aldığı bazı unsurlar vardır. Bunlar; kullandığı mecralardaki profil fotoğrafı, biyografisi, paylaşımları, iletişim stili(kullandığı dil), etkileşimleridir. Bunlar, kişinin kendini nasıl ifade ettiği, kendine özgü kişilik özelliklerini nasıl sergilediği, hangi değerleri önemseydiği ve diğer insanlarla nasıl etkileşim kurduğuyla ilgilidir. Benlik sunumu olarak da ifade edilen, kişinin kendini diğer insanların gözünde olmak istediği yere koyma çabasını içeren bu unsurlara dair bilgilere Goffmann ilgili kitabında genişçe yer vermiştir. Goffmann'ın 1959 yılında yazdığı *“Günlük Yaşamda Benliğin Sunumu”* isimli kitabında kişiler arası tüm ilişkileri bir teatral performans olarak ele alır. Dramaturjik yaklaşım olarak ifade ettiği yaklaşımı; *‘Bu çalışma(kitabı) bir tiyatro oyunu ile aynı bakış açısına sahiptir; buradan çıkarılan ilkeler ise dramaturjik ilkelerdir’* cümleleri ile açıklar. Bu yaklaşımda, insanların toplumsal etkileşimlerde birer oyuncu olarak rol aldıklarını ve etkileşimlerin sahne üzerinde bir oyun gibi düzenlendiğini savunur. Buna göre, insanlar bir sosyal etkileşim sırasında bir ‘ön sahne’ ve bir ‘arka sahne’ arasında hareket ederler. Ön sahne, bir kişinin etkileşimde olduğu kişi veya kişilerle olan doğrudan temas noktasıdır, arka sahne ise kişinin kendini hazırladığı ve sahne arkasında kaldığı alandır. Ayrıca sosyal etkileşimlerde insanların kendilerini sunarak nasıl algılandıklarını ve başkalarının gözündeki imajlarını nasıl yönlendirdikleri incelenir. İnsanların kendilerini sunarak etkileşimde bulunduklarını incelerken, bir dizi toplumsal rol ve konumlarının etkisini de ele almaktadır. Bu, bireylerin sosyal

²¹² Zuhâl Sönmezer, “Post-truth Çağında Medya Okuryazarlığı”, **Yeni Medya Elektronik Dergisi**, c.6, s.204.

gruplara dâhil olmaları, cinsiyet, ırk, yaş, meslek ve eğitim gibi faktörlerin rolleri hakkında daha derinlemesine bir anlayış sağlar.²¹³

İnsanların kendilerini sunma biçimleri, özellikle sosyal medyada, ilginç bir şekilde çeşitlilik arz etmektedir. Örneğin, arkadaşlarıyla eğlenirken içki içen bir kişi ertesi gün kandil mesajı yayınlayabilir veya Cuma namazını bilmesede dahi Cuma mesajlarını paylaşabilir. Son zamanlarda, ünlü veya popüler kişiler arasında dini öğelerin magazinleştirilmesi yeni bir eğilim haline gelmiştir. Örneğin, Demet Akalın'ın küçük kızının secde yaparken çekilmiş fotoğrafını paylaşması, dindar kesim tarafından ilgi görmüş ve tartışma yaratmıştır. Aynı şekilde, dünya çapında ünlü olan Beyoncé'nin İnşirah Süresini paylaşması, onun Müslüman olup olmadığı sorularını gündeme getirmiş ve dini bir merak uyandırmıştır. Türkiye'de, magazin dünyasının tanınmış isimleri, umre ziyaretlerini kamuya duyurmuşlardır, bazı eleştirmenlere göre ise bu umre ziyaretleri, ünlülerin gündemde kalmak ve dini hassasiyeti olan bir izleyici kitlesine ulaşmak amacıyla yapılmıştır. Bu durum, dini ve magazinsel öğelerin bir araya geldiği ilginç bir sosyal fenomeni yansıtmaktadır.²¹⁴ Günümüzde özellikle benlik sunumları konusunda kaygı taşıyan ünlü simalar, politikacılar arasında bu ve benzeri birçok olaya rastlamak mümkün hale gelmiştir.

Benlik sunumlarının magazinsel boyutunun ötesinde avatarlaşma, ikinci bir hayat veya Metaverse olarak ifade edilen bireye ikinci veya gerçeklik ötesi bir hayat şansı veren bir gelişmeden de bahsetmek gerekmektedir. Meta kelimesinin Yunanca kökeni 'öte, sonra' anlamına gelir ve bize 'gerçeklik ötesi' bir dünya vadeder. Yani, maddi gerçekliğin yanı sıra sanal bir gerçeklik, paralel bir evren sunmayı amaçlar. Bu yeni dünya, sanal ortamda ürünleri ve aktörleri bir araya getirerek insanların sınırsız ifade imkânı bulmasını hedefler. İnsanlar, avatarlar aracılığıyla maddi varlıklarının sınırlarını aşabilirler, birden fazla sanal kimlikle birleşip farklı bir varlığa dönüşme potansiyeline sahiptirler. Bu durum, yeni felsefi tanımlar, eylem teorileri ve toplumsal yaklaşımlara ihtiyaç duyulmasına yol açar. Yeni oyunlarda sanal kimlikler arası iletişim sınırsızdır, gizlilik ve özgürlük açısından geniş

²¹³ Erving Goffman, **Günlük Yaşamda Benliğin Sunumu**, Barış Sezar(Çev.), Metis Yayınları, İstanbul 2009, s.13.

²¹⁴ Nihat Oyman, "Sosyal Medya Dindarlığı", **Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, c.28, s.141. Bu kısım yazar tarafından "Dinin Magazinleştirilmesi" olarak yorumlanıyor.

olanaklar sunar. Sanal dünyada yaşanan kayıplar, gerçek dünyada olduğu gibi ağırlık taşımaz, bu da kullanıcıların bu kayıpları ciddiye almamasına neden olur. Aynı zamanda sanal dünyada kullanılan dil ve ifade biçimleri evrensel olduğundan, dil bariyerleri ortadan kalkar. Ancak bu görünmezlik özelliği, siber zorbalık gibi olumsuz davranışların artmasına yol açabilir. Mekân ve zaman sınırlarının bulunmaması, siber zorbalığın artmasına katkı sağlar, hatta bu tür zorbalık gerçek dünyada da kendini gösterebilir.

Foucault ise sanal dünya kavramlaştırmalarından biri olan siber uzay kavramını açıklarken ütopya ve heterotopya kavramlarını kullanmıştır. Foucault'a göre ütopya gerçeklikle bağlantısı olmayan bir alandır. Toplumun ütopya ile ters ilişki içinde olduğunu belirtmiştir. 'Ters' olarak tanımladığı mekânları aynı yerde olan ve aynı anda tersine çevrilmiş mekânlar olarak anlatmıştır. Örnek olarak buna aynayı göstermiştir. Aynanın, yersiz bir mekân olduğu için yersiz olduğunu söylemiştir. *"Ben, aynada kendimi görürüm ama ben gerçekdışı, sanal bir mekânda değilimdir. Ben ordayım, ama orada değilimdir. Ayna, orada olan, beni kendime gösteren bir gölgedir ve bu gölge benim nerede olmadığımı görmemi sağlar; aynanın ütopyası budur. Heterotopya olmasının nedeni ise ayna gerçekte var olmaktadır ve var olmamın karşısı bir hareketi simgeler. Aynanın var olduğu noktadan benim olmadığım noktayı görebilirim"*.²¹⁵ Sanal gerçeklik kavramı da, Foucault'ın anlatmaya çalıştığı gibi insanların kendilerini gördükleri sadece içinde var olmadıkları bir ortamdır. Sanal gerçeklik içinde insanların kendilerini gösterdikleri, kendilerini tanıttıkları mekânlar dijital oyunlar, sosyal medya mecraları, sohbet odaları gibi mekânlardır. Gerçek dünyada bulunduğu süreç içinde başka bir dünyada bulunabilmek sanal gerçeklik kavramını açıklayabilir.²¹⁶

1.3.6.3. İnsanın Etkilenmeye Açık Bir Varlık Olması

Sanal dünya sağladığı kolaylıklar dolayısıyla hayatımızın her alanında yaygın bir biçimde kullanılmaktadır. Bireye hayal edebileceği her şeyi sunan, müzeleri ziyaret etmek, konserlere gitmek, kitap okumak, çocuk yetiştirmek, derin dostluklar kurmak gibi hayatın her alanından fırsatları bünyesinde barındıran bu dünya, tüm bu

²¹⁵ Michel Foucault ve Jay Miskowiec, "Of Other Spaces", **Diacritics**, c.16, s.22-27.

²¹⁶ Laman İsmayılzade, "Sanal Dünyada Sanal Dönüşüm", **Yeni Medya Elektronik Dergisi**, c.1, s.231.

fırsatları ayaklarımızın altına sunarken mutsuzluk, kazalar, hastalık ve savaş gibi gerçek dünya sorunlarından kaçma arzusuyla motive olan birçok insan için de bir tür kaçış noktasıdır.²¹⁷ Oluşturdukları sanal uygulamalar ile sınırları zorlamak, nefes alma sorunu olmadan yüzmek, Aya uçmak gibi ifadeler reel evrende gündelik insanların aşamayacağı engellere yapılan vurgular ile kullanıcılarını bu evrene bağlamaktadırlar. Kullandıkları platformlarla ilgili; *Sonsuz Genişleyen Bir Evren* ifadesi yeniliklerin hiç bitmeyeceği, kullanıcılarının asla sıkılmayacağı, sürekli olarak büyümeye devam eden ve genişleyecek olana yapılan vurgu ile ilgileri toplamaktadırlar.²¹⁸

Sanal dünya, sunduğu tüm bu imkânlarla, kullanılan teknolojik araçlar ve medya kanalları ile insanların davranışlarını etkilemek için çok güçlü bir araç haline gelmiştir. Özellikle sosyal medya platformları, reklamcılık, politik propaganda ve diğer alanlarda kullanılan yöntemlerle insanların düşünce ve davranışlarını yönlendirebilmek mümkün hale gelmiştir. Bunun yanında bireydeki zaman ve mekân algısını belirsizleştirerek onun bu araçları sürekli kullanmasını isteyerek yönlendirmektedir. Jan Van Dijk'in ifadesi ile “...*Dünya hiçbir zaman bu kadar özgür olmamış olabilir; ancak, hiçbir zaman bu kadar karşılıklı bağımlı ve bağlı da olmamıştır.*” Sunulan imkânlardan faydalanma, gelişmeleri sürekli takip etme, bu gelişmelerden uzak kalma korkusunu ve yeni bir çeşit bağımlılığın gelişmesine sebep olmuştur. Gerçek yaşamlarında sosyal ilişkiler kurmakta zorlanan kişiler sorunlarından kaçmak, yeni bir kimlik oluşturmak, kendilerini kanıtlamak için sanal dünyadaki sosyal ortamlara katılmakta ve bir arkadaş çevresi edinmektedir.²¹⁹ Kişilerin gerçek sosyal yaşamlarında yaşadıkları güçlükler onları sosyal medyadaki sanal dünyaya itmekte ve bu sanal gerçeklikle yaşanan yoğun ilişki de neticede bağımlılığa neden olmaktadır.²²⁰ Yeni kitle iletişim araçlarının -radyo, televizyon ve filmlerinin- dikkat çeken özelliklerinden biri ile sanal dünyanın gerçekliğine dair algımızla ilgili farklı bir ilişki biçimi geliştirmemize sebep olmuştur. Bu dizi ve

²¹⁷ William Irwin, **Matrix ve Felsefe**, Murat Sağlam (Çev.), Güncel Yayıncılık, İstanbul 2003, s.272.

²¹⁸ Servet Can Dönmez, Selver Dikkol, “Dijital Gerçeklik ve İnsan Sonrası Düşünce Bağlamında Facebook Horizon Uygulaması”, **Selçuk İletişim**, c.13, s.759.

²¹⁹ Ali Kırık ve diğerleri, “A Quantitative Research on the Level of Social Media Addiction among Young People in Turkey”, **International Journal of Sport Culture and Science**, c.3, s.122.

²²⁰ Scott E Caplan, “Preference for online social interaction: A theory of problematic Internet use and psychosocial well-being”, **Communication Research**, c.30, s.648.

filmler, izleyiciyle performans arasında yüz yüze ilişki illüzyonu vermektedir. En uzak ve ünlü insanlar, akranlarının çemberindeymiş gibi karşılanır; aynı şey, özellikle canlı ve etkileyici bir şekilde bu medyada hayata gelen bir karakter için de geçerlidir. İzleyici ve performans arasındaki bu görünürde yüz yüze ilişki Horton ve Wohl tarafından 1956 yılında ilk defa kullanılan ‘parasosyal ilişki’ olarak adlandırılmıştır.²²¹

Teknolojinin yoğun kullanımı ile bireyler artık hayatlarının her alanını gözler önüne sermeye razı olduğu bir konuma gelmiştir. Bir zamanlar zorlama ve baskı ile gerçekleştirilen gözetim, şimdi gönüllülük ve rıza temelinde bir gözleme dönüşmüştür. Özel ve mahrem olarak kabul edilen birçok şey, sadece kamusal alanda görünür olmak için kamunun tüketimine sunulur hale gelmiştir.²²² Mahrem olanı en çok savunan dindar bireyler arasında ise en çok tartışılan konulardan biri de mahrem olarak ifade edilen tüm değerlerin sınır tanımadan gözler önüne serilmesi olmaktadır. Modernleşme ile gelişen teknoloji ve dindar bireylerin seküler alandaki yeni karşılaşmalarına dair Göle, iki zıt kutupta duran bu iki kesimin yakın karşılaşmalar, çarpışmalar ve iç içe girişler içinde olduğunu belirtir. Ayrıca dindar bireylerin, dindarlık ile kamusalılığı, Müslümanlık ile modernliği birleştirebilmenin yollarını aradığını ve ikisinin de anlamını dönüştürdüklerini belirtmektedir.²²³ Tüm bu düşünceler ışığında birey, günümüz post-modern dünyasında yanıt arayışını sonlandırarak kendi gerçekliğini oluşturabilir hâle gelmiştir. Dijital teknolojilerin ve özelde sanal gerçekliğin dijital bireyleri, maddi dünyanın gerçekliği ve kökenini aramaktan uzakta kendi gerçekliğini dijital olarak üretmektedir. Teknoloji ile var olduğu ikinci ve sanal dünyada dindar birey de kendi gerçekliğini ve gerçek dünyada kim olduğuna dair sorunun yanıtını sorgular bir konuma gelmiştir. Arendt’in; *‘Uzun yıllar boyunca ‘Kimsin?’ sorusuna verilebilecek tek uygun yanıtın ‘Bir Yahudi’ olduğunu düşündüğümü inkâr edemem’*²²⁴ dediği, kim olduğu gibi oldukça zor bir soruya bu yanıtı verme sebebi, yaşadıkları tüm haksızlıkların sebebinin de bu soruya

²²¹ Donald Horton, R. Richard Wohl, “Mass communication and para-social interaction: Observations on intimacy at a distance”, **Psychiatry**, c.19, s.215.

²²² Ali Fikret Aydın, “Gösteri Toplumunun Yeni Panoptikonu Olarak Sosyal Medya”, s.2582.

²²³ Nilüfer Göle, **Seküler ve Dinsel: Aşınan Sınırlar**, Erkal Ünal(Çev.), Metis Yayınları, İstanbul 2012, s.46.

²²⁴ Hannah Arendt, **Karanlık Zamanlarda İnsanlar**, İsmail Ilgar ve diğerleri(Çev.), İletişim Yayınları, İstanbul 2022, s.30.

verdiği yanıtın kendisi olmasından kaynaklanmaktadır. Günümüzde ise sanal dünyada kendini gizleme, farklı kişiliklere bürünme, olduğundan çok farklı görünebilme gibi kolaylıkları sağlayan yepyeni bir dünyada kim olduğumuz sorusuna bu denli kolay bir yanıt vermemiz güç görünmektedir.

Yapılan araştırmalar da, sosyal medya kullanımı arttıkça dinî inanç ve davranışlarda azalma meydana geldiğini göstermektedir. Araştırmalar, sosyal medyanın dinî inanç ve değerlerden uzaklaştırıcı bir etkiye sahip olduğunu göstermektedir. Yazıcı ve Gazneli'nin çalışmaları²²⁵, sosyal medyanın kullanıcıları dinî yaşamdan uzaklaştırdığını belirtmektedir. Gençlerin sosyal medya kullanımının artması, materyalist algıları artırırken dünyevi çıkarlara daha fazla vurgu yapmalarına neden olmaktadır. Gazneli'nin araştırması, sosyal medyanın dinî değerleri bir tüketim ürünü haline getirerek kullanıcıları dini yaşamdan uzaklaştırdığını ortaya koymaktadır. Korkmaz ve Mehmedoğlu'nun çalışması, problemli internet kullanımı ile dindarlık arasında olumsuz bir ilişki bulunduğunu ortaya koymaktadır. Kurttekin'in araştırması ise sosyal medyanın gençleri manevi değerlerden uzaklaştırarak kimlik karmaşası yaşama riskine işaret etmektedir.²²⁶

²²⁵ Tuba Nur YAZICI, “Gençlerin Sosyal Medya Kullanım Sıklıkları İle Materyalistlik Eğilimleri Arasındaki İlişkinin İncelenmesi”, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Üsküdar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2018, s.85.; Didem Gazneli, “Tüketim Toplumu Bağlamında Türkiye’de Yeni Medyanın Muhafazakârlığın Dönüşümü ve Dinî Değerlerin Metalaşması Üzerine Etkisi”, Aydın Adnan Menderes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2020, s. 151-152.

²²⁶ Fatma Kurttekin, “Bilişim Çağında ‘Gençlik, Din ve Değer’ Konularını Ele Alan Makaleler Üzerine Bir İnceleme”, *Eskiye*, 2021, c.45, s.791.

İKİNCİ BÖLÜM

BULGULAR VE YORUMLAR

Bu çalışmanın ikinci bölümünde, kavramlar ve teoriler bağlamında incelenen felsefe ve düşünce tarihi okumaları sonucunda, bireylerin medya ve özellikle sosyal medya kullanımını detaylı bir şekilde ele alacağız. Bu incelemenin özel bir vurgusu, bireylerin medya ile etkileşimlerini anlamada önemli bir rol oynayan din eğitimi olacaktır. Din eğitimi, sosyal medya kullanımının ve düşünsel deneyimlerin şekillenmesinde etkili olan faktörlerden biridir. Bu nedenle, yaygın din eğitimi araçlarından kabul edilen kitle iletişim araçlarını kullanan bireylerin medya kullanımlarını ve düşünsel bağlamdaki deneyimlerini nasıl etkilediğini ve toplumsal dinamiklere nasıl katkı sağladığını daha iyi anlamamıza yardımcı olacaktır.

Ayrıca, bu çalışma, bireylerin sosyal medya kullanımlarının, onların bu dünyadaki dini görünümünün ve kimliklerinin incelenmesi bağlamında önemli bir değerlendirmeyi de içerecektir. Bireylerin sosyal medya platformları üzerindeki etkileşimleri, dini kimliklerinin nasıl şekillendiğini ve ifade edildiğini gösterme konusunda önemli bir araç olabilir. Bu analiz, hem bireylerin kimlik oluşturma süreçlerini hem de toplumun din ile ilişkisini daha iyi anlamamıza olanak tanıyacaktır. Çalışmada şöyle bir süreç takip edilmiştir;

1. Verilerin Kodlanması, Temaların Bulunması ve Düzenlenmesi
2. Bulguların Tanımlanması ve Yorumlanması

Görüşme yapılan kişilerin her birine katılım sıralarına göre ‘K1, K2’ şeklinde kod isimler verilmiştir. Verilerin kodlanması bölümünde, görüşmecilerin her biri ile yapılan görüşmeler oluşturulan formlara dökülmüştür. Katılımcıların ifadelerinin aynıları formlara yazılmıştır. Burada elde edilen veriler ile kodlamaya gidilmiştir. Her bir katılımcının ifadesi kaydedilmiştir ve ortak kodlara aktarılmıştır. Verilerin kodlanması bölümünde tablo haline getirilen sayısal ifadelerin oluşturduğu bölümlere yer verilmemiştir. Bu tablolara, bulguların yorumlanması başlığında yer verilmiştir. Bunun sebebi, bulguların yorumlanması bölümünde katılımcıların farklı sorulara verdikleri cevapların değerlendirilmesi ve yorumlanmasının yapılabilmesidir. Böylece kendini dindar olarak tanımlayan K1 katılımcısının, sanal

dünyadaki varoluşu hakkındaki sorulara verdiği yanıtların değerlendirmesi yapılabilecektir. Bununla beraber verilerin kodlanması bölümünde, verilerin pasta grafiğinin oluşturabilmesi amacıyla kodların sayısal ifadeleri alınmıştır.

Verilerin kodlanmasının ardından katılımcıların her birinin ifadelerinin daha iyi anlaşılması ve bulguların değerlendirilmesi başlığında anlamlı yorumlar yapılabilmesi için elde edilen veriler ortak temalarda bir araya getirilmiştir. Bu temalar daha genel ve anlaşılır başlıkları ifade etmektedir. Bu temaların bulunması ve düzenlenmesi bölümünde ifadelerin ortak temalarda bir araya getirilmesi yoluna gidilmiştir. Ortak temalarda oluşturulan ifadelerin nasıl düzenlendiği bu bölümde ayrıntılı bir şekilde açıklanmıştır. Son bölümde ise bulgular tanımlanmış ve kavramlar ve teoriler bağlamında yorumlanmıştır.

Bulguların tanımlanması ve yorumlanması başlığında, elde edilen verilerin din eğitimi açısından, değerlendirilebilmesini kolaylaştıracak belirlenen üç genel başlık altında değerlendirilecektir;

- Bireyin Kendini Dini Açıdan Tanımlaması
- Sanal Dünyada Varoluş Çabası
- Bireyin Sanal ve Gerçek Kimliklerinin Karşılaştırılması

Bireyin kendini dini açıdan tanımlaması başlığı, bireyin gerçek kimliği, kendini dini anlamda nerde ve nasıl bir konumda gördüğü, yaşam biçimi, ritüelleri uygulayıp uygulamadığı gibi konular ve yorumları çerçevesinde değerlendirilecektir. Sanal dünyada varoluş çabası başlığında ise katılımcıların sosyal medyayı kullanıp kullanmadıkları, sanal dünyada ne kadar aktif oldukları, paylaşımları, bu paylaşımların dini içerikli olup olmadığı, kendilerinin bu dünyada var olduklarını hissedip hissetmediklerine dair bir incelemeye yer verilecektir. Son başlığımız olan, bireyin sanal ve gerçek kimliklerinin karşılaştırılması başlığında ise kendini gerçek dünyada dini açıdan tanımlayan bireyin sanal dünyada varlığı hakkında verdikleri bilgilerin ardından sanal ve gerçek dünyadaki kimlikleri hakkındaki düşünceleri, karşılaştırması ve bu iki dünyanın etkileşimi hakkındaki düşünce ve görüşlerine yer verilecektir. Böylece birey bizlere, kendi kavramları ve yorumları çerçevesinde her

iki dünyadaki kimlik ve kişiliği ve varlığı hakkında kendi dili ve kavramları ile bir değerlendirme imkânı sunacaktır.

2.1. VERİLERİN KODLANMASI, TEMALARIN BULUNMASI VE DÜZENLENMESİ

2.1.1. Bireyin Kendini “Dini Açıdan Tanımlaması” Kategorisine İlişkin Bulgular

Aşağıdaki tabloda bireylerin kendini dini açıdan nasıl tanımladıklarına dair sorumuzun cevabı olan veriler yer almaktadır. Katılımcıların yönlendirilmeleri riskini ortadan kaldırmak adına çoktan seçmeli soru yerine açık uçlu sorular tercih edilmiştir. Açık uçlu sorular aynı zamanda katılımcıların kendi tanımlarını kullanmalarına imkân sağlamıştır. Böylece gelen cevaplar veri çeşitliliğini sağlayacaktır. Ayrıca katılımcıların bu tanımlamaları neden seçtiklerini sözlü olarak dile getirmeleri de, katılımcıların ifadeleri sadece bir kavramı karşılamaktan çok bu kavramı neden seçtiklerini açıklamaları ile daha da anlamlı hale gelecektir.

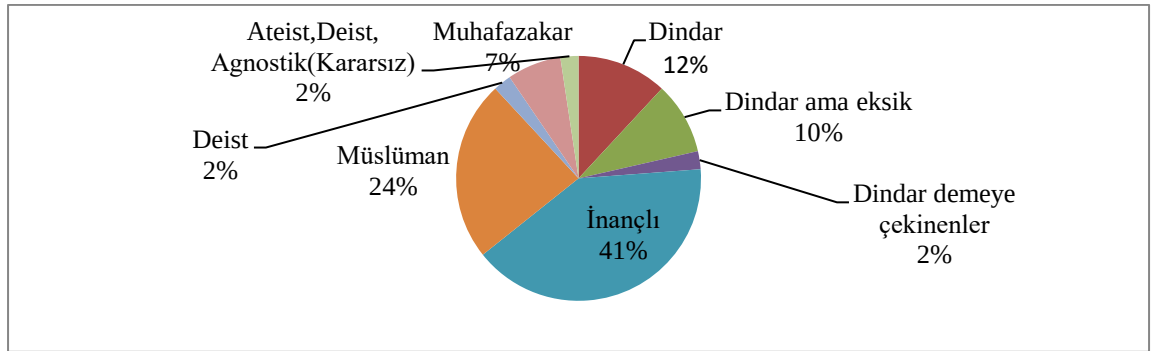
Tablo 1: Bireyin Kendini Dini Açıdan Tanımlaması

Kodlar	Katılımcı Sayıları	Yüzdelik Oranları
Dindar	5	12%
Dindar ama eksik	4	10%
Dindar demeye çekinenler	1	2%
İnançlı	17	41%
Müslüman	10	24%
Deist	1	2%
Muhafazakâr	3	7%
Ateist, Deist, Agnostik(Kararsız)	1	2%

Tablo, bireylerin kendilerini dini inanışlarına göre tanımlama biçimlerini ve bu inanışlara bağlı olarak yaşama tarzlarını yansıtmaktadır. Dindar olarak kendini tanımlayan bireylerin sayısı 5'tir. Bu bireyler, inançlarını önemseyen, sıklıkla ibadet eden ve inançlarına uygun yaşamaya çalışan kişilerdir. Dindar ama eksik olarak tanımlayan bireylerin sayısı 4'tür. Bu kişiler, dinlerine inanmakla birlikte, inançlarına

bağlı kalmada zorluk çeken veya sadece belirli durumlarda inançlarını yaşayan bireylerdir. Dindar demeye çekinenlerin sayısı 1'dir. Bu birey, inancını açıkça ifade etmekten kaçınan bir kişidir. İnançlı olarak kendini tanımlayan bireylerin sayısı 17'dir. Bu kişiler, inançlarını önemseyen ancak dini bir kimlik benimsemek yerine daha genel bir ifade olduğunu düşündükleri 'inançlı' tanımını kullanmayı tercih eden kişilerdir. Müslüman olarak kendini tanımlayan bireylerin sayısı 10'dur. Bu bireyler, İslam dinine bağlı olarak yaşayan ve inançlarını bu doğrultuda uygulayan kişilerdir. Deist olarak kendini tanımlayan bireylerin sayısı 1'dir. Bu birey, Tanrı'nın varlığına inanmakla birlikte, herhangi bir dine bağlı olmadığını ifade etmiştir. Muhafazakâr olarak kendini tanımlayan bireylerin sayısı 3'tür. Bu kişiler, geleneksel değerlere ve toplumsal kurumlara bağlılık gösteren ve muhafazakâr düşüncelere sahip olan bireylerdir. Ateist, deist veya agnostik olarak kendini tanımlayan bireylerin sayısı 1'dir. Bu kişi, hiçbir dine inanmayan veya inançları konusunda kararsız olan bir bireydir. Kendini bazen bir Tanrı'nın varlığına inanır bulmakta, yaşadığı bazı olaylar neticesinde bazen ateist olarak bazen de kendini, bir yaratıcının varlığının bilinip bilinemeyeceği konusunda yeterli bilgisinin olmadığına inanır bulunduğunu ifade etmektedir.

Verilen ifadelere göre, katılımcıların çoğunluğu inançlıdır ve kendilerini dini olarak tanımlamaktadırlar. Müslümanlar, inançlı kesim içindeki en büyük grup olarak öne çıkmaktadır. Dindar ama eksik ve dindar demeye çekinenler ise daha az sayıdadır. Deist ve ateist/agnostik (kararsız) katılımcılar ise nispeten azdır. Muhafazakârlar ise inançlı kesim içinde belirgin bir alt grubu oluştururken, dindar ama eksik ve dindar demeye çekinenler daha heterojen bir gruptur.

Grafik 1: Bireyin Kendini Tanımlama Biçimine Göre Kimlik

Bireyin kendini “dini açıdan tanımlaması” kategorisine ilişkin kodların temaları oluşturtulurken, bireyin kendini dini olarak nasıl tanımladığı sorumuza gelen cevaplarla oluşturulan kodlar aşağıdaki gibi sıralanmıştır;

- Dindar
- Dindar ama eksik
- Dindar demeye çekinenler
- İnançlı
- Müslüman
- Deist
- Muhafazakâr
- Ateist, Deist, Agnostik (Kararsız)

Katılımcıların ifadeleri ile kodların ortaya konmasının ardından, bu kodlar ile ortak temalar bulunmaya çalışılmıştır. Bulunan ortak temalar ile bulguların değerlendirilmesi kolaylaşacaktır. Ortak temaların bulunmaya çalışılması aşamasında farklı alternatifler değerlendirilmiştir. Uzman görüşünden geçirilerek elde edilen temaların aşağıdaki gibi üç kategoriye ayrılabilceği ifade edilmiştir:

1. Aktif İnananlar: Bu grup, inançlarına aktif bir şekilde bağlı olan ve bunu hayatlarının bir parçası haline getiren bireyleri ifade eder. Bu temadaki kişiler, kendini dindar olarak tanımlayanlar (5 kişi), Müslümanlar (10 kişi) ve inançlı olanlar (17 kişi) yer almaktadır.

2. Pasif İnananlar: Bu grup, inançlarına bağlı olmasına rağmen, bunu aktif bir şekilde uygulamayan bireyleri ifade eder. Bu temada, kendini dindar olarak tanımlayan ancak inançları konusunda belirli bir eksiklik hissedenler (4 kişi) ve dindar olduğunu söylemekten çekinenler (1 kişi) yer almaktadır.

3. İnanmayanlar: Bu grup ise, herhangi bir dine veya inanca inanmayan bireyleri ifade eder. Bu temada; deist (1 kişi), muhafazakâr (3 kişi) ve ateist/deist/agnostik/kararsız (1 kişi) kişiler yer almaktadır. Bu kişiler, inanç ve düşüncelerinde çeşitlilik gösteren kişilerdir.

2.1.2 Sanal Dünyada Varoluş Çabası

2.1.2.1. Katılımcıların Kullandıkları Sosyal Medya Araçlarına Göre

Bulgular

Katılımcıların hemen hepsinin aşağıdaki tabloda geçen tüm sosyal medya araçlarında hesabı bulunmaktadır. Yalnızca ‘Facebook’ isimli sosyal medya aracı, 40 yaş altı kullanıcılarda aktif olarak kullanılmazken, 40 yaş üstü katılımcılar tarafından hala aktif bir şekilde kullanılmaktadır. ‘Whatsapp’ ise özellikle korona virüs sonrası süreçte iş dünyasında aktif bir şekilde kullanılan bir araç haline geldiğinden, bu sosyal medya aracında paylaşılan içeriklerin büyük çoğunluğunun işle ilgili olduğu katılımcılar tarafından ifade edilmiştir.

Tablo 2: Katılımcıların Kullandıkları Sosyal Medya Araçları

Kodlar	Katılımcılar
İnstagram, Twitter, Whatsapp, Facebook.	Tümü

2.1.2.2. Katılımcıların Profillerini Yenileme Sıklıklarına Dair Bulgular

Katılımcılara sosyal medya hesaplarını, hesaplarında yer alan bilgileri kısaca, profillerini ne sıklıkta yeniledikleri açık uçlu sorusu yönlendirilmiştir. Katılımcıların kendilerinin belirttiği sıklık ifadeleri, sosyal medya hesaplarını ne sıklıkla güncelledikleri hakkında kişisel bir fikir vermektedir. Ancak, katılımcıların bu ifadeleri belirli bir zaman aralığına göre yargılama yeteneğine sahip olup olmadıkları veya farklı bir kişisel tanım yapma eğiliminde olup olmadıkları hakkında net bir bilgi elde edilememiştir. Örneğin, ‘2-3 yılda bir’ ifadesi, bazı katılımcılar için tam üç yıl veya daha az bir süreyi ifade ederken, diğerleri, iki yılın daha uzun olduğunu ifade etmişlerdir. Aynı şekilde, ‘6 aydan kısa’ ifadesi, bir katılımcı için bir ay, diğer bir katılımcı için üç ay anlamına gelebilir. Bu nedenle, anket sonuçları bu bakımdan öznel olmaktadır ve kesin bir zaman aralığı belirlemek yerine, katılımcıların sosyal medya hesaplarını ne sıklıkla güncelledikleri hakkında bir genel fikir vermektedir. Ancak, sonuçlar sosyal medya kullanıcılarının hesaplarını yenileme sıklığına dair fikir sahibi olmak için faydalıdır.

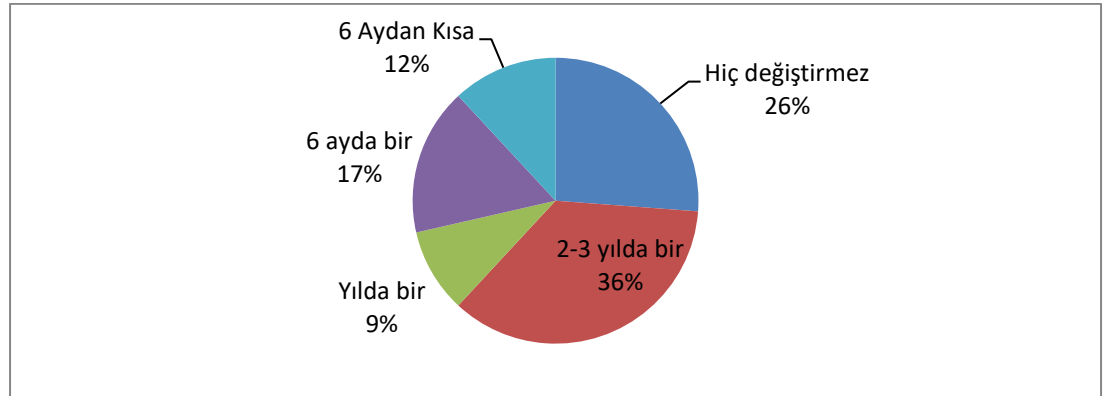
Katılımcıların ifadeleri ile oluşturulan kodlar neticesinde aşağıdaki verilere ulaşılmıştır;

Tablo 3: Katılımcıların Profillerini Yenileme Sıklıkları

Kodlar	Katılımcı Sayıları	Yüzdelik Oranları
Hiç değiştirmez	11	26%
2-3 yılda bir	15	36%
Yılda bir	4	9%
6 ayda bir	7	17%
6 Aydan kısa	5	12%

Elde edilen kodlar neticesinde, sosyal medya kullanıcılarının profil bilgilerini güncelleme sıklığına dair bir fikir vermektedir. ‘Hiç değiştirmez’ seçeneğini tercih edenlerin oranı yalnızca %11 olmaktadır ki, bu da sosyal medya hesaplarının güncelliğine değer veren kullanıcıların oranının oldukça yüksek olduğunu göstermektedir. En yaygın seçenek ‘2-3 yılda bir’ seçeneğı olmaktadır (%15), bu da kullanıcıların birkaç yılda bir hesaplarını yenilemeye eğilimli olduğunu göstermektedir. ‘Yılda bir’ seçeneğinin de (%4) nispeten az tercih edildiğı görülmektedir. Daha sık güncelleme yapan kullanıcılar, ‘6 ayda bir’ (%7) veya ‘6 aydan kısa sürede bir’ (%5) seçeneklerini tercih etmiştir.

Elde edilen sonuçlar aşağıdaki grafiğimizde bir daha ifade edilmiştir;

Grafik 2: Katılımcıların Profillerini Yenileme Sıklıklarına Dair Bulgular

Yapılan kodlamalar ile uzman görüşleri neticesinde ortak temalar belirlenmiştir. Uygun görülen temalar aşağıdaki şekilde oluşturulmuştur:

1.Düzenli Güncelleyenler (%12): Bu kategori, görüşmede ‘6 ayda bir’ veya ‘6 aydan kısa sürede’ ifadesini tercih eden kullanıcıları kapsar. Bu kullanıcılar, sosyal

medya hesaplarını sık sık güncellemekle ilgilendiklerini ve içeriklerini düzenli olarak yenilemek istediklerini ifade edenleri kapsamaktadır.

2.Aralıklı Güncelleyenler (%19): Bu kategori, görüşmede ‘2-3 yılda bir’ ifadesini tercih eden kullanıcıları kapsar. Bu kullanıcılar, sosyal medya hesaplarını belirli bir süre sonra yenilemekle ilgilendiklerini, ancak bunu sık sık yapmadıklarını ifade edenleri kapsamaktadır.

3.Az Güncelleyenler (%69): Bu kategori, görüşmede ‘Yılda bir’ veya ‘Hiç değiştirmez’ ifadesini tercih eden kullanıcıları kapsar. Bu kullanıcılar, sosyal medya hesaplarını nadiren veya hiç güncellemezler. Bu kategoriye özellikle yalnızca sosyal medyayı takip etmek veya belirli bir içeriği paylaşmak için hesap açan bireysel kullanıcılar girer. Bu kullanıcılar, sosyal medyada aktif olmak yerine, yalnızca belirli bir amacı gerçekleştirmek için hesaplarını kullanmaktadırlar.

Bu kategorileri seçme nedenimiz, görüşmede belirli bir zaman aralığını net bir şekilde ifade etmememiz ve kullanıcıların kişisel tercihlerine göre hareket etmesi nedeniyle, daha kesin bir kategori yapısının zor olmasıdır. Bu nedenle, kullanıcıların sosyal medya hesaplarını ne sıklıkla güncelledikleri hakkında bir genel fikir veren bu kategoriler, sonuçların daha açıklayıcı bir şekilde anlaşılmasını sağlamaktadır.

2.1.2.3. Katılımcıların Dini Paylaşım Yapma Sıklığına Dair Kategoriler

Katılımcılara sorulan sosyal medyada paylaşım yapar mısınız sorusuna ve bu paylaşımların içeriklerinin dini olup olmadığı sorusuna verdikleri cevaplar aşağıdaki tabloda ifade edilmiştir. Bu tabloya göre, görüşme yapılan kişilerin çoğunluğu (%64.28) dini paylaşım yapmadıklarını belirtmişlerdir. Geri kalan kişiler ise (%35.71) dini paylaşım yaptıklarını ifade etmişlerdir.

Tablo 4: Katılımcıların Dini Paylaşım Yapma Sıklığı

Kodlar	Katılımcı Sayıları	Yüzdelik Oranları
Yapar	15	%36
Yapmaz	27	%64

2.1.2.4. Katılımcıların Sanal Dünyada Var Olduğunu Düşünüp

Düşünmediğine Dair Bulgular

Katılımcıların sanal dünyada var olduğunu düşünüp düşünmediğine dair soru sorulduğunda tüm katılımcıların sanal dünyada var olduklarını ifade ettikleri gözlenmiştir. Bu katılımcıların sosyal medyayı aktif kullananlarının kendilerinin aktif olarak varlıklarından söz ederken, pasif olanlarının ya da sadece yapılan paylaşımları takip edip beğenme veya gündemi takip etmek amacıyla olanlarının varlıklarının silik olduğunu ifade ettikleri görülmüştür. Ancak nihayetinde tüm katılımcıların sanal dünyada bir varlıklarından söz ettikleri tespit edilmiştir.

Tablo 5: Katılımcıların Sanal Dünyadaki Varlıkları Hakkında

Kodlar	Katılımcılar
Var	Tümü

2.1.3. Sanal- Gerçek Kimlik

2.1.3.1. Katılımcıların Sanal Bir Kimliklerinin Olduğunu Düşünüp

Düşünmediğine Dair Bulgular

Katılımcıların sanal bir kimliklerinin olduğunu düşünüp düşünmediğine dair sorulan sorular neticesinde aşağıdaki veriler elde edilmiştir. Kimlik kavramı hakkında katılımcılara yönlendirici olmaması için herhangi bir bilgi verilmemiş. Sorulan soruya algıladıkları gibi cevap vermeleri istenmiştir. Aşağıdaki tablo, görüşme yapılan kişilerin sanal dünyada bir kimliklerinin olup olmadığı konusunda farklı görüşlere sahip olduğunu göstermektedir. Ankete katılan 42 kişiden 27'si (%64.28) sanal dünyada bir kimliklerinin olduğunu düşünürken, geri kalan 15 kişi (%35.71) böyle bir kimliklerinin olmadığını belirtmiştir.

Tablo 6: Sanal Kimlik

Kodlar	Veriler	Yüzdelik Oranlar
Düşünüyor	27	%64
Düşünmüyor	15	%36

2.1.3.2. Gerçek Kimliğinizden Bağımsız Bir ‘Sanal Bir Dini Kimliğinizin’ Olduğunu Düşünüyor Musunuz?

Gerçek kimliğinizden bağımsız bir ‘sanal bir dini kimliğinizin’ olduğunu düşünüyor musunuz sorusuna cevaben 35 kişinin gerçek kimliklerinden bağımsız bir dini kimliklerinin olmadığını ifade ettikleri, 7’sinin ise bağımsız bir dini kimliklerinin olduğunu düşündüklerini ifade ettikleri tespit edilmiştir. Verilen tablo, ankete katılanların sadece küçük bir bölümünün (%16.6) sanal bir dini kimliklerinin olabileceğini düşündüğünü göstermektedir. Geri kalanların (%83.3) ise böyle bir kimliğe sahip olmayacaklarını düşündüklerini ifade etmişlerdir.

Tablo 7: Bağımsız Sanal Bir Dini Kimlikleri Olup Olmadığına Dair

Kodlar	Veriler	Yüzdelik Oranlar
Düşünüyor	7	%17
Düşünmüyor	35	%83

Gerçek kimliğinizden bağımsız ‘sanal bir dini kimliğinizin’ olduğunu düşünüyor musunuz, sorusuna katılımcıların büyük çoğunluğu gerçekte olduklarından bağımsız-farklı bir kimliklerinin olmadıklarını ifade etmişlerdir. Çok az bir oranda katılımcı gerçek yaşamlarından daha dindar veya daha az dindar bir kimlik çizdiklerini ifade etmişlerdir.

2.1.3.3. Gerçek Dini Kimliği İle Sanal Dini Kimliği Arasındaki Farklılık Olduğunu Düşünüp Düşünmediklerine Dair

Gerçek dini kimliğiniz ile sanal dini kimliğiniz arasında farklılık olduğunu düşünüyor musunuz sorusuna katılımcıların verdikleri cevapların sonuçları aşağıda verilmiştir. Verilen cevaplara göre, katılımcıların çoğu (%78.6) gerçek dini kimlikleri ile sanal dünyadaki dini kimlikleri arasında bir fark olmadığını düşünmektedirler. Sadece küçük bir azınlık (%21.4) ise gerçek dini kimlikleri ile sanal dünyadaki dini kimlikleri arasında bir fark olduğunu düşündüklerini ifade etmişlerdir.

Tablo 8: Gerçek Dini Kimliği İle Sanal Dini Kimliği Arasındaki Farklılık

Kodlar	Veriler	Yüzdelik Oranlar
Evet	9	%21
Hayır	33	%79

Gerçek dini kimliğiniz ile sanal dini olan arasında farklılık olduğunu düşünüyor musunuz, sorusuna katılımcılar yüksek oranda farklılık olduğunu düşünmediklerini ifade etmişlerdir. Önceki soruya benzer bir ifade ile gerçek kimlikleri ile sanal kimliklerinin paralel bir çizgide ilerlediklerini ifade etmişlerdir.

2.1.3.4. Gerçek Kimliğiniz ile Sanal Kimliğiniz Arasında Bir Etkileşim Durumu Söz Konusu Mu?

Gerçek kimliğiniz ile sanal kimliğiniz arasında bir etkileşme durumu söz konusu mu sorusuna verilen yanıtlar ile oluşturulan tablo aşağıda yer almaktadır. Katılımcıların %22'si sadece sanal dünyanın gerçek kimliğini etkilediğine inanırken, %26'sı gerçek hayatın sanal kimliği etkilediğine inanmaktadır. Ayrıca, katılımcıların %52'si sanal dünya ile gerçek kimlikleri arasında karşılıklı bir etkileşim olduğunu düşünmektedir.

Tablo 9: Gerçek Kimliğiniz ile Sanal Kimliğiniz Arasında Bir Etkileşim

Kodlar	Veriler	Yüzdelik Oranlar
Sanal Gerçeği Etkiliyor	9	%22
Gerçek Sanalı Etkiliyor	11	%26
Etkileşim İçindeler	22	%52

Sanal kimlikleri ile gerçek kimlikleri arasında bir etkileşim olup olmadığı, sanalın mı gerçeği, gerçeğin mi sanalı etkilediği soruları sorulduğunda katılımcıların yarıya yakını sadece bir tarafın diğerini etkilediğini söylemenin zor olduğunu ifade ettikleri, iki dünyanın da karşılıklı etkileşim içerisinde olduklarını ifade ettikleri gözlenmiştir. Katılımcıların geri kalan yarısı ise neredeyse eşit oranda yarısının, gerçeğin sanalı etkilediği, diğer yarısının ise sanalın gerçeği etkilediğini ifade ettikleri tespit edilmiştir.

2.2.BULGULARIN TANIMLANMASI VE YORUMLANMASI

Bu bölümde yarı yapılandırılmış görüşme yöntemi ile 30-50 yaş arasındaki Y kuşağı nesli olup en az lise düzeyindeki katılımcılarla yapılan görüşmelerin sonuçlarından elde edilen bulguları tanımlanmıştır. Bu bulgular literatür kapsamında değerlendirilip yorumlanmıştır. Bu değerlendirmeler yapılırken ikinci bölümün başında ifade edildiği gibi elde edilen verilerin din eğitimi açısından, değerlendirilebilmesini kolaylaştıracak belirlenen üç genel başlık altında değerlendirilmiştir;

1. Bireyin Kendini Dini Açıdan Tanımlaması
2. Sanal Dünyada Varoluş Çabası
3. Bireyin Sanal ve Gerçek Kimliklerinin Karşılaştırılması

2.2.1. Bireyin Kendini Dini Açıdan Tanımlaması

Görüşme yapılan bireylerin kendilerini dini olarak nasıl tanımladıkları sorusuna verdikleri açık uçlu yanıtlar oluşturulan formlara kaydedilmiştir. Formdan elde edilen veriler kodlandıktan sonra ortak temalarda bir araya getirilmiştir. Bu bölümde, ortak temaları bulunan soruların tanımlanması ve literatür kapsamında değerlendirmesi yapılacaktır. Bu katılımcıların kod isimleri ile verdikleri yanıtlar aşağıdaki tabloda yer almaktadır. Yanıtların yer aldığı ayrıntılı tabloya, katılımcıların her birinin farklı sorulara verdikleri yanıtları karşılaştırabilmemiz ve metin içerisinde katılımcıların ifadelerine yaptığımız atıfların, değerlendirilebilmesi için yer verilmiştir.

Tablo 10: Bireyin Kendini Dini Olarak Tanımlaması

Dindar	K9, K11, K20, K31, K41
Dindar ama eksik	K2, K3, K10, K15
Dindar demeye çekinenler	K14,
İnançlı	K1,K12, K13, K17, K18,K19, K23, K24, K27, K29, K30, K32, K36, K38, K39, K40, K42
Müslüman	K4, K7, K16, K21, K22, K26, K28, K34, K35, K37
Deist	K5
Muhafazakâr	K6, K25, K33
Ateist, Deist, Agnostik(Kararsız)	K8

Katılımcıların genel olarak bu soruya cevap verirken temkinli davrandıkları gözlenmiştir. Özellikle kendilerine dindar demek konusunda temkinli olduklarını ifade etmişler ve bunun sebepleri, kendi ifadeleri göz önünde bulundurularak şu şekilde sıralanabilir;

- İbadetleri yapmak konusunda hissettikleri eksiklikten kaynaklı,
- Türkiye'nin siyasi durumundan veya toplumsal baskıdan kaynaklı çekinme-korku,
- Bireysel dünyalarında yaşadıkları değişimlerden kaynaklı,

Çalışmamızda katılımcılarımızın, kendilerini dini olarak nasıl konumladıkları sorusuna verdikleri yanıtların ortak tema altında toplanması aşamasında oluşturulan 3 tema; aktif, pasif ve inanmayanlar olmuştur. Türkiye'nin tüm bölgelerinde yapılan kapsamlı bir çalışmada²²⁷; Türkiye'nin 4 dindarlık tipolojisine sahip olduğu ifade edilmektedir; bu tipolojilerden birincisi, %40,2 büyüklük ile Türkiye genelinde en yaygın görülen ve bu çalışma kapsamında “Ana akım dindar” olarak tanımlanan gruptur. “Muhafazakâr mütedeyyin” olarak adlandırılan tipoloji ise %29,5 oranı ile en büyük ikinci gruptur. Üçüncü grup, %22,2 büyüklük ile “Laik-Müslüman” tipolojisidir. Son grup ise %8,1 oranı ile “Laik-inançsız” olarak adlandırılan dördüncü tipolojidir. İfade edilen Muhafazakâr mütedeyyin tipolojisi, bizim çalışmamızda aktif inananlar olarak ortak tema altında buluşturduğumuz; Ana akım dindar ve büyüklük ile Laik-Müslüman tipolojileri ise pasif inanan tamamıza; son olarak Laik-inançsız tipolojisi ise inanmayanlar tamamıza karşılık gelmektedir.

Yukarıda ismi geçen çalışmanın sonuçlarına göre, Türkiye’de yaşayan bireylerin yarısından fazlası -diğer bir ifade ile yaklaşık üçte ikisi- kendilerini bir şekilde dindar olarak görmektedir.²²⁸ Dindarlık, bir insanın inanç ve eylemlerinin temeli olarak dinî tutum, deneyim ve davranış biçimini ifade eder. Dindarlık, bir kişinin inançlarına, bilgisine, tecrübelerine, ibadetlerine, etkilerine ve organizasyonlarına bağlı olarak şekillenir ve yaşamını inandığı dinin emir ve

²²⁷ Zübeyir Nişancı, **Sayılarla Türkiye’de İnanç ve Dindarlık**, Mahya Yayıncılık, İstanbul, 2023, s.37.

²²⁸ Zübeyir Nişancı, **Sayılarla Türkiye’de İnanç ve Dindarlık**, s.38.

yasaklarına uygun olarak sürdürmeyi amaçlar. Dindarlık, inancın pratiğe dönüştürüldüğü ve dinin hayatın her alanında yer aldığı bir olgudur.²²⁹ Çalışmamızda katılımcıların kendilerini dindar olarak konumlandırmak konusunda hassasiyet gösterdikleri gözlenmiştir. Bu hassasiyetin kaynağının, katılımcılarımızın zihinlerindeki dindar kişi kavramına ifade ettiğimiz anlamları yükledikleri ve bu konunun gerektirdiklerinin farkında olduklarını göstermektedir. Bu bilinç yüzünden kendilerine dindar demeye oldukça çekindikleri görülmektedir.

Katılımcılarımızın kelimelerini özenle seçtikleri ve söyledikleri kavramları uzunca açıklama gereği hissettikleri gözlenmiştir. Örneğin K10 olarak kodladığımız 42 yaşındaki kadın görüşmecimiz;

“Dini olarak hiçbir zaman kendimi tam olarak tanımlayamam. İbadetlerimi, farzlarımı yerine getirmeye çalışırım ama geri kalanlarda bazen eksik hissettiğim oluyor. Genelde sünnet namazları, farzları yaparım ama ekstralar konusunda kendimi eksik hissettiğim oluyor. Mesela zikir konusunda kendimi eksik hissediyorum. Dışardan dindar olarak tanımlanabilirim ama iç âlemimde kendimi tam olarak dindar olarak tanımlayamıyorum.”

Yukarıda ifade ettiğimiz gibi K10 isimli katılımcımız, diğer birçok katılımcımızın dindar olarak tanımlayabileceği davranış ve yaşam biçimine sahip olmasına rağmen kendini eksik olarak tanımlaması, zihnindeki dindar kavramının sahip olduğu yüksek değerlerden ötürü kendini bu kavrama layık görmemesinden kaynaklanmaktadır. K11 olarak kodladığımız erkek görüşmecimiz de benzer biçimde, ibadetlerini yapmak konusunda eksik hissettiği, aslında ibadetler konusunda daha hassas davranması gerektiğini ifade ederek; “*Allah’ın emir ve yasaklarını yerine getirdiğim ölçüde kendimi dindar olarak tanımlayabiliyorum.*” şeklinde kendini ibadetlerini tam olarak yaptığı koşulda dindar olarak konumlandırmıştır. Yine aslında ibadetleri konusunda hassasiyet duyan ve bu yüzden kendini eksik hisseden K13 olarak kodladığımız katılımcımız dini olarak kendinizi nasıl tanımlıyorsunuz sorumuza; “*Yetersiz, inançlı. Milliyetçi bir dindar değilim ama milliyetimi severim. Tabi gençlik dönemimdeki gibi yoğun bir şekilde ibadetlerime dikkat edemiyorum. Aile, iş vs. yoğunluğundan kaynaklı*” yanıtını vermiştir. Yine

²²⁹ Dindarlığın tanımı ve boyutları konusunda ayrıntılı bilgi için bk. Rodney Stark, Charles Y. Glock, “Dimensions of Religious Commitment”, **Sociology of Religion**, s.253-261; M. Emin Köktaş, **Türkiye’de Dinî Hayat**, İşaret Yayınları, İstanbul 1993, s. 62-67, 52-55.

K37 isimli katılımcımız; *“Elhamdülillah Müslümanım. Kimsenin gerçek anlamda hakkını vererek dini yaşadığını düşünmüyorum. Belki bunu söylemek haddim değil, muhakkak bizim de eksiklerimiz oluyordur. Eksiklerime rağmen yaşamaya çalıştığımı söylemem mümkün olabilir.”* ifadelerini kullanarak kendi ibadetlerindeki eksikliklerden hem de çevresindeki insanların eksikliklerinden söz etmiştir.

Kadın katılımcılarımızın, kendini inançlı veya dindar olarak tanımlayanlarının, başörtüsü takmadıkları için eksik hissettiklerini ifade ettikleri gözlenmiştir. K2 isimli katılımcımız; *“Dindar, namazımı kılarım, Kur’an’ımı okurum sadece başım açıktır.”* ve yine K4 isimli katılımcımız da; *“Dindarım, inançlı bir ailede büyüdüm. Dini emirleri, vecibeleri elimden geldiğince yerine getirmeye çalışıyorum. Örtünme dışında. Dindar diyebilirim kendime ama örtü belki dindar olmama engeldir.”* ifadelerini kullanmışlardır. K31 isimli katılımcımız ise, hem yaşadığı toplumsal baskıdan hem de hissettiği eksiklik duygusundan söz ederken şu ifadeleri kullanmıştır;

“Bana dayatılan ile yaşadığımız birbirinden farklı şeyler. Olabildiğince ibadetimi yapmaya çalışırım. Ama insanların bakış açısına göre örneğin, ben dindar bir kadın olamam çünkü başım açık. Veya çalışan bir kadın olduğum için dindar olamam ama ben bu normları kabul etmiyorum. Kendi çerçeveden baktığım zaman ben kendimi dindar olarak tanımlayabiliyorum.”

Katılımcıların dini olarak kendilerini nasıl tanımladıkları sorusuna verdikleri temkinli yanıtların sebepleri arasında yer alan; Türkiye’nin siyasi durumundan veya toplumsal baskıdan kaynaklı hissettikleri çekinme-korku ile alakalı K14 olarak kodladığımız 39 yaşındaki kadın katılımcımız şu ifadeleri kullanmıştır;

“Çok özel bir soru. Çünkü şu anda ülkenin bulunduğu durum, kendilerine dindar diyen insanların kendilerini getirdikleri nokta o kadar bizi karşı karşıya getirdi ki, kendime dindar demeye çekiniyorum. Çünkü dindar dediğimiz insanların veya kendilerini bayrak alarak dindar olarak lanse eden insanların tutumları o kadar beni rahatsız ediyor ki... Namazlarımı kaza ederim mesela, istemem insanların beni mescide giderken görmelerini. Çünkü artık ibadetler o kadar çok bayrak edildi ki, ben öyle değilim. İslam’da çan eğrisi yok, herkes kendi günahlarından mesul. Dindarsam da değilsem de bunları söylemek beni rahatsız eder. Hatta namaz kıldığımı bilen arkadaşlarım dalga geçer benimle. Ama meditasyon yapıyorum desem hepsi çok etkilenir, ne kadar entel olduğumu söylersiniz derim. Namaza niye böyle

tepki gösteriyorsunuz diye kızarım onlara. Ama yakın çevrem dışında dindarım, namaz kılıyorum vs. demek beni rahatsız eder. Bu yüzden bu soru çok özel ve direkt cevap vermek yerine açıklama yapmak istedim.”

Benzer biçimde K40 isimli katılımcımız; *“inançlı olduğumu söyleyebilirim. Ama kendine dindar diyen insanların dinle alakası olmayan davranışlarını görünce dinden soğudum. Bence insanın davranışlarının ve sözlerinin ortak olması gerekir. Namaz kılıp oruç tutuyor ama içki de içiyor. Bence böyle olmaması lazım.”* ifadeleri ile dindar olduklarını beyan eden insanların davranışları ile sözlerinin çelişmesinin onda yarattığı etkiden söz etmektedir. K36 isimli görüşmecimiz ise; *“Dinci değilim, din adı altına yobazlık yapıp, suistimal etmem. İnançlıyım diyebilirim”* kendine dindar demeye çekinirken, dinci ifadesi ile yobazlık kavramlarını aynı anlamda kullanarak, bu insanların dini değerleri suiistimal ettiklerini ifade ederken kendini onlardan farklı olarak inançlı olarak ifade ettiği bir konuma yerleştirdiğini görebilmekteyiz. K41 isimli katılımcı ise K36 isimli katılımcımız gibi dinci ifadesini kullanarak, aşırı dinci olmadığını yine ibadetlerini yerine getirdiğini ifade etmiştir; *“Aşırı dinci değilim. İbadetlerimi yerine getirmeye çalışırım. Kendim yorumluyorum bilgileri, duyduğum şeyleri yorumlayarak yaşamaya çalışıyorum. Dinin gerektirdiği şekilde yaşamaya çalışıyorum.”*

Elde ettiğimiz bilgilere göre, bazı katılımcılarımız bireysel inançlarında zaman zaman zaman değişiklikler yaşadıklarını belirtmişlerdir. Bu zihinsel değişimlerin, dini inançları açısından kendilerini konumlandırmak konusunda sıkıntı yaşamalarına neden olduğunu ifade etmişlerdir. K16 isimli katılımcımız bu konuda şu ifadeleri kullanmıştır;

“Bir dönem dini konuları çok araştırdım, zamanla kafamın karıştığını gördüm. Korkmaya başladım, belki de kolay olanı seçtim, dinin bazı konuları nefsimde ağır geldi belki de o yüzden taklidi imana geldim. Başlarda bu iman biçimi bana yanlış geliyordu, kendimi robot gibi hissediyordum ama bir dönem araştırdım, ağır gelmeye başladı, sonra taklidi imana sığındım. Çok şey bilmeyince, kurcalamayınca sanki sorumluluğu yokmuş gibi geliyor. Biraz ezbere gidiyorum belki de şimdi. İnançlıyım, elhamdülillah Müslümanım diyorum ama bu yeterli mi, değil, onu da biliyorum.”

Bunun yanında katılımcıların kendilerini kültürel inançlı olarak ifade eden, inancının veya yaptığı ibadetlerin yetiştirilme biçiminden kaynaklı olduğunu ifade

eden tanımlamalar kullandıkları görülmüştür. İslam ile Müslümanlık kavramları arasında ayırım yapan katılımcılar bulunmaktadır ki; İslam kelimesi soyut anlamda bir dini karşılarken Müslüman kelimesinin ise tarihsel ve toplumsal süreç içerisinde kendilerine Müslüman denilen toplumlarca yorumlanıp pratiğe aktarılmış yaşanmış ‘kültürleşmiş’ halini karşıladığını düşünmektedirler.²³⁰ Bu çerçevede, K38 kendini ‘*kültürel inançlı*’ olarak tanımlayıp, K1 isimli katılımcımız da inanç konusunda yaşadığı tereddütlerden bahsederken şunları da eklemiştir; “...*dinin, toplumsal olarak üretilmiş bir yanı var. Etrafımızda sürekli maruz kaldığımız ifadeleri var dinin. Bir şeye başlarken bismillah, Allah’ım sen koru, Allah’a emanet ol, ifadelerini kullanıyoruz...*” Kullandığı ifadelerin veya kavramların kültürel boyutunun da bulunduğu değinmiştir. K11 isimli katılımcımız; “*Dini değerlere aşırı bağlı değilim ama önem veriyorum. Zaten böyle bir aileden geliyorum, ibadetlerime dikkat etmeye çalışırım.*” ifadeleri ile inançlı ve bu kültüre sahip bir aileden geldiğinin altını çizmiştir. Yine K23 isimli katılımcımız; “*İnançlıyım ama bireysel çabalarım ile değil aileden gelen, kültürel gerekçelerle*” ifadeleri ile ailenin, bireyin dini eğitimindeki önemine vurgu yapmıştır.

2.2.2. Sanal Dünyada Varoluş Çabası

Katılımcıların sanal dünyadaki varoluşlarına dair sorular yönelttiğimiz bu bölümde kullandıkları sosyal medya araçları, profillerini yenileme sıklıkları, paylaşım yapıp yapmadıkları ve dini paylaşım yapıp yapmadıkları konusunda bilgi aldıktan sonra sanal dünyada var olup olmadıkları sorusu kendilerine doğrudan yönlendirilmiştir. Var olmak kavramını kendi yorumladıkları biçimde cevaplamalarına izin verilmiştir. Yönlendirme yapmamak ve sanal dünyadaki varlıkları konusunun onlar için ne ifade ettiğini tespit etmek açısından önemli veriler sağlayacağını düşündüğümüz için bu yolu tercih ettik.

2.2.2.1. Katılımcıların Kullandıkları Sosyal Medya Araçları

Katılımcılara, kullandıkları sosyal medya araçlarının neler olduğunu sorduğumuzda, Türkiye’de en çok kullanılan sosyal medya araçlarını sıraladıklarını görebilmekteyiz. Yılda bir kez, ülkelere özel yayınlanan ‘We Are Social’ 2022

²³⁰ Kadri Canatan, “Gelenek ve Modernleşme Sürecinde Kadınların Değişen Dindarlık Biçimleri”, *Eskiye*, c.10, s.55-61.

Türkiye raporuna göre Türkiye’de 68,90 milyon sosyal medya kullanıcısı var ve bu sayı, toplam nüfusun yüzde 80,8’ine eşittir. Yayınlanan rapora göre, Türkiye’de, sosyal medya platformlarının kullanım sırası ve oranları şu şekildedir;

- Whatsapp %93.2
- Instagram %92.5
- Facebook %78.1
- Twitter %69.6
- Facebook Messenger %54.3
- Telegram %53.7
- TikTok %47.6
- Pinterest %40.7
- Snapchat %37.2
- LinkedIn %28.2
- Skype %26.2
- Imessage %20.4
- Discord %20.1
- Tumblr %13.3
- Reddit %11.1

Araştırmaya göre WhatsApp en çok kullanılan platform olsa da insanların favori sosyal medya uygulaması Instagram olmaktadır.²³¹ Görüşme yaptığımız kişiler, Instagram’ı daha çok eğlence, gezip gördükleri yerleri paylaşma, yemek veya alışveriş amacıyla kullandıklarını; Twitter’ı haber alma, gündemi takip etmek amaçları ile kullandıklarını; Whatsapp’ı ise haberleşme amaçlı kullandıklarını ifade etmişlerdir. Ayrıca katılımcılarımız dönem dönem bazı sosyal medya hesaplarını kapattıklarını, bazı dönemlerde çok aktif kullandıklarını bazı dönemlerde kullanımlarının azaldığını ifade etmişlerdir. Kısaca katılımcılarımızın, yapılan araştırmalarla örtüşen ifadeler sosyal medya araçlarını kullandıkları ve bu araçları da benzer amaçlarla kullandıklarını görebilmekteyiz.

²³¹ “We are Social”, (22.01.2023)

2.2.2.2. Katılımcıların Profillerini Yenileme Sıklıklarına Dair Bulgular

Sosyal medya hesaplarındaki, fotoğrafları, biyografileri hakkında bilgiler verip vermedikleri kısaca başka kullanıcıların onların profillerini kontrol ettiklerinde karşılaşacakları bilgileri değiştirme sıklıkları sorulduğunda elde edilen bilgiler aşağıdaki tabloda verilmiştir.

Tablo 11: Katılımcıların Profillerini Yenileme Sıklıklarına Dair

Kodlar	Katılımcılar
Hiç değiştirmez	K2, K4, K7, K10, K11, K14, K26, K32, K34, K39, K41
2-3 yılda bir	K1, K6, K8, K9, K12, K13, K19, K21, K23, K24, K25, K28, K29, K30, K31
Yılda bir	K5, K15, K22, K40
6 ayda bir	K3, K16, K18, K27, K33, K35, K38
6 Aydan Kısa	K17, K20, K36, K37, K42

Elde ettiğimiz en genel sonuç; sosyal medyayı aktif kullananların, profillerini daha sık değiştirdikleri ve başkaları tarafından profillerinin nasıl görüldüğü konusunda bir kaygı taşıdıkları olmuştur. Özellikle sık sık paylaşım yaptığını ifade eden K42 isimli katılımcımız, ayda bir muhakkak profil resmini değiştirdiğini ifade etmiştir. Profilini 6 ayda bir yenilediğini ifade eden K3 isimli katılımcımız, profilinde yer alan bilgilerin ne olduğuna dair; *“Duygu durumu ile ilgili yenilik paylaşıyorum. Ancak profilimdeki bilgilerde ise sadece, öğretmen ve idareci yazıyor.”* ifadelerini kullanırken, başka kullanıcıların profillerindeki bilgiler ve gerçek hayatları arasındaki çelişki olduğunu şu şekilde ifade etmiştir; *“İnsanlar bu anlamda çelişkili ifadeler paylaşıyor. Torpille atandığını biliyorum ama profilinde kula minnet eylemem yazıyor.”* İfade edildiği üzere, olduğundan farklı görünmek için aslında bir imkân yaratan sosyal medya araçları, bireylere kimliklerini yeniden inşa etme fırsatı sunmaktadır. Sanal kimlik, insanların belirli amaçları gerçekleştirmek için kullandıkları bir yöntemdir ve bu amaçların gerçekleştirilmesinde kişinin kendini ifade etme arzusu önemli bir etkiye sahiptir. *“İdeal kendilik”* olarak tanımlanan kavram ise, insanların sanal ortamda özgürce hareket edebilmesi, sanal kimlikleri hakkındaki düşüncelerini ifade edebilmesi, sanal kimliklerinin görünüş ve

niteliklerini belirleyebilmesi anlamına gelir.²³² Görüşme yaptığımız bireylerin hiçbiri sahte kimlikle sanal dünyada bulunduklarını ifade etmemişlerdir. Ancak K17 ve K27 isimli kullanıcılarımız, sosyal medyanın, kişinin gerçek kimliklerini yansıtmaları, yeni ve daha özgür bir ortam yaratması bakımından bir imkân olduğunu ifade etmektedirler. K27; *“Ben insanların, diğer insanlara gösterdikleri halinin gerçek kimlikleri olduğunu düşünmüyorum. Asıl içlerinde olan kimlikleri gerçekte yansıtamadıklarını düşünüyorum. Sosyal medyada bu kimliklerini yansıtma alanları bulabilirler. Belki sahte bir hesapla sosyal medyada var olabilir ve gerçek düşüncelerini ifade edebilir.”* Bu sözleriyle yukarıdaki görüşün tersi bir anlayışla bireyin, aslında gerçekte sahip olmak istediği kimliği birtakım baskılardan dolayı gösteremediğini ve bu anlamda sosyal medyanın onun için bir imkan olabileceğini ifade etmektedir.

2.2.2.3. Katılımcıların Dini Paylaşım Yapma Sıklığına Dair Kategoriler

Katılımcıların sosyal medyayı aktif kullanmayanlarının, herhangi bir konuda paylaşım yapmadıkları dolayısıyla dini paylaşım da yapmadıklarını ifade ettikleri belirlenmiştir. Kullanıcıların, paylaşım yapanlarına, içeriği dini olan paylaşım yapıp yapmadıkları sorulduğunda aşağıdaki tablodaki sonuçlar elde edilmiştir.

Tablo 12: Katılımcıların Dini Paylaşım Yapma Sıklığına Dair

Yapar	K2, K6, K9, K10, K11, K12, K13, K14, K20, K33, K34, K35, K37, K41, K42,
Yapmaz	K1, K3, K4, K5, K7, K8, K15, K16, K17, K18, K19, K21, K22, K23, K24, K25, K26, K27, K28, K29, K30, K31, K32, K36, K38, K39, K40

Kendilerini dindar(K9, K11, K20, K41), muhafazakâr(K6, K33), dindar ama eksik(K2, K10, K12, K13, K42), Müslüman (K34, K35, K37), dindar demeye

²³² Afganistan ve Türkiye’deki Facebook kullanıcılarının toplumsal cinsiyet bağlamında sahte kimlik kullanımlarını belirlemek, karşılaştırmak ve yorumlanması amacıyla hazırlanan bu çalışmada; sahte kimliklerin kullanımı giderek gerçek kimlikleri kötü bir şekilde etkilediği ancak kullanıcılar sosyal medya kullanma zamanlarının başlangıcında bu durumu ön göremedikleri ve ayrıca sahte kimliklerin çoğu, kendi gerçek kimliğini sevmeyenler tarafından oluşturulduğu sonucuna ulaşılmıştır. Laily Habıb ve İlknur Aydoğdu Karaaslan, “Bireylerin Sosyal Medyadaki Kimlik Profillerinde Toplumsal Cinsiyet Farklılıkları: Afganistan Ve Türkiye Facebook Kullanıcıları Üzerinde Karşılaştırmalı Bir Analiz”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, c.13, s.864.

çekinen(K14) olarak tanımlayan katılımcılarımız dini paylaşım yaptıklarını, özellikle dini günlerde güzel sözler veya dualar paylaştıklarını ifade etmişlerdir.

Dini paylaşım yapmaktan özellikle çekinen K1 isimli katılımcımız; *“Yok, paylaşım yapmıyorum. Aklımdan bile geçmiyor paylaşım yapmak. Paylaşım yapmak istemiyorum. Din, insanların hassas noktaları, bazen çok tepki verecek insanlar da olabiliyor.”* şeklinde paylaşım yapmama sebebi olarak başka insanları etkileyebilecek, rahatsız edebilecek durumlardan ötürü çekindiğini ifade etmektedir. Benzer biçimde farklı inançtan olan insanları rahatsız etmek istemediği için paylaşım yapmak istemeyen katılımcımız;

“Dini paylaşım yapmam. Çünkü inançlar bireysel ve hassas alanlardır. Daha önce cenaze arabasında çalışıyordum. Bir tabuta örtü örttüm, cenaze sahibi geldi, örtme dedi, Hristiyan’mış. Bana tecrübe oldu, her an her yerde inançlar ön planda tutulmamalıdır. Onu anladım, o yüzden inancını ön planda tutmamak gerekir. Bu yüzden de bilinçli olarak sosyal medyada dini paylaşım yapmak istemiyorum.”

Yaşadığı tecrübeden kaynaklı katılımcımız, bireylerin inançlarını gösterme konusunda hassasiyet göstermeleri gerektiğini ifade etmektedir. Dinin, paylaşım yapılmaması gereken hassas konulardan biri olduğunu ifade eden katılımcımız; *“Dini paylaşım yapmak istemiyorum. Doğru bulmuyorum. Çocukların paylaşılmasına da karşıyım, tehlikeli durumlar söz konusu olabilir. Yemek vs. paylaşımı da olan var olmayan var, doğru değil. Bu yüzden dini paylaşım da yapmam.”* Benzer biçimde sosyal medyada çocuklar hakkındaki paylaşımların zararlarına değinen bunun yanında maruz kaldığımız bilgi kirliliğinin ne kadar yoğun olduğunu ifade eden katılımcımız (K37) sosyal medyanın olabildiğince az kullanılması gerektiğini eklemiştir. Din, mahremiyet, çocuk güvenliği, istismarı gibi konular sosyal medyada paylaşımların artması ile üzerinde durulması gereken kavramlar arasına girmiştir. Her 60 saniyede 136.000 fotoğrafın Facebook'a yüklendiği tahmin edilen bu ortamda, bu trendin bir sonucu olarak, ebeveynler de çocuklarının fotoğraflarını paylaşma konusunda oldukça etkilenmektedirler. Bartholomew ve meslektaşları²³³ tarafından yapılan bir araştırmaya göre, annelerin %98'i ve babaların %89'u çocuklarının fotoğraflarını Facebook'a yüklemektedirler.

²³³ Mitchell K. Bartholomew ve diğerleri, “New Parents’ Facebook Use At The Transition To Parenthood”, **Family Relations**, c.61, s.468.

Ebeveynlerin hızla artan fotoğraf paylaşımları, yeni bir kavram olan ‘sharenting’i gündeme getirmiştir. Bu terim, ‘parenting’ ve ‘share’ kelimelerinin birleşiminden oluşuyor ve sosyal medyayı düzenli olarak kullanan ebeveynlerin çocuklarıyla ilgili çok fazla ayrıntılı bilgi paylaşması anlamına geliyor.²³⁴ Collins Dictionary tarafından bu şekilde tanımlanan ‘sharenting’ kavramı, günümüzde sıklıkla kullanılıyor.²³⁵ Birçok ebeveyn, sosyal medya platformlarında çocuklarının fotoğraflarını farklı isimler(oyuncu anne, gezgin anne vb.) altında paylaşıyor. Bu ebeveynler, çocuklarıyla ilgili fazlasıyla ayrıntılı bilgi paylaşarak, toplumsal bir onay alma ve ebeveynlik görevlerini en iyi şekilde yerine getirdikleri konusunda kabul görme arayışında oluyorlar. Bu davranış, çocukların psikolojik tatmin aracı olarak kullanılmasına neden olabiliyor. Ebeveynler, fotoğraflarla ilgili yorum ve beğenilerin artmasıyla birlikte, ebeveynlik rolünden duydukları memnuniyeti daha da artırabiliyorlar.²³⁶ Bu da yine sosyal medya aracılığıyla oluşturmaya çalıştığımız kimliklerimize dair ortaya koyduğumuz çabayı göstermektedir.

Sosyal medyada paylaşım yapmadığını ifade eden K7 isimli katılımcımız, paylaşım yapmama sebebi olarak sosyal medyayı kullanım amacının eğlence olmasına ve gözlemlendiği gerçek ve sanal dünyadaki görüntüleri hakkındaki çelişkiye de değinerek şu ifadeleri kullanmaktadır;

“Yapmıyorum. Sosyal medyayı eğlence amaçlı kullandığım için ve dinin de insanın içinde olması gereken bir şey olduğunu düşündüğüm için dinle ilgili paylaşım yapmıyorum. Günümüzde dini bilgiler afişe edildiği için ben içimde yaşıyorum bazı şeyleri. Paylaştığım şeyler belki insanları iyi anlamda etkiler, onu bilemem ama özellikle paylaşmam. Paylaşım yapanları da gördüğüm zaman; o kişilerin geçmişini, aslında gösterdiği gibi biri olmadığını bildiğim için bu tezatlığı görünce bana yanlış geliyor.”

Kendini inançlı ama eksik olarak tanımlayan(K15, K17) katılımcılarımız, benzer biçimde paylaşım yapmadıklarını, dinin insanın iç âleminde yaşaması gereken

²³⁴ Anna Brosch, “When the child is born into the Internet: Sharenting as a growing trend among parents on Facebook”, **The New Educational Review**, c.43, s.234.; Bahareh Ebadifar Keith, Stacey Steinberg, “Parental sharing on the internet: Child privacy in the age of social media and the pediatrician’s role”, **JAMA Pediatrics**, c.171, s.413-414.; Müge Maraşlı ve diğerleri, “Parents’ shares on social networking sites about their children: Sharenting”, **The Anthropologist**, c.24, s.405.

²³⁵ Collins Dictionary, “Definition of ‘sharenting’”(Erişim 02 Şubat 2023).

²³⁶ Keith, “Parental sharing on the internet”, s.413-414.

bir olgu olduğunu ifade etmişlerdir. K15 isimli katılımcımız, ek olarak; *“Dini paylaşım yapmam. Böyle şeyleri insanın iç âleminde yaşaması gerektiğine inanırım. Tüm bunların klavye delikanlılığı olduğuna inanırım, gösterilmemesi gerektiğini düşünürüm.”* sözlerini kullanmıştır.

Dini olarak kendini tanımlamakta güçlük çeken bir dönem dini konuları araştırdığı için inancında bazı tereddütler yaşadığını fark edince araştırmaktan vazgeçtiğini ifade eden katılımcımız(K16) dini paylaşım yapmaktan çekindiğini, insanların sanal dünyada gösterdikleri kişilikleri ile gerçek yaşamları arasındaki çelişkinin onu paylaşım yapmaktan uzaklaştırdığını şu şekilde ifade etmektedir;

“Dini paylaşım hiç yapmam. Paylaşanlara saygı duyarım ama genelde dini şeyler çok paylaşıldığında, o kişiyi yakından tanıdığım zaman o kişinin çok farklı olduğunu görüyorum. Yanlış bir izlenim bırakıyorlar. Paylaştıkları ile asla bir değiller. Haksızlıktan bahsediyor ama kendisi haksızlık yapıyor. Zinadan bahsediyor ama yaşamı çok farklı. Bir şeyi kalben hissediyorsan yapmalısın. Sosyal medyada bahsettiğin şeyleri tartman gerekir, gerçekten söylediğin şeyleri yapıyor musun, bakman gerekir.”

Benzer biçimde paylaşım yapmaktan çekinen katılımcımız(K17); *“İnancımı insanlara göstermek istemediğim için, bunu yapan çok fazla insan var, o cenahtan da olmak istemiyorum.”* ifadelerini kullanmıştır.

Sosyal medyada paylaşılan dini içerikler veya kendilerini dindar olarak tanımlayan kişilerin gerçek hayatlarında, sanal dünyada göründükleri kadar dindar olmadıklarını bu yüzden de sanal dünyada ateist gibi davrandığını ve hissettiğini ifade eden K5 isimli katılımcımız, dini paylaşım yapıp yapmadığı konusunda da şu ifadeleri kullanmaktadır; *“Yapmam. Eskiden hurafe olduğu açık olan ama din olarak sundukları içeriklere eleştiri yazardım ama artık onu da yazmıyorum.”*

Ülkenin siyasi atmosferinden etkilenen, bu anlamda bu tepki oluşturan katılımcımız;

“Dini paylaşım yapmam, kimseyi etkilemek istemiyorum. Herkesin dini kendine. Bir sürü insan görecektir paylaştığım şeyi, ben o insanın fikirlerini niye değiştireyim. Kendi özgür iradesi ile dinini yaşasın, isterse yaşamasın. Siyasal İslam’dan kaynaklı bir nefrette oluştu aslında, ondan kaynaklı. Mahallede bir imam geçtiği zaman herkes ayağa kalkardı. Bir sorun olduğunda şeriata gidelim derlerdi. Bu saygı medrese imamlarına karşı vardı tabi. Ama şimdi

utana sıkıla imam olduğunu söylüyor insanlar. Dini, çıkarlarına ortak eden, insanları kandıran insanların sayısı arttığı için bu insanlar dahi imam olduklarını söylemeye utanır hale geldiler. Sorun aslında İslam’la ilgili değil, insanlarla ilgili, biz bu dinin taşıyıcısıydık, hatta İslamiyet bu coğrafyadan yayıldı.”

Sosyal medya çağının etkisi altında dini inançların ve bu inançların ifadesinin karmaşıklığına yönelik bu katılımcı ifadeleri, dinin modern iletişim araçları içinde nasıl anlaşıldığı ve sunulduğu konusunda önemli bir bakış açısı sunmaktadır. Katılımcılar, dini inançlarını kişisel ve içsel bir deneyim olarak görmeye yönelik bir eğilim sergilemektedirler. Bununla birlikte, katılımcılar aynı zamanda dini paylaşımların, kişilerin gerçek inançları ile uyumsuz olduğunu düşünerek bu tür paylaşımlardan kaçınma kararı almışlardır. Bu, dini inançların sosyal medya platformlarında nasıl sunulduğu ve algılandığı konusundaki karmaşıklığı göstermektedir. Katılımcılar, dini paylaşımların, özellikle dijital dünyada, insanların kendilerini nasıl sunma ve temsil etme biçimleriyle ilgili zorluklar yaşadığını vurgulamaktadırlar. Bu, dini inançların kamuya açık bir şekilde ifade edilmesinin kişisel ve toplumsal kimliklerle ilişkilendirilmesi ve bu kimliklerin çevrimiçi platformlarda nasıl yönetildiği konusunda kafa karışıklığına neden olabilir. Bu bağlamda, katılımcıların içsel deneyimlerini vurgulamaları, dini inançlarını sosyal medya aracılığıyla ifade etmek yerine kişisel ve anlam dolu bir deneyim olarak koruma eğilimlerini yansıtmaktadır. Bu görüşler, dinin modern iletişim araçları içinde nasıl konumlandırıldığını ve ifade edildiğini daha ayrıntılı bir şekilde anlamak için ilgi çekici bir bakış açısı sunmaktadır.

2.2.3. Sanal- Gerçek Kimlik

Çalışmamızın bu bölümünde katılımcıların sanal ve gerçek kimlikleri hakkında; sanal bir kimliklerinin olup olmadığı, gerçek kimliklerinden bağımsız bir sanal dini kimliklerinin olup olmadığı ve gerçek kimlikleri ile sanal kimlikleri arasında bir etkileşim olup olmadığı sorularına verdikleri yanıtlar incelenmiştir.

2.2.3.1. Katılımcıların Sanal Bir Kimliklerinin Olduğunu Düşünüp Düşünmediğine Dair

Katılımcıların sanal bir kimliklerinin olduğunu düşünüp düşünmediğine dair soru sorulduğunda verdikleri cevaplar ile aşağıdaki tablo oluşturulmuştur.

Tablo 13: Katılımcıların Sanal Bir Kimliklerinin Olduğunu Düşünüp Düşünmediğine Dair

Düşünüyor	K2, K3, K4, K5, K6, K7, K8, K9, K11, K13, K14, K16, K17, K20, K22, K27, K28, K29, K30, K33, K34, K35, K36, K37, K38, K40, K41
Düşünmüyor	K1, K10, K12, K15, K18, K19, K21, K23, K24, K25, K26, K31, K32, K39, K42

Katılımcılar doğrudan kimliğim var veya yok demek yerine uzun açıklamalar yaparak kimlik kavramından ne anladıklarını ifade etme ihtiyacı duymuşlardır. Sanal kimlikleri olduğunu ifade eden katılımcılarımız, gerçek kimliklerinden etkilendiklerini de özellikle eklemişlerdir. Sosyal medyada kimlik kavramını tanımlarsak, kullanıcının kendisini tanımlamak ve diğer insanlarla etkileşimde bulunmak için kullandığı çeşitli faktörlerin kombinasyonu olduğunu ifade etmemiz mümkün olabilmektedir. Bu faktörler arasında kullanıcı adı, profil resmi, biyografi, paylaşılan içerik ve etkileşimler yer alır. Bu unsurlar, kullanıcının diğerleri tarafından nasıl algılandığını ve hatırlanacağını belirleyerek, kullanıcının sosyal medya platformunda özgün bir kimlik oluşturmaya yardımcı olur.²³⁷ Dijital medyada sürekli bir etkileşim halinde olan bireyler, sosyal medya aracılığıyla oluşturdukları bu kimlikleri sunma çabası içindedir. Bireylerin, yabancılar ile girdiği etkileşimler ‘benlik’ veya ‘benlik sahibi olma’ ile ilgili farkındalıklar ortaya çıkarmakta ve kimliklerin inşası bu doğrultuda gerçekleşmektedir.²³⁸ K2 isimli katılımcımız, gerçek kimliğinden farklı bir kimliğe bürünüp sanal dünyada yeni bir kimlikle var olduğunu ve diğer insanların da bu anlamda bir kimliğe büründüklerini ifade etmiştir. Bu katılımcımızın ifadesine uygun bir şekilde yanıt veren K17 isimli katılımcımız ise; *“Sanal bir kimliğim var. Hatta normal kimliğinden farklı olarak bir sanal kimliğim var. Sanal dünyada kendim olmayı seçiyorum. Asıl kendim dediğim şeyi aslında sanalda oluyorum. Gerçekte gösteremediğim olamadığım her şeyi sanal dünya aracılığıyla oluyorum”* ifadelerini kullanmıştır. Diğer insanların gözünden değerlendirildiğinde, sanal dünyada bir kimliği olduğuna inanan ancak bunun ne

²³⁷ Joshua Brunty ve Katrine Helenek, **Social Media Investigations of Law Enforcement**, Routledge Massachusetts 2014, s. 2.

²³⁸ Bülent Salderay ve Ayşegül Erten, “Instagram’da Fotoğraf Paylaşımı ve Sanal Benlik Olgusunun Sunumu”, **Akademik Sanat**, c.14, s.118.

kadarının gerçeği yansıtıp yansıtmadığını bilmediğini ifade eden bir katılımcımız(K9), şu ifadeleri eklemiştir; “Gerçekte birçok farklı duygu durumum var ama sanalda bunu tam yansıtmıyorum.”

Yeni medya ve teknolojinin gelişimi ile birlikte, bireyler kendilerini ifade etmek için sahte kimlikler yaratarak gerçekliğin dışına çıkmakta ve bu sahte kimliklerle var olmaya çalışmaktadırlar. Ancak, bu durum aslında bireyleri kendi benliklerinden uzaklaştırmakta ve onların gerçek varoluşlarını kaybetmelerine neden olmaktadır. Debord, günümüz toplumunu bir gösteri toplumu olarak nitelendirerek teknolojinin bireyleri yabancılaştırdığını ve sadece gösteri yapan bireylere dönüştürdüğünü savunmuştur.²³⁹ Benzer biçimde bir katılımcımız(K11) insanların gerçeklerden kaçmak için veya gerçekleri söylemeye cesaret edemedikleri için ikinci bir kimlik oluşturdıklarını düşündüğünü ifade etmiştir.

K12, K13, K15, K18, K21, K23, K39 isimli katılımcılarımız da sosyal medyada aktif olmadıkları, paylaşım yapmadıkları için kimliklerinin olmadığını ifade etmişlerdir. K25 isimli katılımcımız ise benzer bir şekilde paylaşımı olmadığı için kimliği olmadığını ama beğenileri yoluyla onun profilini inceleyen birinin genel olarak kimliği hakkında bir fikir edinebileceğini ifade etmiştir. K26 isimi katılımcımız da benzer bir sebeple kimliği olmadığını belirtirken aynı zamanda; “...sanal dünyayı çok fazla içselleştirmiyorum, bana yapay geliyor” ifadeleri ile sanal dünyanın yapay olmasına da değinmiştir. K31 isimli katılımcımız benzer biçimde sanal dünyada aktif olmadığını, bunun yanında kimlik ve kişilik kavramları arasında kurduğu ilişki hakkında şu ifadeleri kullanmıştır; “Bir hesabım var ama bir şeyleri ifade etmediğim, çok aktif kullanmadığım için, sanal dünyayı sadece haberleşme amaçlı kullandığım için bana kalırsa bir kimliğim yok. Ayrıca gerçek kişiliğime dair çok fazla fikir edinilemeyeceği için bence kimliğim yok.” K41 isimli katılımcımız da kendi hakkında bilgi vermediği ve bu yüzden de kimliğinin olmadığını şu sözlerle ifade eder; “Kendimle ilgili pek fazla bilgi vermiyorum. Ben kendimi biliyorsam yeterlidir, başkasının bilmesine gerek yok. Görüşümü vs. çok fazla paylaşmam.”

²³⁹ Guy Debord, **Gösteri Toplumu**, Aysen Ekmekçi, Oksan Taşkent (Çev.), Ayrıntı Yayınları, İstanbul 2006, s.26.

Sosyal medya kullanımı sırasında, kişisel verilerin işlenmesi hukuki korumaya tabi olan bir dizi kişisel değeri içerir. Bu değerler arasında özel hayatın gizliliği, resim, ses, şeref ve onur gibi temel haklar yer alır. Hassas veriler olarak adlandırılan, kişinin ırkı, etnik kökeni, sağlık durumu veya cinsel yaşamı gibi özel konular hakkında bilgiler, daha yüksek bir koruma düzeyi gerektirir ve özel hukuki korumaya tabidir. Bu nedenle, sosyal medya kullanıcılarının kişisel verilerinin işlenmesi sırasında, bu hassas verilerin gizliliği ve korunması için özel önlemler alınması gerekmektedir.²⁴⁰ Sosyal medyada paylaştığı verilerin gizliliği hakkındaki endişelerini dile getiren kullanıcımız, bu dünyadaki varlığımızın ticari amaçlarla kullanılması ve bu mecralar aracılığıyla oluşturduğumuz kimliklerin izlendiği hakkında endişesini ifade eden, kimlik kavramını bu şekilde açıklamayı tercih eden K20 isimli katılımcımız; *“Sanal bir kimliğimiz var elbette. Hatta takip edildiğimizi bile düşünüyorum. Aramızda konuştuğumuz şeyler bile reklam olarak önümüze düşüyor. Her şey kayıt altında. Kim neye bakar, nelerden hoşlanır bunların hepsi kayıt altında.”* ifadelerini kullanmıştır. Dijital dünyadaki kişilik haklarımızdan, hak ihlallerinden bahsederken, kendi ellerimizle bu dünyada oluşturduğumuz kimliklerimizin, gerçekte bağlantımızı gittikçe zayıflattığını ve neyin gerçek neyin sanal olduğunu anlamamızın güçleştiği bir zamanda olduğumuzu düşünen K32 isimli katılımcımız ise sanal dünyanın gerçeklik algımıza verdiği zararlar ve dikkatli olmamız gerektiğini şu sözleriyle ifade eder;

“Sanal kimliğimizin de benliğimizin de burada olmaması lazım. Gerçeklikten kopmaya başlıyorsunuz zamanla. Elektrikler kesildiği zaman o benlikten kopmaya başlıyorsunuz, boşluğa düşüyorsunuz. Özellikle gençler, telefonu bıraktığı an yaşayamaz hale gelmeye başlıyorlar, duramıyoruz.”

Dijital dünyanın yükselişi, bireylerin kişilik haklarına ve gerçeklik algısına dair önemli sorunları gündeme getirmektedir. İnternet, sosyal medya ve diğer dijital medya ürünleri, her zamankinden daha fazla insanın kendilerini sanal dünyada yeni kimliklerle ifade etmesine olanak tanırken, bu durum gerçek ve sanal arasındaki sınırları bulanıklaştırıyor. Jean Baudrillard ve benzeri düşünürler, medyanın bu

²⁴⁰ Kemal Atasoy, “Kişilik Hakkı Kapsamında Sosyal Medyada Kişisel Verilerin Korunması ve Veri Sahibinin Rızası”, **Marmara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Hukuk Araştırmaları Dergisi**, c.22, s.296.

karmaşık dönüşümünün simülasyon evreninin yükselişine yol açtığını savunurlar.²⁴¹ Yani, medya gerçekliği ‘boşaltır’ ve onun yerine taklit edilen bir simülasyonu sunar. Baudrillard'a göre, bu, kültür endüstrisinin bir sonucudur. Bu bağlamda, bireyler artık dijital dünyada kendilerini gerçekten ayırt etmekte güçlük çekebilirler. Kendi ellerimizle oluşturduğumuz bu sanal kimlikler, gerçek kimliğimizle olan bağlantımızı zayıflatabilir. Dijital medya, gerçeklik ile sanal dünya arasındaki ayrımı karmaşıktırırken, insanların gerçek ile sanal arasındaki farkı anlamalarını güçleştirebilir. Bu, özellikle kişisel haklar ve gizlilik alanında yeni sorunları beraberinde getirir.

2.2.3.2. Gerçek Kimliğinden Bağımsız Bir Sanal Bir Dini Kimliğe Sahip Olup Olmadığı

Katılımcılara sanal dünyada bir kimlikleri olup olmadığı sorulduktan sonra gerçek kimliklerinden bağımsız sanal bir dini kimliğe sahip olup olmadıkları sorusu yöneltilmiştir. Soruya verilen yanıtlar aşağıdaki tabloda yer almaktadır.

Tablo 14: Gerçek kimliğinizden bağımsız bir ‘sanal bir dini kimliğinizin’ olduğunu düşünüyor musunuz?

Evet	K5, K9, K11, K13, K14, K17, K27, K33, K40
Hayır	K1, K2, K3, K4, K6, K7, K8, K10, K12, K15, K16, K18, K19, K20, K21, K22, K23, K24, K25, K26, K27, K28, K29, K30, K31, K32, K34, K35, K36, K37, K38, K39, K41, K42

Katılımcıların büyük çoğunluğu gerçek kimliklerinden bağımsız sanal bir dini kimliklerinin olmadığını ifade etmişlerdir. Gerçek dünyada da inançlı olup sanalda da inançlı olduğunu ifade edecek paylaşımlar veya beğeniler yaptığını ifade edenler, benzer biçimde gerçek dünyada inançsız olduklarını sanal dünyada da dine aykırı olarak görülen davranışlarını paylaşmaktan çekinmediklerini ifade etmişlerdir. K4 isimli kadın katılımcımız, gerçek hayatta da ibadetlerini saklamayı tercih ettiğini hatta mescitte namaz kılmayı bile insanlar görür endişesi ile tercih etmediğini ve namazlarını kendi odasında gizlice kıldığını ifade etmiştir. Gerçek yaşamı ile bu anlamda sanaldaki dini yaşamının benzeştiğini ifade etmiştir. K37 isimli katılımcımız ise kişinin gerçek kimliği ile sanal kimliğinin bağımsız olmaması

²⁴¹ Jean Baudrillard, *Simülakrlar ve Simülasyon*, s.12.

gerektiğini, bu durumun; kişinin olduğu ile yaptıkları arasındaki çelişkiye işaret ettiğini ki bunun da ikiyüzlülük olduğunu ifade etmiştir. Dini açıdan sanal veya gerçek dünyası arasında bir farklılık olmadığını ancak gerçek yaşamını sanal dünyaya olduğu gibi yansıtmadığını belirten K2 isimli katılımcımız; *“Normalden farklı bir kimlik, kişilikle vardım orda. Kendimi daha iyi, güzel ve mutlu göstermeye çalışıyordum. Ama dini anlamda, yaşadığım ile sanaldaki halim aynıydı.”* ifadelerini kullanmıştır. Medya bu anlamda, toplumun kültür ve değerlerine katkıda bulunma potansiyeline sahip olmakla birlikte, bazen tam tersine yapay ve yanıltıcı bir kültür yaratma çabasına girebiliyor.²⁴² Özellikle tüketim toplumu oluşturmayı hedefleyen medya, bireylerde çift kimlik ve kültür çelişkisine neden olabiliyor. Bu durum, ruhsal sorunlara sebep olabiliyor ve ‘rol-model’ ilişkisini bozuyor. Aile eğitimiyle çelişen yayınlarla bireylere kötü kişilik ve karakterler model olarak sunulabiliyor.²⁴³ Örneğin gerçek kimliğinden bağımsız, hatta sanal dünyada tam tersi istikamette bir dini kimliğe sahip olduğunu, K5 isimli katılımcımız şu şekilde ifade etmektedir;

“Gerçekte bir yaratıcıya inanıyorum ama sosyal medyada kendimi ateist gibi hissediyorum. Çünkü insanlar o kadar çok dini kullanarak bir şeyler yapıyorlar ki, bu kadar kötülük yapan insanların hala ceza almaması, dindar olduğunu iddia eden insanların saçma paylaşımlar yapması beni etkiliyor, tepki gösteriyorum. Ama sonra dua ediyorum, tövbe ediyorum, bir varlık var aslında diye düşünüyorum, sosyal medya beni çok yanıltıyor bu anlamda. Dini çok zikreden insanların bunu saçma sapan bir şekilde söylemesi, beni etkiliyor ve o zaman dine küsüyorum.”

Yukarıdaki örneğin tam tersi bir anlayışla ancak sanalda, gerçekten bağımsız bir kimlik oluşturduğunu ifade eden K17 isimli katılımcımız, sanal dünyada kendini daha rahat ve gerçek hissettiğini şu şekilde ifade etmektedir;

“İçinde yaşadığım ve bürünmek istediğim kimliğe bürünüyorum sanalda. Sanaldaki halim de gerçekte görüldüğümde elbette farklı. Gerçekte ben muhafazakâr görünüyorum belki ama aslında öyle değilim ve sanala da bu halimi yansıtıyorum. Sanal dünyada bazen deist, bazen bir şeylerin yanlış gittiğini düşünen fikirlerimi beyan ediyorum. Bu yüzden de sanalda farklı bir dini kimliğim var.”

²⁴² Erol Mutlu, **Globalleşme, Popüler Kültür ve Medya: Popüler Kültür İçin Kitlese Bir Temizlik**, Ütopya Yayınevi, Ankara 2005, s. 307.

²⁴³ Ali Arslan, “Medyanın, Birey, Toplum ve Kültür Üzerine Etkileri”, **Uluslararası İnsan Bilimleri Dergisi** 2004, c.8, s.10.

Gerçek dünyada dini bütün bir insan olduğunu ancak sosyal medyayı kullanım amaçlarından kaynaklı dini herhangi bir paylaşım yapmadığını ve bunun da onu gerçekte olduğu dini kimlikten farklı gösterdiğini ifade eden K7 isimli katılımcımız ayrıca paylaşımlarının gösteriş içerebileceğini ekleyerek;

“Farklılık var. Sosyal medyayı eğlence amaçlı kullandığım için dini kimliğimi pek yansıtmıyorum. Sosyal medyaya bu kimliğimi yansıtmaya kaygım yok. Yansıttığımızda reklama dönüşür, bu da inanca ters düşer. Bazı insanların, sosyal medyaya yansıttıkları kimlikleri ile gerçek kimlikleri arasında ciddi bir farklılık var. Hakkında taciz soruşturması var ama söylemleri namus, ahlakla ilgili...”

ifadelerini kullanır. K9 isimli katılımcımız, gerçekte dini açıdan daha hassas olduğunu, ibadetlerine daha çok dikkat ettiğini ancak sanal dünyada onu takip edenler açısından belki dini anlamda eksik görülebileceğini ifade etmektedir. Gerçek yaşamından daha azını sanal dünyaya yansıtmamasının sebebi olarak benzer biçimde paylaşımlarının gösterişe neden olabileceğini, bunun da dine aykırı olduğunu ifade etmiştir. Benzer biçimde K13 isimli katılımcımız, dindar olmasının dini içerikli paylaşımlar yapmasına engel olduğunu ifade etmiştir; *“Her şeyi ifşa etmemek, bu bir etik kuraldır bana göre. Belki dindar olmasaydım daha çok paylaşım yapardım. Beni kısıtlayan bu belki de.”* Benzer biçimde, gerçek ile sanal olanın birbirinden farklı olması gerektiği, değerlerin gösterişe konu olmaması gerektiğini K15 şu şekilde ifade eder; *“Normalde hangi görüşte, inanışta olduğumu söylerim ama bunu sosyal medyada ifade etmek bana ikiyüzlülük gibi geliyor. Böyle değerlerin gösterişe malzeme olması hoşuma gitmiyor.”* Sosyal medya platformları, dini kimliğin öne çıkarılması ve dini inançların paylaşılması için yaygın bir araç haline gelmiştir. Ancak, bu tür paylaşımların sadece kişisel bir gösteriş aracı olarak kullanılması yanlıştır ve dini inançların gerçek amacına aykırıdır. Katılımcılarımızın tümü bu konuda fikir birliği içerisinde olmuşlardır. Dinin, kişisel bir inanç ve ibadet biçimi olup, kişinin içsel bir bağlantı kurduğu ve kendini ifade ettiği bir alan olduğu konusunda hemfikir olmuşlardır. Sosyal medya platformlarında yapılan dini paylaşımların, dinin özüne aykırı bir şekilde dış dünyaya yönelik gösteriş amaçlı kullanımı olarak görülebilir. Bu tür paylaşımların, dinin sadece bir imaj aracı olarak kullanılmasına yol açabileceği ve bu nedenle gerçek dini değerleri ve anlamları gölgede bırakabileceği unutulmamalıdır. Bunun yerine, dinin özüne uygun olarak

kişisel bir deneyim ve bağlantı olarak korunması ve yaşatılması daha uygun olacaktır.

2.2.3.3. Gerçek Dini Kimliğiniz İle Sanal Dini Kimliğiniz Arasında Farklılık Olduğunu Düşünüyor Musunuz?

Katılımcıların kendilerine sorulan gerçek kimliğinizden bağımsız bir ‘sanal bir dini kimliğinizin’ olduğunu düşünüyor musunuz sorusunun ardından, bağımsız bir kimliğiniz var ise gerçek dini kimliğiniz ile sanal dini kimliğiniz arasında farklılık olduğunu düşünüyor musunuz sorusuna aynı cevapları verdikleri tespit edilmiştir. Önceki sorunun devamı olarak tekrarı ve vurgusu şeklinde verilen cevaplar aşağıdaki tabloda sıralanmıştır. Katılımcılar, büyük oranda gerçek kimlikleri ile sanal kimlikleri arasında bir farklılık olmadığını düşünmektedirler.

Tablo 15: Gerçek dini kimliğiniz ile sanal dini kimliğiniz arasında farklılık olduğunu düşünüyor musunuz?

Evet	K5, K9, K11, K13, K14, K17, K27, K33, K40
Hayır	K1, K2, K3, K4, K6, K7, K8, K10, K12, K15, K16, K18, K19, K20, K21, K22, K23, K24, K25, K26, K27, K28, K29, K30, K31, K32, K34, K35, K36, K37, K38, K39, K41, K42

Kendini inançlı ama ibadet konusunda eksik hisseden K13 isimli katılımcımız, sanal dünyanın da gerçek olan gibi kuralları olması gerektiği bu anlamda benzer olmalarının aslında bir seçenek değil bir gereklilik olduğunu şu sözleriyle ifade eder;

“İnsan, nasıl gerçekte dini kurallara dikkat ediyorsa, sanal ortamda bence odur, her şeyini ifşa etmemek lazım. Her şeye yorum yapmamak, beğeni yapmamak lazım. Sanal dünyada o kadar pasifim ki bana beni beğen derler, öyle beğenirim. Beslediğim yoğun dini duyguları çok fazla ifşa etmem orda, bu anlamda da farklıdır. Kendimi kısıtlıyorum bu anlamda. Herkese, her şeye benzemek istemiyorum.”

Benzer biçimde sanal dünyadaki hassasiyetin gerçek dünyadan daha yüksek olması gerektiğini, o dünyadaki iletişimin sadece yazılı olmasından kaynaklı, istenilen mesajın tam anlamıyla karşıya iletilememesi tehlikesi ile karşı karşıya olduğunu ifade eden K23 isimli katılımcımız şu sözlerini eklemektedir; “*Sanalda topluma*

daha fazla hitap etme durumu var. Ve gerçekte hislerini vs. anlatma imkânın var ama sanalda bu imkân yok, yanlış anlaşılmaya müsait o yüzden daha tehlikeli. Hisler görülmüyor, yazılan neyse o biliniyor.” K31 isimli katılımcımız ise sanal dünyada, gerçekte dikkat ettiği hususlara gösterdiği özenden söz ederken şu ifadeleri kullanmıştır; “...takip ettiğim şeylerin içeriklerine dikkat ederim. Takip ettiğim kişi veya sayfaların dindar olup olmamasına değil ama en azından saygılı olmalarına özen gösteririm...” Yine gerçek dünyada daha inançlı olduğu halde sanal dünyada bunu o kadar da yansıtmadığını ifade eden K36 isimli katılımcımız sanal dünyada dini içerikler paylaştığı zaman bundan rahatsızlık duyabilme ve karşısındaki insanın bu anlamda incinebilme ihtimalini düşünerek, paylaşım yapmaktan çekindiğini bu yüzden paylaşım yapmadığını ifade etmiştir. Bunun yanında, sözleri ile gerçek hayattaki davranışları arasında var olabilecek uyumsuzluktan çekindiğini şu şekilde ifade etmektedir; “Ahlaki kurallarla ilgili çok beylik laflar edip sonra gerçek yaşamımda bu ifadelerime ters bir yaşantım olabilme ihtimaline karşı ikiyüzlü olmaktan çekinirim ve çok fazla paylaşım yapmam.”

Katılımcıların bir kısmı da kendilerinde böyle bir farklılığın olmadığı halde çevrelerindeki birçok insanda bu anlamda farklılığın olduğunu ifade etmektedirler. K1 isimli katılımcımız; “Kendim ile ilgili değil ama başkalarında bu farklılığın olduğunu görüyorum. Sosyal medyada bir sürü güzel şey paylaşıyorlar ama gerçekte öyle değiller, biliyorum” sözleriyle bu durumu ifade etmiştir. Sanal dünyada yansıttıkları kimliklerinin gerçekten farklı olmasını sanal olanın daha özgür bir alan sağladığı faktörüne bağlayan K27 isimli katılımcımız;

“Toplum, aile baskısı olabilir. Göstermek istemediğiniz özellikleriniz olabilir. Sosyal medyada düşüncelerini belki daha özgür bir şekilde ifade edebilirsiniz. Sosyal medyada baskıları daha az hissedebilirsiniz. Bu nedenle istediğin düşünceleri daha rahat ifade edebilirsiniz. Normalde sorsan ırkçı olduğunu inkâr eder belki bir insan ama sosyal medyada çok ırkçı ifadeler kullanabiliyor.”

Dini olarak değil ama duygusal olarak kendini sosyal medyada gerçekte olandan daha mutlu gösterdiğini ifade eden ve çevresinde böyle insanların da olduğunu bildiğini söyleyen katılımcılarımız bulunmaktadır. Sosyal medyada kendini gerçekte olduğundan daha mutlu ve başarılı göstermek, kişinin kendisi ile

yüzleşmesini engelleyerek bir tür kimlik krizi yaşamasına neden olabilir. Bir kişilik krizi, kişinin gerçek kişiliği ile sosyal medyada oluşturduğu imaj arasındaki uyumsuzluğu fark etmesi ve bunu nasıl telafi edeceğini bilememesi durumunda ortaya çıkabilir. Bunun sonucunda kişi, gerçek benliği ile yarattığı imaj arasındaki farklılığı telafi etmek için daha fazla yalan söyleyebilir veya daha fazla kendini gösterişli hale getirebilir. Bu davranışlar, kişinin kimlik oluşum sürecindeki sağlıklı gelişimini engelleyebilir ve kimlik krizi ile sonuçlanabilir. Erikson'un teorisine göre, kişilik gelişimi bütüncül bir süreçtir ve yaşamın diğer evreleriyle birlikte şekillenir, ancak ergenlik ve gençlik dönemi bu süreçte en önemli aşamalardır. Bu dönemlerde, bireyler 'kişisel benlik ve tarihsel süreklilik' hissini kaybettiklerinde, bir 'kimlik krizi' yaşayabilirler. Bu kriz, kişinin kimliği ve özgüveni hakkında şüphe duymasına ve gelecekteki hedeflerini belirleyememesine neden olabilir.²⁴⁴ Bireylerin, gerçek benlikleri ile sanal dünyada yarattıkları imaj arasındaki uyumsuzluğu anlamalarına ve bu konuda sağlıklı yollarla başa çıkmalarına yardımcı olacak destek ve farkındalık gereklidir. Kimlik krizlerini aşmak için, bireylerin kendilerini kabul etmeye, gerçekçi beklentiler oluşturmaya ve içsel değerlerine sadık kalmaya çalışmaları önemlidir. Bu sayede, sosyal medyanın olumsuz etkilerinden korunmak ve sağlıklı bir kimlik gelişimi süreci yaşamak daha olası hale gelebilir. Sonuç olarak, sosyal medya kullanımı sırasında gerçekçi olmanın ve doğru bir kendilik imajı yaratmanın, sağlıklı bir kişilik gelişimi için önemli olduğunu ifade edebiliriz. Sanal dünya ile gerçek dünya arasında uyumun zorluğundan söz eden K37 isimli katılımcımız;

“Elimden geldiğince olduğum gibi görünmeye çalışırım ama tamamen olduğumu gösteremediğim zamanlar da olmuyor değil. Kişinin dini kurallara göre yaşayışının bile tam anlamıyla bilinemeyeceği bir zamanda gerçek dini kimliği ile sanal dini kimliği arasındaki uyumu bilebilmek zor olur. Gerçek ile sanal dini kimliğimin çok fazla uyumlu olduğunu düşünmüyorum.”

K5 isimli katılımcımız, sanal dünyada olduğundan farklı görünen insanlar yüzünden, sanal dünyada gerçek dünyada olduğundan farklı göründüğünü, bu anlamda iki dünya arasındaki kişilik farklılığından şu şekilde söz etmektedir; *“gerçek dünya ile sanal arasında fark var ve sanal dünyadaki kötü insanların varlığı gerçek dünyada inandığım değerleri de sorgulamama sebep oluyor.”* Benzer bir kaygıyı

²⁴⁴ Erik Erikson, **Identity and the Life Cycle**, Norton, New York 1980, s.114.

taşıyan K14 isimli katılımcımız, aslında gerçekte daha inançlı olduğunu ama mevcut şartlar dolayısıyla bunu özellikle sanal dünyada göstermekten çekindiğini ifade etmektedir;

“Bir yerlerde dini yönümün çok ortaya çıkmasını tercih etmiyorum. Çünkü insanların çoğu bu kimliklerini rant için paylaştığından dolayı, gerçekten inanan insanların dışarda tutarsak tabi, paylaşmak istemiyorum. Normal bir atmosferde, İslam’ın siyasallaşmadığı ortamda olsak belki güzel bir ezan sesi, kuş sesi eşliğinde vs. paylaşmak güzel olurdu.”

K14 katılımcımızın tersine K33; gerçek dünyada, sanalda gösterdiği şekilde dindar olmadığını ancak şimdiki siyasi koşulların gereği olarak kendini sanal dünyada olduğundan daha dindar gösterdiğini ifade etmiştir.

K7 isimli katılımcımız, gerçekten bağımsız dini bir kimliğinin olmadığını ifade ettiği önceki sorumuzla paralel bir şekilde, dinin sanal dünyaya yansımalarının samimiyeti zedeleyeceğini düşündüğünü şu sözlerle ifade etmektedir; *“Gerçekteki dini kimliğimi sanala yansıtma kaygım yok. Dinin insanın içinde yaşaması gereken bir şey olduğunu düşündüğümünden, samimiyetinin kaybolmamasını istediğimden ve birilerini tatmin etmemek kaygısı ile yansıtmıyorum.”* Benzer biçimde K15 isimli katılımcımız, sosyal medyayı aktif kullanmadığını, başka herhangi bir içerik paylaşmadığı için sadece dini içerik paylaşmayı ikiyüzlülük olarak görüp bu anlamda gerçekte inançlı bir kişi olsa dahi sadece bu yönünü sanal dünyaya yansıtmanın doğru olmadığını ifade etmektedir. Benzer biçimde sosyal medyada dini paylaşımların yapılmasının gösterişe sebep olabileceğini ifade eden K10 isimli katılımcımız;

“Mesela var böyle insanlar, normalde o kadar dindar değildir ama öyle gösterir bende de tam tersidir, daha dindarım ama dışarıya o kadar yansıtmıyorum. Yaptığımız paylaşımlar tebliğ amacı ile olacaksa olabilir ama yaptığımız paylaşımlar bir gösterişin parçası olacaksa olmasın, ibadete engel olur çünkü gösteriş. Buna girmemek için paylaşım yapmıyorum. Bir sayfam olmuş olsaydı özel oradan tebliğ amacı ile yapılabilirdi, okunan Kur’anlar veya takipler yapılabilirdi. Ama günlük ibadetimle ilgili vs. paylaşımları gösteriş olarak gördüğümünden paylaşmıyorum. Başkası yaptığında gösteriş olarak düşünmüyorum ama bende o ihtimal olabilir düşüncesi ile zeval vermek kaygısı taşıyorum.”

Sanal ile gerçek dünyanın arasındaki ilişkiyi Platon'un gerçek ve fenomenler dünyası ayırımına benzeten K11 isimli katılımcımız sanal dünya için gölge ifadesini kullanarak asıl olanın gerçek dünyamız olduğunu söyler;

Platonun ideaları gibi düşünülebilir. Sonuçta yansıyan şey gölgedir, gerçek değil. İnsan, sanal ile gerçeğin arasındaki bağı koparamaz, bir şeyler ekleyip çıkarabilir ama. Öz gene aynı özdür, onun dışına çıkamaz. Sanal dünyada kendi ismi ile paylaşım yapanlar kendilerini tam olarak gösteremeyebilirler. Çekinme, korku vs. gibi bir sürü etken olabilir.

K11 isimli katılımcının sanal dünyayı Platon'un gerçeklik ile fenomenler dünyası ayırımıyla karşılaştırması oldukça düşündürücü bir perspektif sunmaktadır. Bu benzetme, sanal dünya ile gerçek dünya arasındaki karmaşık ilişkiyi anlamamıza yardımcı olurken, Platon'un idealar teorisinin özünü yansıttığına işaret etmektedir. K11, sanal dünyayı 'gölge' olarak tanımlayarak gerçek dünyamızın temel olduğu fikrini vurgular. Bu noktada, insanların sanal ve gerçek dünya arasındaki bağı koparamayacaklarını ve sadece eklemeler ve çıkarmalar yapabileceklerini öne sürer. K11 ayrıca, insanların sanal dünyada kendilerini tam olarak ifade edememe konusuna da değinir. Çekinme, korku gibi psikolojik etkenler, sanal dünyada kişilerin gerçek benliklerini tam olarak ifade etmelerini zorlaştırabilir. Bu, sanal dünyada sahip olduğumuz kimliklerin ve paylaşımların gerçeklikle ne kadar örtüştüğünü sorgulamamız gerektiğini gösterir. Bu ifadeler, sanal dünya ile gerçek dünya arasındaki ilişkinin karmaşıklığını ve bu iki dünya arasındaki dengeyi sağlamanın önemini vurgulamaktadır. İnsanlar, sanal dünyada kendilerini nasıl gösterdiklerini düşünerek ve gerçek benliklerini daha iyi anlayarak bu iki dünya arasındaki geçişleri daha bilinçli bir şekilde yönetebilirler.

2.2.3.4. Gerçek Kimliği ile Sanal Kimliği Arasında Bir Etkileşim Durumu

Gerçek kimliği ile sanal kimliği arasında bir etkileşim durumunun söz konusu olup olmadığı hakkında sorduğumuz soruya tüm katılımcılar evet, etkiler cevabını vermiştir. Sanalın mı gerçeği, gerçeğin mi sanalı etkilediği sorusuna ise verdikleri yanıtlar aşağıdaki tabloda sıralanmıştır. Katılımcıların verdikleri cevapların değerlendirilmesi üç ayrı başlık halinde tablonun ardından yapılacaktır.

Tablo 16: Gerçek Kimliğiniz ile Sanal Kimliğiniz Arasında Bir Etkileşme Durumu Söz Konusu Mu?

Sanal Etkiliyor	Gerçeği	K3, K5, K8, K16, K26, K32, K33, K37, K41
Gerçek Etkiliyor	Sanalı	K2, K4, K6, K7, K9, K11, K12, K15, K18, K19, K23, K24, K25, K27, K29, K30, K36, K38, K39, K40, K42
Etkileşim İçindeler		K1, K10, K13, K14, K17, K20, K21, K22, K28, K31, K34, K35

2.2.3.4.1. Sanal Gerçeği Etkiliyor

Sanal dünyanın gerçekliğimizi etkilediği, sanal dünyadaki eylemlerimizin, gerçek yaşamımızdaki algımızı nasıl dönüştürdüğü, yarattığı katharsis etkisi hakkında K3 katılımcımız şu sözleri ifade etmiştir;

“Tamamen sanal dünya gerçeğimizi etkiliyor. İnsanlar olduğu gibi değil olması gerektiği gibi görünmeye çalışıyor. Sanal dünyada paylaştığı örneğin dini bir paylaşımı, o vecibeyi yerine getirmiş gibi hissediyor. Onun rahatlığına, huzuruna ermiş gibi hissedebiliyor. Kandillerde paylaşım yapıyor ve normalde yapmadığı eylemlerden bahsediyor, bilgisi olmayan bir şeyden bahsediyor. Sanal dünya, gerçekliğimizi etkiliyor bu da onu rahatlatıyor, arındırıyor”

Ayrıca bu katılımcımız, sanal dünyanın aslında bir kurgu olduğu elle tutulan, hissedilen, paylaşılan gerçek tecrübelerden uzak bize, –mış gibi bir yaşam önerdiği ifadelerini ekler; *“Gerçekte yakını vefat eden bir sevdiğimize gerçekte cenazesine katılarak onunla samimi bir paylaşım yapardık. Şimdi tesellilerimiz, sanal dünyada dilediğimiz başsağlığına, bir düğün salonunda eğlenirken bile yapabildiğimiz samimiyetten uzak mesajlara indirgenmektedir. Duyguyu kaybediyoruz, her şeyi -mış gibi yapmaya indirgiyoruz. O yüzden sanal dünyanın insanın kendilerine bürümüş oldukları bir avatar olduğunu düşünüyorum.”*

Sanal dünyanın, kendi gerçekliklerini etkilemediğini ama başkalarını etkilediğini düşünen (K2, K24, K39) katılımcımızı doğrular nitelikte K8 isimli katılımcımız, sanal dünyada çok zaman geçirmesinin düşüncelerinin değişmesine sebep olduğunu ifade etmiştir. K5 sanal dünyadaki kimliğimizin gerçek kimliğimizi etkilediğini; sanal dünyada farklı ve çok sayıda insanla iletişim kurmamızın buna imkân sağlaması açısından değerlendirmektedir.

Sanal dünyada oluşturduğu kimlik veya dünyanın onu olumlu anlamda etkilediğine dair bir katılımcımız(K16) şu şekilde açıklama getirmiştir;

“Yaşadığım kötü olaylar beni çok etkilemişti, psikolojik olarak iyi değildim ve bir gün karar verdim. Mutlu olmam gerektiğine ve değişmem gerektiğine, yeni biri olmam gerektiğine dair düşünceye kapıldım. Bu oluşturduğum yeni kimlikle hayata tutundum. Gerçek olan eski kimliğimle mutsuz olurdum, değişemezdim. Sanal dünyanın bu anlamda pozitif katkıları oldu. Aslında bu dünyada yarattığımız yeni ve farklı kimlik ile belki hayata yeniden tutunma imkânı bile bulabiliriz.”

Teknolojinin gelişmesi ve yayılması ile özellikle kullandığımız sosyal medya araçlarının gerçekliğimizi ilk çıktığı ve yaygın olmadığı zamanlara göre daha fazla etkilediğini düşünen katılımcımız; *“Sosyal medya yeni yeni hayatımıza girmeye başladığında gerçek, sanalı etkiliyordu. Ama şu an artık sanal, gerçeği etkilemeye başladı. Bilgi kirliliği çok fazla, sanal, gerçeği ciddi anlamda etkiliyor. Örneğin olmamış bir haberin, twittterda hızla yayıldığını görüyorsunuz, teyit edilip edilmediğini bilmeden”* ifadeleri ile sosyal medyanın yaygın kullanımı ile etkilerinin de daha güçlü olduğunun vurgusunu yapmıştır.

2.2.3.4.2. Gerçek Sanalı Etkiliyor

Gerçeğin sanalı etkilediğini söyleyen katılımcılarımız; gerçekte oluşturduğumuz kimliklerimizin sanalı etkilediğini, yani gerçeğe dayalı takipler, beğeniler yaptığımız için, bu doğrultuda sanal bir kimlik edindiğimizi ifade etmiştir. K4, K7, K15 isimli katılımcımızın ifade ettiği gibi, sanal kimliklerimiz, gerçek yaşamlarımız üzerine kurgulanmıştır; *“...gerçek kimliğim kaynaklı sanal bir kimlik oluşturduğum için...”* benzer biçimde K9; *“Sanal, gerçekten besleniyor. Sanal dünya, benim müsaade ettiğim kadar beslenir...”* ayrıca sanaldaki iletişimin gerçek bir iletişim olmadığı için gerçek kimliğimizi etkilemesinin zor olduğunu da ekler. Bunun yanında K22 sanalda olan ilişkilerin de gerçek olanın aslında peşinde olduğunu ifade etmek için; *“Sanalda insanlar beni gerçek kimliğimle ilgili merak eder ve araştırır”* ifadelerini kullanır.

Aktif sosyal medya kullanıcısı olmadığı için sanal kimliğini gerçek üzerinden kurguladığını, gerçeğe bağlantısının daha güçlü olduğunu ifade eden

katılımcımız(K6) daha aktif kullanıcılar için tam tersi durumun söz konusu olabileceğini de eklemektedir.

Çalıştığı kurumdan kaynaklı, sanal dünyada gerçek görüşlerini ifade etmek konusunda çekinceleri bulunan K19 katılımcımız bu yüzden sanal dünyadaki kimliğinin, gerçek kimliğini oluştururken duyduğu kaygılardan etkilendiğini ifade etmektedir.

Sanal dünyada oluşturulan kimliklerimizin, gerçekliğimizden bir kaçış yolu olabileceğini, daha özgür bir alan sunduğunu düşünen K27; *“Ben insanların, diğer insanlara gösterdikleri halinin gerçek kimlikleri olduğunu düşünmüyorum. Asıl içlerinde olan kimlikleri gerçekte yansıtamadıklarını düşünüyorum. Sosyal medyada bu kimliklerini yansıtmaları bulabilirler. Belki sahte bir hesapla sosyal medyada var olabilir ve gerçek düşüncelerini ifade edebilir”* sözleriyle gerçek kimliklerinin de aslında gerçek olmadığını ifade etmektedir. Katılımcımızın bu ifadeleri, gerçekliğimizin de aslında kurgudan ibaret olduğundan söz eden Žižek’in sözlerini hatırlatmaktadır; *“Mesela maço bir erkeğin lezbiyen bir kadın gibi davranması. Jacques Lacan’ın da harika bir şekilde vurguladığı gibi: Gerçek aslında kurgudan oluşan bir yapıya sahiptir. O kadar da korkmaya lüzum yok”*²⁴⁵ Katılımcının ifadeleri, gerçeklik kavramının ne kadar göreceli olduğunu vurgularken, Slavoj Žižek’in benzer bir düşünceyi dile getirdiği göz önüne alındığında oldukça etkileyici bir benzerlik taşımaktadır. Žižek’in ifadeleri, gerçekliğin aslında bir tür kurgusal yapıdan oluştuğu fikrine dayanır. Özellikle cinsiyet ve davranış örüntüleri gibi konularda, kişilerin toplumsal beklentilere uymak adına gerçek benliklerini farklı şekillerde sunabileceğini öne sürer. Jacques Lacan’ın vurguladığı gibi, gerçeklik ve kendilik kavramları oldukça karmaşık ve kurgusal bir yapıya sahiptir. Bu bağlamda, katılımcının ifadeleriyle Žižek’in fikirleri birleşir, gerçekliğin aslında ne kadar esnek ve değişken olduğunu ortaya koyar. Bu perspektif, insanların toplumsal normlara, beklentilere ve rollere uymak için gerçek benliklerini değiştirebildiği ve bu değişkenliğin karmaşıklığını yansıtır. Žižek’in ifadelerindeki *‘...o kadar da korkmaya lüzum yok’* cümlesi, insanların kendi kimliklerini sorgulama ve dönüştürme özgürlüğüne işaret eder. Bu, insanların kendi gerçekliklerini

²⁴⁵ BBC News Türkçe, “Slavoj Žižek İle İnternetteki Kurgusalılık Üzerine”, (Erişim 5 Mart 2010).

şekillendirme ve dönüştürme konusunda cesaretlendirilmesi gerektiğini vurgular. Sonuç olarak, hem katılımcının ifadeleri hem de Žižek’in görüşleri, gerçekliğin nasıl inşa edildiği ve değiştirilebileceği konusunda düşünmeye teşvik edici bir perspektif sunmaktadır.

2.2.3.4.3. Etkileşim İçindeler

Sanal dünyadaki varlıkları hakkında bir algı yaratmak, belli bir görüşte olduğunun düşünülmesini istemek kaygısı içerisinde olan insanların varlığından söz eden K1 isimli katılımcımız, sadece sipariş için aradığı bir satıcının ona Cuma mesajları göndermesine anlam veremediğinden, aslında bunu telefon listesindeki tüm kişilere gönderdiğini düşündüğünden söz ederken şu ifadeleri kullanmıştır;

“İnsanlar sanal dünyada ikinci bir kimlik oluşturuyorlar. Cuma günü listesindeki bütün insanlara Cuma mesajı atan kişi benim gözümde, kendine dair bir algı yaratmak isteyen biridir. Normalde nasıl olduğunu, nasıl davrandığını bilmiyoruz ama bu mesajı atarak bir algı oluşturuyor. İnanç sorgulanacak bir şey değildir. Sen inanırsın, ben sana niye inanıyorsun diye soramam, sen de bana niye inanmıyorsun diye soramazsın ama belki inanç üzerine konuşabiliriz, ben de ancak sana çelişkilerimi söyleyebilirim. Ama bunun dışında karşılıklı birbirimize inan veya inanma dersek bu çok farklı bir noktaya gider. Bunu sanal âlemde çok yapıyorlar. Gerçek dünya ile sanal âlemde bu anlamda farklılığı çok net biçimde görebiliyorsun. Gerçek âlemde küfrediyor örneğin ama sanal âlemde çok şirin görünüyor, sanal dünyadaki hali hakkında daha şirin algısı yarattığını görebiliyoruz.”

Sanal dünya, insanların kendileri hakkında farklı bir algı yaratmalarına yol açabilen bir ortam sağlar. Bu ortamda, bireyler gerçek hayattaki kişiliklerinden farklı bir kimlik veya görüntü oluşturabilirler. Sanal dünyada, kişilerin kimlikleri ve davranışlarına ilişkin sınırlamalar daha azdır ve anonimlik daha yüksektir. Bu nedenle, insanlar gerçek hayatta sahip olmadıkları bir güç hissi yaratabilirler ve kendilerini daha özgür hissedebilirler. Ancak, sanal dünya kişilerin kendileri hakkında yanıltıcı bir algı yaratmasına da neden olabilir. Bu yanıltıcı algı, gerçek dünyadaki kişilikleriyle uyuşmayabilir ve insanların kendilerine ve başkalarına zarar vermesine yol açabilir. Örneğin, sanal dünyada özgüvenli ve karizmatik bir kişi görünümü oluşturmak gerçek hayatta özgüven eksikliği yaşayan birinin daha büyük bir hayal kırıklığına uğramasına neden olabilir. Kullanıcıların, sanal dünyada büründükleri rollere dair K10;

“Sanal kimliğinizin olması ile bir role bürünüyorsunuz ve bu rol ile gerçeklik ve hayal âlemi karışıyor ve kişi olmadığı bir sahte kimliği gerçeğe de yansıtabiliyor. Sanalda çok popülerse günlük hayatta da kendini öyle zannedebilir ve ona göre davranabilir. Bende ise öne çıkan bir sanal kimliğim olmadığı için gerçek hayatımı etkileyen bir durum yok. Sanaldaki paylaşımlarım gerçek hayatımla ilgili oluyor, gerçeğin bir yansıması oluyor elbette. Sahte bir şey veya sanal bir şey olmuyor aslında”

Sanal dünyada oluşturulan yeni kimlikle ilgili K17, bu dünyadaki kimliği ile gerçek dünyada da yaşamak istediğinden söz ederken;

“Gerçek kimliğimin, sanalda yarattığım kimliğimden etkilenmesini isterdim ama bu coğrafyada çok zor. İçinde bulunduğum toplum için çok zor. Bu yüzden de bocalıyorum. Sanal kimliğimin arada gerçekten de etkilendiği açık ama. Sanaldan elbette etkileniyorum. Başını açan kızlar vs. aslında yaşayış olarak biraz daha özgürleştim. Bu özgürlüğü hayatıma geçirmiyorum ama. Benim gibileri var, tereddütleri olan değişen bir sürü insan var. Sosyal medyadan dini veya siyasi anlamda etkilenmemek mümkün değil.”

K14 isimli katılımcımız, sanalın gerçek olmadığını ifade ettiği; “*Sanalda yarattığımız bu şeyin gerçek olmayacağını aslında hepimiz biliyoruz. Yani bu kadar kusursuz, dindar, ebeveyn, evlilikler gerçeği yansıtmayan, son derece sanal bir dünya olduğu için gerçek değil*” sözleriyle sanal dünyadaki kimliğimizi kendi elimizle oluşturduğumuzu, bir yandan da, bu dünyadaki takiplerimizin ve iletişimimizin de gerçekliğimizi etkilediğini; “*Ama tabi takip ettiğim, kişiler, fikirler, haberler gerçek kimliğimizi, düşüncelerimizi etkiliyor*” sözleriyle ifade etmektedir.

Karşılıklı etkileşim içindeler diye K20 katılımcımız, sosyal medya hakkındaki algımız hakkında; “*Çok fazla kullandığımız için elbette bizleri etkiliyor. Dünyayı oradan ibaret zannediyoruz.*” Benzer biçimde etkileşim halinde olduklarından bahseden K31, sanal dünyadan, orda yansıtılan kötü haberlerden etkilendiğimizi şu sözleriyle ifade eder; “*En yakın zamanda, deprem felaketinde, depremden doğrudan etkilenen kişiler olmamamıza rağmen üstlenilmiş travma ile üzüldük, benzer şeyleri hissettik.*” Etkileşimin yanında sanal dünyanın etkilerinden ve gücünden bahseden K35; “*...okuyarak, insanlarla tanışarak, İslam’ı daha farklı tanıyarak, bir değişim dönüşüm yaşıyor. Sosyal medya bunda çok etkili oldu. Farklı görüşten insanlar kurduğumuz iletişim de buna katkı sundu...*”

Katılımcıların sosyal medya deneyimleri hakkında ayrıntılı bilgiler edindiğimiz ifadeler bize oldukça farklı deneyimleri gözlemleme fırsatı vermektedir. Sosyal medyanın yoğun kullanımının insanların algısını etkilediğini belirten K20 katılımcısı, bu algının, bazen insanların gerçek dünyadan koparak sanal dünyayı gerçek dünya olarak görmelerine yol açabildiğini ifade etmektedir. Bu, sanal dünyanın gücünün ve etkisinin, insanların günlük yaşamlarına nasıl sızdığını göstermektedir. K31 katılımcısı, sanal dünyada yer alan olumsuz haberlerin insanlar üzerinde gerçek dünyalarında meydana gelmeyen travmalar yaratabileceğine dikkat çekmektedir. Bu, insanların sanal dünyanın gücünü ve bu platformdaki olumsuz içeriklerin ruh hali ve zihinsel sağlıkları üzerindeki etkisini anlamaları gerektiğini göstermektedir. K35 katılımcısı ise sosyal medyanın insanların farklı düşünce sistemleri ve bakış açılarıyla etkileşim kurmalarına olanak tanıdığını vurgulamaktadır. Bu, insanların bilgiye daha fazla erişebilmelerine ve farklı perspektifte olan bireylerle tanışabilmelerine katkı sağlar. Özellikle dindar bireyler için, sosyal medya, farklı inançlar hakkında daha fazla bilgi edinmelerine ve diyalog kurmalarına olanak tanır. Katılımcıların bu ifadeleriyle sosyal medyanın insanların algısını, duygusal durumlarını ve dünya görüşlerini nasıl etkileyebileceğini göstermektedir. Sosyal medyanın gücü ve etkisi, insanların bu platformları nasıl kullanacakları ve bu etkileri nasıl dengeleyecekleri konusunda daha fazla bilince sahip olmalarını gerektirir. Dindar bireyler için, sosyal medya aynı zamanda dini inançlarını daha derinlemesine anlamaları ve farklı düşünce sistemleriyle daha geniş bir etkileşim kurmaları için bir fırsat sunabilir. Ancak, herkes için ama özelde dindar bireyler için sanal dünyanın etkilerini anlama ve kontrol etme sorumluluğu önemli hale gelmektedir.

SONUÇ

Sanal ve gerçek dini varlığımız hakkında değerlendirme ve araştırmaları içeren çalışmamızda, bireyin kendisi, kişiliği veya kimliğine dair, kendini anlamlandırma süreçleri ve bu süreçlerde sanal varlığımızın ne kadar etkili olduğu hakkında sonuçlara ulaşma gayretinde olduk. Çalışmamızın başlangıcında belirlediğimiz hipotezlerimizi, uyguladığımız yarı yapılandırılmış görüşmenin sonuçları ile değerlendirdik.

Belirlediğimiz hipotezlerimizin ilki; “*İnsanın kendini anlamlandırma-var olma biçimi-suretləri farklıdır*” ifadesi olmaktadır. Bu çerçevede çalışmamızın ilk bölümünde ortaya koyduğumuz kavramlar düşünce tarihi boyunca hemen her düşünür tarafından, insana dair araştırmalarında yer verdikleri insanın özü, onu o yapan şeyin ne olduğu, varlığı, kimliği kişiliği etrafında tartışılmıştır. Töz kavramı, insanın varoluşunun temelinde yer alan ve değişmeyen bir öz olarak ele alınır. İnsanın kendini anlamlandırma biçimi, bu tözün doğasına uygun olarak şekillenir. Bu anlamda, insanın kendini var etme biçimi, onun içinde var olduğu töze uygun olarak oluşur. Öz kavramı ise, insanın benzersiz özelliklerini ve niteliklerini ifade eder. İnsanın kendini anlamlandırma biçimi, bu özünü keşfetmesi ve tanımlaması ile doğrudan ilişkilidir. Kişilik ve kimlik kavramları hakkında ise; ‘kişi’ kelimesinin ilk anlamının ‘maske’ olması ile insanların her zaman ve her yerde belirli bir rolü oynadığı gerçeğini yansıttığı ile ilgili olduğunu söylememiz mümkün olmaktadır. Bizler, rollerimiz aracılığıyla birbirimizi ve kendimizi tanırız. Bu roller, toplumda ve kişisel ilişkilerimizde belirli beklentileri ve davranış kalıplarını içerir. Bu nedenle, kişi kelimesi, yalnızca bir kişinin fiziksel varlığını değil, aynı zamanda onun rolünü, kimliğini ve toplumdaki konumunu ifade eder.²⁴⁶ Kişinin toplumdaki bu rolünü ve konumunu belirlemede dinin önemli bir etken olduğunu söylememiz mümkündür. Freyer ve Eliade gibi düşünürler, dinin sadece bireyin zihinsel yapısını etkilemekle kalmayıp, kültürün geniş bir yelpazesini de etkisi altına aldığı konusunda hemfikirdirler. Freyer, dinin insanın düşünme ve inanma biçimlerine şekil verdiğini ifade ederken, Eliade ilk insanın dindar olduğunu ve kutsalın keşfedilmesinin anlamlı

²⁴⁶ Robert Ezra Park, **Race and Culture**, The Free Press, Illinois 1950, s. 249.

bir dünyanın kuruluşunun temelini oluşturduğunu savunmaktadır.²⁴⁷ Bu noktada şunu söyleyebiliriz ki din eğitiminin bir amacı da, ya da en azından amacı olması gereken, bireyin dini kimliğinin oluşumuna yardım etmektir.²⁴⁸ Din eğitimi, bireylere kendi temel kaynaklarını kullanarak, dini inançlar, ritüeller, öğretiler ve tarih hakkında bilgi sunar. Bu bilgi, bireylerin kendi dini kimliklerini anlamalarına ve bu kimliği daha derinlemesine yaşamalarına olanak tanırken aynı zamanda dini metinleri ve doktrinleri inceleme fırsatı sunarak bireylere dini öğretileri daha iyi anlama ve yorumlama becerileri kazandırabilir. Bu, bireylerin dini inançlarını daha bilinçli bir şekilde benimsemelerine yardımcı olabilir. Ayrıca, din eğitimi, dini değerleri ve ahlaki prensipleri öğretme amacı taşır ve bireylerin dini inançlarını günlük yaşamlarına nasıl entegre edebileceklerini öğrenmelerine yardımcı olabilir. Bireyler, din eğitimi yoluyla, dini öğretileri ve etik kuralları uygulamada rehberlik eden bir çerçeve oluşturabilirler. Bununla birlikte dini kimliklerini yaşam biçimlerinin merkezine koymalarına yardımcı olabilir. Son olarak, din eğitimi, bireylere dini liderler, cemaatler ve dini topluluklarla nasıl etkileşim kuracakları konusunda da bilgi sunabilir. Bireyler, dini kimliklerini toplumsal ve kültürel bağlamlarda nasıl ifade edeceklerini anlayabilirler. Bu, din eğitiminin, bireylerin toplumlarının bir parçası olarak dini kimliklerini yaşamalarına yardımcı olma işlevini yansıtır ve bu noktada din eğitimi, bireylere dini kimliklerini anlama, içselleştirme ve geliştirme konusunda yardımcı olan bir süreçtir. Bu eğitim bireylere, dini inançları, değerleri ve uygulamaları daha iyi anlama ve bu çerçevede dini kimliklerini güçlendirme fırsatı sunar. Din eğitimi aynı zamanda toplumsal ve kültürel bağlamlarda dini kimliğin nasıl ifade edileceği konusunda rehberlik edebilir, böylece bireyler toplumlarının bir parçası olarak dini kimliklerini yaşam biçimlerinin merkezine koyabilirler.

Hipotezlerimizden ikincisi olan; *“Düşünebilen; vahyin ve din eğitiminin muhatabı olan insan, yönlendirmeye açık bir varlıktır”* ise insanın öncelikle ailesinden, çevresinden ve çalışmamız kapsamında ise sosyal medyadan ne derece etkilendiğini ortaya koymaktadır. Medya insan üzerinde oldukça güçlü bir etki

²⁴⁷ Hans Freyer, **Din Sosyolojisi**, Turgut Kalpsüz(Çev.), Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, Ankara 1964,s.75.; Mircae Eliade, **Dinin Anlam ve Sosyal Fonksiyonu**, Mehmet Aydın(Çev.), Kültür Bakanlığı Yayınları, Konya 1995, s.VIII.

²⁴⁸ Johannes Van Der Ven, Paul Vermeer, Ayşe Zişan Furat, “Dini Kimlik Oluşumu: Eğitimsel Bir Yaklaşım”, **Journal of Istanbul University Faculty of Theology**, c.13, s.174.

bırakmaktadır. Medya, yasama, yürütme ve yargıdan sonra önemine binaen dördüncü kuvvet olarak nitelendirilmektedir.²⁴⁹ Bunun nedeni, medyanın etkisinin, bu kurumların bile üzerinde olabilmesindedir. Son yıllarda medyanın hareketliliği artmıştır ve kimileri onu en etkili silah olarak görmektedir. Medya, sadece bilgi aktarmakla kalmayıp toplumsal hayatın her alanında etkili olmakta ve hatta yönlendirme yapabilmektedir. Bu anlamda çalışmamızda, medyanın, katılımcılarımızın hayatının önemli bir yerinde olduğunu söyleyebiliriz. Ancak, bu etkilerin eleştirel bir perspektifle incelenmesi önemlidir. Medya, belirli bir bakış açısını vurgulayabilir veya bilgileri özgün bir şekilde sunabilir. Bu nedenle, medyanın denetimi ve içeriğin objektifliği konuları, medya etiği bağlamında incelenmelidir. Bu anlamda medya kullanıcıları olan bireyler, çevrelerinin ve medyanın etkisi altında olabilmektedirler ve bu yüzden bu konular toplum bilimcileri, iletişim uzmanları, sosyal bilimciler ve din eğitimcileri için önemli bir araştırma ve analiz alanı oluşturmaktadır. Bu tür etkileşimlerin karmaşıklığı ve etkileri, toplumun işleyişini daha iyi anlamak ve değerlendirmek için derinlemesine bir incelemeyi gerektirmektedir.

Özellikle din eğitimcileri, öncelikle dijital araçların yoğun kullanıcıları olan genç nesil için sosyal medyanın doğru ve bilinçli bir şekilde kullanılmasını teşvik etmeli, dijital ahlak ve etik değerleri vurgulamalı, etkileşimli öğrenme araçlarıyla öğrencileri dinî konularda daha etkili bir şekilde eğitmeli ve dinî içeriklerin doğruluğunu sorgulamalarını öğretmelidir. Bu şekilde, özellikle sosyal medyanın din eğitimine olan etkisi daha olumlu bir yönde şekillenebilir.

Üçüncü hipotezimiz; *“Sanal dünya insanın kendini yeniden var etmesine hizmet eden bir araç olarak vardır”* ise bireyin, sosyal medya aracılığıyla, kendini sanal bir varlık olarak ifade ettiğini göstermektedir. Sosyal medya platformlarındaki varlığımız, dijital ve sanal bir varlık olarak kabul edilir ve sanal bir temele dayanır. Ancak, bu sanal varoluş, bireyin gerçekliği ile karıştırılabilen bir yanılsama yaratabilir. Birey, sosyal medya platformlarının gerçekliklerinden koparak, sanal varlığının gerçeklikten ayrı bir varlık olduğunu unutabilir. Bu yanılsamanın nedeni, sosyal medya platformlarını yöneten sistemin, üyelerin davranışlarını kontrol etme

²⁴⁹ Özkır, “Medyanın Din Bilgisi”, s. 15.

ve denetleme yetkisine sahip olmasıdır. Bu durum, üyelerin pasif bir rol üstlenmesine neden olabilir ve sanal varlıklarının gerçeklikle örtüşmeyen yanılsamalar yaratmasına sebep olabilir. Çalışmamızda, bireylerin sanal dünyadaki varlıklarının, onların kendilerini ifade edebildikleri alanlar sunması, daha özgür bir ifade ortamı bulduklarını hatta bambaşka bir kişiliğe bürünmeye dahi imkân tanıdığını ifade etmeleri sosyal medyanın bu anlamda ne kadar güçlü bir araç olduğunu göstermektedir.

Sanal dünya bireylerin dini kimliklerini de yansıtabildikleri bir alan sunmaktadır. Sanal dünya, bireylere dini inançlarını daha özgürce ifade etme ve paylaşma olanağı sunabilir, internet üzerindeki dinî forumlar, gruplar ve bloglar, farklı inançları paylaşmak ve tartışmak için bir platform sağlar. Bu, dini kimliği güçlendirmek ve dini öğretileri daha iyi anlamak için faydalı olabilir. Ayrıca sanal dünya, dini konularla ilgili geniş bir kaynak havuzuna erişimi de sağlayabilir. Sanal dünya, farklı dinlerden ve inançlardan insanlarla iletişim kurma fırsatı da sunabilir. Bu, dini toleransı artırabilir ve bireylerin farklı inançları daha iyi anlamalarına yardımcı olabilir. Din eğitimi, bu tür diyalogları teşvik etme ve rehberlik etme görevini üstlenebilir. Bununla beraber sanal dünyanın din eğitimi üzerindeki potansiyel etkilerini ele almak önemlidir; öncelikle sanal dünyada yayılan bilgilerin güvenilirliği ve kalitesi konusunda dikkatli olunmalıdır. Din eğitimi, güvenilir ve doğru bilgilere dayalı olmalıdır, bu nedenle sanal dünyadaki bilgilere eleştirel bir yaklaşım gereklidir. Sanal dünyadaki deneyimler gerçek dünyadaki deneyimlerden farklı olabilir. Din eğitimcileri bu anlamda, öğrencilere gerçek dünyadaki dini deneyimleri nasıl yaşayacaklarını öğretme sorumluluğunu taşımalıdır. Sanal dünyada oluşturulan sanal kimlikler, gerçek dini kimliklerle örtüşmeyebilir. Din eğitimi, bu tür farklılıkları ele almalı ve öğrencilere gerçek dini kimliklerini nasıl anlamaları gerektiği konusunda rehberlik etmelidir. Sonuç olarak, sanal dünya, din eğitimi için önemli bir kaynak ve iletişim aracı olabilir, ancak dikkatli bir şekilde kullanılmalıdır. Din eğitimi, sanal dünyanın faydalarını ve potansiyel risklerini anlamalı ve bu ortamı etkili bir şekilde entegre etmelidir. Din eğitimi, öğrencilere sanal dünya ile gerçek dünya arasındaki dengeyi kurma ve dini kimliklerini sürdürme becerilerini geliştirmeleri konusunda rehberlik etmelidir.

Dördüncü hipotezimiz; “İnsan, görüldüğünün farkındadır ve bu yüzden sanal dünyada; temel varoluş ve iletişim biçimini ortaya koyması (*‘videor ergo sum’*, *görünüyorum o halde varım*) durumu söz konusudur” Bu hipotez, insanın kendisini sanal dünyada da var etme ve iletişim kurma ihtiyacı olduğunu ifade eder. Bu ihtiyacın temelinde, insanın kendi varoluşunu fark etmesi ve bunu ifade etmek istemesi yatar. Descartes’in felsefi düşüncesinden etkilenecek; *‘düşünüyorum, öyleyse varım’* sözü *‘görünüyorum, öyleyse varım’* şeklinde yeniden yorumlanmıştır. Görüşme yaptığımız insanlar sanal dünyada var olma ihtiyacı hissettiklerini ifade etmişlerdir. Sanal dünyanın, farklı bir alan sunarak kendilerini ifade etme ve var olma fırsatı verdiğini, insanların kendilerini yeniden yaratmalarına, başka bir kimlik, rol veya kişilikle tanınmalarına izin verdiği ifade edilmiştir. Bu durum, özellikle sosyal medya platformları gibi sanal alanlarda daha da belirgin hale gelir. Ancak, insanın sanal dünyada var olma ihtiyacı, gerçek dünyada var olma ihtiyacından farklı değildir. İnsanlar, sanal dünyada da kendilerini ifade etme, kendilerini tanıma ve anlamlandırma ihtiyacı duyarlar. Ancak sanal dünya, insanların gerçek dünyada var olma ve iletişim kurma ihtiyaçlarını karşılamaz. İnsanlar, gerçek dünyada da varlıklarını hissetmek, gerçek ilişkiler kurmak ve gerçek deneyimler yaşamak isterler.²⁵⁰ Görüşme yaptığımız nesil olan Y kuşağı nesli için de sosyal medya, çoğu zaman anlaşılmaya çalışılan ama bir türlü o eski sohbetlerin yerini tutmayan bir bilinmez dünya olarak değerlendirilmiştir. Sosyal medya kullanıcılarının bu dünyadaki varlıkları hakkında iki temel nokta üzerinde durulmaktadır. Bunların ilki, ait olma duygusu ikincisi ise kendini sunma ihtiyacı olarak ifade edilmektedir.²⁵¹ Sosyal medya platformlarında, insanların ilgi alanlarına veya hobilerine göre oluşturulan gruplar sayesinde insanlar, benzer ilgi alanlarına sahip diğer insanlarla etkileşim kurabilme imkânına sahip olurlar. Bu da, insanların kendilerini ait hissetmelerine ve kabul gördüklerini düşünmelerine yardımcı olmaktadır. Ayrıca kullanıcılar, sosyal medya platformlarının, insanların kendilerini ifade etmelerine ve paylaşımlar yapmalarına olanak sağladığını ve bu sayede kendilerini tanıtmak, başkalarıyla etkileşim kurmak ve fikirlerini ifade etmek için fırsat bulduklarını

²⁵⁰ Alevizou Panagiota, “Digital Generations: Children, Young People And New Media”, **Education, Communication and Information**, c.5, s.83-90.

²⁵¹ Ashwini Nadkarni, Stefan G. Hofmann, “Why do people use Facebook?”, **Personality And Individual Differences**, c.52, s.243-249.; Hamburger, Vinitzky “Social Network Use And Personality”, s.1292.

söylemişlerdir. Ayrıca sanal dünyada kullanılan dil, ifade biçimleri aynıdır ve farklı dillere ihtiyaç duyulmamaktadır. Bu durum kullanıcıların kendilerine “*Sanal bir deri giydirmesi*” olarak tanımlanmıştır.²⁵² Böylece bireyler, büründükleri yeni kimliklerle özgürce hareket edebilmektedir.

Beşinci hipotezimiz; “*Gerçekliğimiz sadece görünürde bir gerçekliktir ve her şey farklı sahnelemelerden ibarettir.*” Sosyal medya kullanımının temelinde insanların kendilerini ifade etme ihtiyacı olduğu vurgulanmaktadır. Bu ihtiyaç, bazen kendine hayranlık veya narsisizm olarak da yorumlanabilir. Sosyal medya kullanımıyla insanlar kendilerini birey olarak ortaya koyarlar ve diğer insanlarla paylaşırlar. Ancak bu durumun üretken ve yapıcı amaçlar için kullanılması yerine, genellikle bir teşhir dünyası olarak kullanıldığı belirtilmektedir. Sosyal medya, insanların kendilerini sıradan olmadıklarını kanıtlama çabasının bir yansıması olarak da yorumlanabilir. Bir narsisizm yani kendine hayran olma durumu, kendinizi bir birey olarak sergilediğiniz ve kendi varlığınızı diğer insanlarla paylaştığımız bir dünya olabilmektedir. Gerçek duyguların çoğu zaman gizlendiği, özel hayatın çoğu zaman tüm kullanıcıların beğenisine sunulduğu bir dünya olduğu bu teşhirin kökeninde ‘*sıradan insanların aslında sıradan olmadıklarını kanıtlama çabasının yattığı*’ düşünülmektedir. Bu ifade, Andy Warhol’a atfedilen; ‘*herkes bir gün 15 dakikalığına ünlü olacaktır*’ ifadesini hatırlatmaktadır. Eflatun’un da dediği gibi iki tür insan vardır: Kötülük yapanlar ve kötülük yapmayı hayal edenler. İnternet ile ilgili durum da aynen böyledir. İnternet, bir şeyleri yaymanız için muğlak bir özgürlük sağlamaktadır. Bir yönüyle mükemmel gözükmektedir ve tüm arzu edilenler hayata geçebilmektedir. Ancak diğer yandan tüm bunlar için ahlaki doğruların nasıl oluşturulacağı sorusu da gündeme gelebilmektedir.²⁵³ Eflatun’un belirttiği gibi, kötülük yapmayı hayal etmek ve gerçekleştirmek arasındaki farkı anlamak önemlidir. İnternet kullanıcıları, içeriklerini paylaşırken, çevrimiçi etkileşimde bulunurken ve dijital dünyada ahlaki bir sorumluluğa sahip olmalıdır. Bu noktada din eğitimcilerinin üzerine düşen ise, farklı yerlerde ifade ettiğimiz gibi bilinçli bir şekilde interneti kullanmanın ahlaki yönlerini vurgulamak olacaktır. Din

²⁵² Bailey Cameron, “Virtual Skin: Articulating Race in Cyberspace”, **Border Lines**, s.23.

²⁵³ Faik Uyanık, “Sosyal Medya: Kurgusalılık ve Mahremiyet”, **Kocaeli Üniversitesi Yeni Medya Kongresi**, Kocaeli, 7 Mayıs 2013, s.5.

eğitimi, bireylere ahlaki değerleri öğretebilir ve bu değerleri dijital dünyada nasıl uygulayacakları konusunda rehberlik edebilir. Bu, insanların evrimii davranışlarını daha bilinçli ve etik bir şekilde yönlendirmelerine yardımcı olabilir.

KAYNAKÇA

- AIAAIC, "SanTO robot Catholic priest", Erişim 12 Aralık 2022, <https://www.aiaaic.org/aiaaic-repository/ai-and-algorithmic-incidents-and-controversies/santo-robot-catholic-priest>
- AKGÜL, Mehmet, "Medya ve Din: Radyo İletişimi ve Gözyaşı Fm Örneği", **Türk-İslam Medeniyeti Akademik Araştırmalar Dergisi** , c.6, 39-86.
- AKKAŞ, İbrahim, "Çok Yüzlü İlişkiler Ağında Kimlikler Ve Sanal Cemaatler", **Düzce Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, c.1, 37-53.
- AKPINAR, M. Raşit, "İslam Hukuku Açısından Sosyal Medya", **Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, c.28, 493-509.
- AKYAZI, Ayşenur, "Sosyal Medyanın Şöhret Kültürüne Etkisi", **İstanbul Aydın Üniversitesi Dergisi**, c.12, 251-274.
- ALAM, Mehtab ve diğerleri, "Prevalence Of Phantom Vibration Syndrome And Phantom Ringing Syndrome (Ringxiety): Risk Of Sleep Disorders And Infertility Among Medical Students" **International Journal of Advanced Research**, c.12, 688-693.
- ALAVİ, Maryam, Dorothy E. LEİDNER, "Knowledge Management And Knowledge Management Systems: Conceptual Foundations And Research Issues", **MIS quarterly** , c.25, 107-136.
- ALEVİZOU, Panagiota, "Digital generations: children, young people and new media", **Education, Communication and Information** , c.5, 83-90.
- ALLPORT, Gordon W., **Pattern And Growth In Personality**, Holt, Rinehart ve Winston, New York 1961.
- ALTAŞ, Nurullah, İsmail ARICI, "Din Eğitiminin Bilimselleşme Süreci", **Din Eğitimi** Ensar Neşriyat, İstanbul 2015, 48-81.
- ALTUNOĞLU, Mustafa, **"Kimliğin Modern İnşâ, Kimlik Politikaları Ve Türkiye’de Kimlik Tartışmaları"**, (Yayımlanmamış Doktora Tezi, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü), Ankara 2009.
- ALVES, Colin, Mualla SELÇUK (çev.), "Niçin Din Eğitimi" **Din Öğretimi Dergisi** c.33, 20-26.
- ARENDT, Hannah, **Karanlık Zamanlarda İnsanlar**, (çev.) İsmail ILGAR İletişim Yayınları, İstanbul 2022.

- ARICAN, Sümeyra, Handan Yalvaç ARICI, "Sosyal Medyanın Gençlerin Din Algısına Etkileri", **Pamukkale Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, c.8, 1062-1106.
- ARİSTOTELES, **Metafizik**, (çev.) Ahmet ARSLAN, Sosyal Yayınları, İstanbul 1996.
- ARMAĞAN, Ahsen. "Gençlerin Sanal Alanı Kullanım Tercihleri Ve Kendilerini Sunum Taktikleri: Bir Araştırma" **Journal of International Social Research**, c.6, 78-92.
- ARSLAN, Ali, "Medyanın, Birey, Toplum ve Kültür Üzerine Etkileri" **Uluslararası İnsan Bilimleri Dergisi**, c.8, 1-12.
- ARSLAN, Mustafa, "Kitle İletişim Araçları, Medya ve Din İlişkisi Üzerine", **Birey ve Toplum Sosyal Bilimler Dergisi**, c.6, 5-26.
- ATALAY, Gül Esra, "Dijital Çağda Marshall McLuhan'ı Yeniden Düşünmek: Bir Uzantı Ve Ampütasyon Olarak Yeni Medya Teknolojileri", **Sosyal Araştırmalar ve Davranış Bilimleri**, c.4, 27-48.
- ATASOY, Kemal, "Kişilik Hakkı Kapsamında Sosyal Medyada Kişisel Verilerin Korunması ve Veri Sahibinin Rızası", **Marmara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Hukuk Araştırmaları Dergisi**, c.22, 269-301.
- ATAY, Hüseyin, "Açış Konuşması", **1. Türkiye Din Eğitimi Semineri**, 23 Nisan 1981, 2-5.
- ATTÂR, Ferîdüddin, **Mantık al-Tayr**, Abdalbaki GÖLPINARLI(çev.), Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul 1990.
- AYDIN, Ali Fikret, "Gösteri Toplumunun Yeni Panoptikonu Olarak Sosyal Medya" **İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi**, c.9, 2573-2594.
- AYDIN, Mehmed Sait, "İkbâl'in Felsefesinde İnsan", **Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, c.29, 83-106.
- AYTEN, Ali, "Kimlik Ve Din: İngiltere'deki Türk Gençleri Üzerine Bir Araştırma", **Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, c.2, 101-119.
- BAILEY, Cameron "Virtual Skin: Articulating Race in Cyberspace", **Border Lines**, 20-24.
- BAKARDJİEVA, Maria, "Virtual togetherness: an everyday-life perspective", **Media, Culture & Society**, c.25, 291-313.
- BAKTIR, Mustafa, "*Suffe*", **TDV İslam Ansiklopedisi**, 2009, c.37, 469-470, <https://islamansiklopedisi.org.tr/suffe> (10 Eylül, 2022).

- BARTHOLOMEW, Mitchell K., Sarah J. SCHOPPE-SULLIVAN, Michael GLASSMAN, Claire M. Kamp DUSH, Jason M. SULLIVAN, "New Parents' Facebook Use At The Transition To Parenthood" **Family Relations**, c.61, 455-469.
- BAŞKIR, Ünsal Doğan, "Matrix'in Gerçekliği ve Gerçekliğin Matrix'i Üzerine Bir Deneme", **Platform**, c.2, 38-41.
- BAUDRİLLARD, Jean, **Simülakrlar ve Simülasyon**, Oğuz ADANIR(çev.), Doğubatı Yayınları, Ankara 2014.
- BAYRAKTAR, M. Faruk, **İslam Eğitiminde Öğretmen Öğrenci Münasebetleri**, M.Ü. İlahiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 2015.
- BAZAROVA, Natalya N., Yoon Hyung CHOİ, "Self-Disclosure In Social Media: Extending The Functional Approach To Disclosure Motivations And Characteristics On Social Network Sites.", **Journal of Communication**, c.64, 635-657.
- BBC News Türkçe, "Slavoj Žižek İle İnternetteki Kurgusalılık Üzerine", Erişim 5 Mart 2010, http://www.bbc.co.uk/turkce/ozeldosyalar/2010/03/100305_superguc_zizek.shtml
- BEKİROĞLU, Habibe Akçay, Asuman Banu HÜLÜR, "Çevrim içi Din: Dini İçerikli Bir Facebook Sayfasının Göstergebilimsel Analizi", **Akademik Araştırma ve Dayanışma Derneği Sosyal Bilimler Araştırma Dergisi**, c.14, 145-164.
- BELL, Daniel, **İdeolojinin Sonu & Ellilerdeki Siyasi Fikirlerin Tükenişine Dair**, Sentez Yayınları, Ankara 2013.
- BERGER, Peter L., Thomas LUCKMANN, **Gerçekliğin Sosyal İnşası Bir Bilgi Sosyolojisi İncelemesi**, Paradigma Yayınları, İstanbul 2008.
- BİGUMİGU, "400 Yıllık Tapınakta Budizm Öğretilerini Anlatan Robot" Erişim Aralık 12 2022. <https://bigumigu.com/haber/400-yillik-tapinakta-budizm-ogretilerini-anlatan-robot-kannon/>
- BİLDİK, Elif, "Dini Bilgi Edinme Sürecinde Sosyal Medya", (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü), İstanbul 2019.
- BİLGİN, Beyza, "Din Eğitiminin Genel Eğitimdeki Yeri", **Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, c.24, 469-484.
- BİLGİN, Beyza, **Eğitim Bilimi ve Din Eğitimi**, Gün Yayıncılık, Ankara 2001.
- BİRİKİM, "İmgeler ve Sözcükler: Dünyayı Sabuklayan Film", Erişim 3 Mart 2019, <https://birikimdergisi.com/guncel/9389/imgeler-ve-sozcukler-dunyayi>

- BİNARK, Mutlu, Ayşenur YILDIRIM, Ali TOPRAK, Eser AYGÜL, Senem BÖREKÇİ, Tuğrul ÇOM, **Toplumsal Paylaşım Ağı Facebook: “görülüyorum öyleyse varım!”**, Kalkedon Yayınları, İstanbul 2009.
- BİNARK, Mutlu ve Barış KILIÇBAY(Ed.), **İnternet, Toplum, Kültür**, Epos Yayınları, Ankara, 2005.
- BİNARK, Mutlu, Günseli Sütçü BAYRAKTUTAN, "Türkiye’de İnternet Kafeler: İnternet Kafeler Üzerine Üretilen Söylemler ve Mekan Kullanıcı İlişkisi" **Amme İdaresi Dergisi**, c.41, 113-148.
- BOZ, Nevfel, "Yeni İletişim Ortamlarında Dijital Kimlik Ve Benlik Sunumu", (Yayımlanmamış Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü), İstanbul 2012.
- BOZKURT, Nebi, **TDV İslâm Ansiklopedisi**, 2003, c.28, 338-340, <https://islamansiklopedisi.org.tr/medrese#1> (10 Eylül 2022).
- BOZKURT, Veysel, "Sanal Cemaatler" **Birikim Dergisi**, c.127, 1-8.
- BRITANNICA, "Second Life" Erişim 15 Şubat 2023, <https://www.britannica.com/topic/Second-Life>
- BROSCH, Anna, "When the child is born into the Internet: Sharenting as a growing trend among parents on Facebook" **The New Educational Review**, c.43, 225-235.
- BRUNTY, Joshua, Katrine HELENEK, **Social Media Investigations of Law Enforcement**, Routledge, Massachusetts 2014.
- BULUNMAZ, Barış, "Yeni Medya Eski Medyaya Karşı, Savaşı Kim Kazandı veya Kazanacak", **Karadeniz Teknik Üniversitesi İletişim Araştırmaları Dergisi**, c.7, 22-29.
- BUSETTO, Loraine, Wick WOLFGANG, Christoph GUMBİNGER, "How To Use And Assess Qualitative Research Methods", **Neurological Research And Practice** , c.13, 1-10.
- BUYRUKÇU, Ramazan "Dinî Konulu Tartışma Konuları", **2. Uluslararası Dini Yayınlar Kongresi**, Ankara, 5-7 Kasım 2004, 271-306.
- BÜYÜKÖZTÜRK, Şirin İtir, "Bir sosyal medya aracı olan instagramda benlik inşası" (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Başkent Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü), Ankara 2021.
- CAMUS, Albert **Sisyphos Söyleni**, Tahsin YÜCE(çev.), Adam Yayınları, İstanbul 1988.
- CANAN Sinan ve Mustafa ACUNGİL, **Dijital Gelecekte İnsan Kalmak**, Tuti Kitap, İstanbul 2018.

- CANATAN, Kadri, "Gelenek ve Modernleşme Sürecinde Kadınların Değişen Dindarlık Biçimleri", **Eskiye**, c.10, 55-61.
- CAPOGNA, Stefania, "Learning And Social Networks: New Forms Of Sociability", **ESA Research Network Sociology of Culture Midterm Conference: Culture and the Making of Worlds**, 1-15.
- CASTELLS, Manuel, **Enformasyon Çağı: Ekonomi, Toplum ve Kültür İkinci Cilt Kimliğin Gücü**, Ebru KILIÇ (çev.), İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2006.
- CASTELLS, Manuel, **Enformasyonculuk ve Network Toplumu”, Hacker Etiği: İş Hayatına Yıkıcı Bir Yaklaşım**, Şebnem Kaptan(çev.), Ayrıntı Yayınları, İstanbul 2005.
- CASTELLS, Manuel, **The Internet Galaxy: Reflections On The Internet, Business And Society**, Oxford University Press, London 2001,.
- CEVİZCİ, Ahmet, **Felsefe Sözlüğü**, Paradigma Yayınları, İstanbul 1999.
- COBBOLD, George A., **Religion in Japan: Shintoism- Buddhism Christianity**, Oxford University, New York 1905.
- COLLINS DICTIONARY, "Definition of 'sharenting'", Erişim 2 Şubat 2023. <https://www.collinsdictionary.com/dictionary/english/sharenting> .
- COTTINGHAM, John, **Akılcılık**, Doruk Yayıncılık, İstanbul 2003.
- COTTINGHAM, John, **The Rationalists**, Oxford University Press, New York 1988.
- CAPLAN, Scott E., "Preference For Online Social Interaction: A Theory Of Problematic Internet Use And Psychosocial Well-Being", **Communication Research**, c.30, 625-648.
- CUMHURİYET GAZETESİ, "Diyanet'ten 'Metaverse' tartışması üzerine açıklama: 'Sanal hac' olur mu?", (Erişim 17 Ocak 2022), <https://www.cumhuriyet.com.tr/siyaset/diyanetten-metaverse-tartismasi-uzerine-aciklama-sanal-hac-olur-mu-1904439>
- CÜCELOĞLU, Doğan, **İnsan ve Davranışı**, Remzi Kitapevi, İstanbul 2015.
- CÜVEYRİYE, İltuş, "Din Eğitiminde Dijital Mecraların Kullanımı", **Avrasya Sosyal ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi**, c.8, 523-532.
- ÇINAR, Aliye, "Modern Düşünce İnsan Kendini Bilmesi", **Muhafazakar Düşünce Dergisi**, c.2, 107-120.
- ÇİÇEK, İlhan ve Ayşe Esra ASLAN, "Kişilik Ve Beş Faktör Kişilik Özellikleri: Kuramsal Bir Çerçeve", **Batman Üniversitesi Yaşam Bilimleri Dergisi**, c.10, 137-147.

- ÇUHADAR, Mustafa, "Postmodernizm, Dijitalleşme ve Hibrit Dindarlık", **Tevilat**, c.2, 67-88.
- Daniel L. King, Paul H. DELFABBRO, Mark D. GRİFFİTHS, Michael GRADİSAR, "Cognitive-Behavioral Approaches To Outpatient Treatment Of Internet Addiction In Children And Adolescents", **Journal Of Clinical Psychology**, c.8, 1185-1195.
- DEBORD, Guy, **Gösteri Toplumu**, Aysen EKMEKÇİ ve Oksan TAŞKENT(çev.), Ayrıntı Yayınları, İstanbul 2006.
- DENİS, Mc Quail, **Mc Quail's Mass Communication Theory**, SAGE Publication, London 2010.
- DEMİRDAĞ, Muhammed Emin, "Sosyal Medyada Dayanışma Örneği Olarak "Dua Acenteliği", **Kadim Akademi SBD**, c.5, 50-69.
- DESCARTES, Rene, **Yöntem Üzerine Konuşma**, Özcan DOĞAN (çev.), Doğu Batı Yayınları, İstanbul 2018.
- DİJK, Jan Van, **The Network Society Social Aspects of New Media**, Sage Publications, London 2006.
- DOĞAN, Büşra, "Dindarların Dini Teknolojik Aletlerle Etkileşimi: Tekno-Dindar Pratikler", (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Mardin Artuklu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü), Mardin 2018.
- DÖNMEZ, Servet Can, Selver DİKKOL, "Dijital Gerçeklik ve İnsan Sonrası Düşünce Bağlamında Facebook Horizon Uygulaması", **Selçuk İletişim**, C.13,750-774.
- DÖNMEZ, Tuba Nur, "Teknoloji ve Dinî Değerler İlişkisi: Değer Merkezli Bir Değerlendirme", **1. Türkiye Lisansüstü Çalışmaları Kongresi Bildiri Kitabı**, İstanbul 2013, 83-96.
- DURKHEİM, Emile, **Ahlak Eğitimi**, Say Yayınları, İstanbul 2010.
- DÜZCAN, Şeyma, "Popüler Kültür Bağlamında Sosyal Medya Ve Din: Sözler Köşkü Örneği", (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü), İstanbul 2020.
- EATON, Gai, **Kalenin Kralı, Modern Dünyada İnsanın Tercih ve Sorumluluğu**, Birol ÇETİNKAYA(çev.), İz Yayıncılık, İstanbul 2000.
- ELİADE, Mircea, **Dinin Anlam ve Sosyal Fonksiyonu**, Mehmet Aydın(çev.), Kültür Bakanlığı Yayınları, Konya 1995.
- ERASLAN, Reyhan ULUDAĞ, "Sosyal Medya Her An Ve Her Yerde Görünür Olmak", **Turkish Online Journal of Design Art and Communication**, c.3, 29-37.

ERGEÇ, Nüket Elpeze, "Dini Didaktik Sohbet Programları", **2. Uluslararası Dini Yayınlar Kongresi**, Ankara, 5-7 Kasım 2004, 239-262.

ERİKSON, Erik, **Identity and the Life Cycle**, Norton, New York 1980.

ERTEN, Ayşegül, Bülent SALDERAY, "Instagram'da Fotoğraf Paylaşımı ve Sanal Benlik Olgusunun Sunumu", **Akademik Sanat**, c.14, 115-129.

FIRST MONDAY, "Preface: What is a Netizen?" in Netizens: On the History and Impact of Usenet and the Internet", Erişim 12 Aralık 2022, ix-xi <http://www.columbia.edu/~rh120/ch106.txt>

FOUCAULT, Micheal, **Hapishanenin Doğuşu**, İmge Kitabevi, Ankara 1992.

FOUCAULT, Michael, Jay MİSKOWİEC, "Of Other Spaces", **Diacritics**, c.16, 22-27.

FREUD, Sigmund ve Joseph BREUER, **Histeri Üzerine Çalışmalar**, Emre KAPKIN(çev.), Payel Yayınevi, İstanbul 2001.

FREUD, Sigmund, **Psikanaliz**, Tahsin BÜYÜKÖREN(çev.), Düşünen Adam Yayınları, İstanbul 1994.

FREYER, Hans, **Din Sosyolojisi**, Turgut KALPSÜZ(çev.), Ankara Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi Yayınları, Ankara 1964.

FURAT, Ayşe Zişan, "Din Eğitimi Ekseninde Türkiye'de Medya ve Din Araştırmaları", **Medya ve Din Araştırmaları Dergisi**, c.2, 29-51.

FURAT, Ayşe Zişan, "Din Okuryazarlığı: Din Eğitimi Felsefesi Açısından Temel Bir Kavram", **Marife Dergisi**, c.12, 9-24.

GAZNELİ, Didem, "Tüketim Toplumu Bağlamında Türkiye'de Yeni Medyanın Muhafazakârlığın Dönüşümü ve Dinî Değerlerin Metalaşması Üzerine Etkisi", (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Aydın Adnan Menderes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü), Aydın 2020.

GOFFMAN, Erving, **Günlük Yaşamda Benliğin Sunumu**, Barış SEZAR(çev.), Metis Yayınları, İstanbul 2009.

GOLDBERG, Lewis R, "An Alternative" Description Of Personality": The Big-Five Factor Structure" **Journal Of Personality And Social Psychology**, c.59, 1216-1229.

GORDON, Marshal, **Sosyoloji Sözlüğü**, Bilim ve Sanat Yayınları, Ankara 1999.

GÖLE, Nilüfer, **Seküler ve Dinsel: Aşınan Sınırlar**, Metis Yayınları, İstanbul 2012.

GÖZÜTOK, Şakir, "İslam Eğitim Tarihinde Müesseseleşme", **Dini Araştırmalar**, c.9, 17-44.

- GÜÇ, Ahmet, "Konfüçyüs ve Konfüçyüsçülük" **Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, c.10, 43-65.
- GÜRBÜZ, Sait, Faruk ŞAHİN, **Sosyal Bilimlerde Araştırma Yöntemleri**, Seçkin Yayıncılık, Ankara 2016.
- HABERLİ, Mehmet, "Dijital Din Araştırmalarında Konu ve Yaklaşımlar", **İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi**, c.9, 879-902.
- HABERLİ, Mehmet, "Yeni Bir Örgütlenme Biçimi Olarak Sanal Cemaatler", **İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi** , c.1, 118-134.
- HABIB, Laily, İlknur Aydoğdu KARAASLAN, "Bireylerin Sosyal Medyadaki Kimlik Profillerinde Toplumsal Cinsiyet Farklılıkları: Afganistan Ve Türkiye Facebook Kullanıcıları Üzerinde Karşılaştırmalı Bir Analiz", **Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi**, c.13, 2019.
- HACIKELEŞOĞLU, Hızır, "Ergenlerde Sosyal Medya Bağımlılığı, Dindarlık Ve Ahlaki Kayıtsızlık İlişkisi Üzerine Bir Araştırma", **Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi**, c.21, 877-907 .
- HAMBURGER, Yair Amichai, Gideon VİNİTZKY, "Social network use and personality", **Computers In Human Behavior** , c.26, 1289-1295.
- HAMİDULLAH, Muhammed, **İslam Peygamberi**, İmaj Baskı, Ankara 2003.
- HANÇERLİOĞLU, Orhan, **Felsefe Ansiklopedisi Kavramlar ve Akımlar Cilt 2**. Remzi Kitabevi, İstanbul 1976.
- HARARI, Yuval Noah, **Hayvanlardan Tanrılara Sapiens**, Ertuğrul GENÇ(çev.). Kolektif Yayınevi, İstanbul 2015.
- HAZAR, Murat, "Sosyal Medya Bağımlılığı-Bir Alan Çalışması", **İletişim Kuram ve Araştırma Dergisi** , c.32, 151-175.
- HELLAND, Christopher, "Online-Religion/Religion-Online And Virtual Communitas", **Religion On The Internet**, JAI Press/Elsevier Science, London, 2000, 205-224.
- HORTON, Donald, R. Richard WOHL, "Mass Communication And Para-Social Interaction: Observations On Intimacy At A Distance", **Psychiatry**, c.19, 215-229.
- HÖKELEKLİ, Hayati, TDV İslâm Ansiklopedisi, 1996, c.13, 47-48, <https://islamansiklopedisi.org.tr/fitrat> (9 Eylül 2022).
- HUTCHINGS, Tim, "Creating Church Online: A Case-Study Approach To Religious Experience", **Studies in World Christianity**, c.13, 243-260.

- HUTCHINGS, Tim, "E-Reading and the Christian Bible", **Studies in Religion/Sciences Religieuses**, c.4, 423-440.
- İBNİ MİSKEVEYH, **Tehzibu'l Ahlak**, İsmet KAYAOĞLU ve Cihat TUNÇ(çev.), Büyüyenay Yayınları, İstanbul 2017.
- IRAK, Dağhan, Onur YAZICIOĞLU, **Türkiye ve Sosyal Medya**, Okyanus Yayınları, İstanbul 2012.
- IRWIN, William, **Matrix ve Felsefe**, Murat SAĞLAM(çev.), Güncel Yayıncılık, İstanbul 2003.
- İslam ve Medya, "Sosyal Medya, Popüler Kültür ve Din", Erişim 11 Ekim 2022, <https://www.islamvemedya.com/sosyal-medya-populer-kultur-ve-din-uzerine-1/309/>
- İSMAYILZADA, Laman, "Sanal Dünyada Sanal Dönüşüm", **Yeni Medya Elektronik Dergisi**, c.1, 227-236.
- JEANNEYE, Jean Noel, **Başlangıçtan Günümüze Medya Tarihi**, YKY Yayınları, İstanbul 2006.
- JENSEN, Klaus Bruhn, **A Handbook of Media and Communication Research**, Routledge, London 2002.
- KAPLAN, Hasan, "Psychology of new Muslim identity in America: psychosocial study of the identity formation of the second generation Muslim adolescents in the USA", **VDM Publishing**, 2009.
- KARAARSLAN, Faruk, "Post Seküler Din Halleri ve Dinin Dijitalleşmesi", **Dijitalleşen Din**, Köprü Kitapları, İstanbul 2015.
- KARAKOCA, Okan, "Dini Kanaat Önderleri Ve Kimlik: Sosyal Medyada Müslüman Kimliğinin İnşası", (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü), Ankara 2018.
- KARSLI, Bahset, Sezen AYCAN, "Instagram ve Mahremiyet: Dindar Muhafazakâr Kadınların Paylaşımları Örneği", **Turkish Academic Research Review**, c.5, 245-266.
- KAYA, Mahir, "Dini Sosyalleşmede İnternet ve Sosyal Medya Etkisi", (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü), İstanbul 2019.
- KEİTH, Bahareh Ebadifar, Stacey STEİNERBERG "Parental Sharing On The Internet: Child Privacy In The Age Of Social Media And The Pediatrician'S Role", **JAMA Pediatrics**, c.171, 413-414.
- KILIÇ, Recep, "Din Öğretimini Temellendirme Problemi", **Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, c.40, 215-222.

- KILIÇ, Ünal, Nihal ACAR, "Sanal Dini İletişim Motivasyonları Üzerine Bir Alan Araştırması: Sivas Cumhuriyet Üniversitesi Öğrencileri", **Medya ve Din Araştırmaları Dergisi**, c.3, 5-22 .
- KIRIK, Ali Murat, "Arap Baharı Bağlamında Sosyal Medya-Birey Etkileşimi ve Toplumsal Dönüşüm", **21. Yüzyılda Eğitim Ve Toplum Eğitim Bilimleri ve Sosyal Araştırmalar Dergisi**, c.1, 87-98.
- KIRIK, Ali ve diğerleri, "A Quantitative Research on the Level of Social Media Addiction among Young People in Turkey", **International Journal of Sport Culture and Science** 3, c.3, 108-122.
- KIZILABDULLAH Yıldız, Tuğrul YÜRÜK, "Din Eğitimi ve Öğretiminin Temelleri", **Din Eğitimi**, Ensar Yayınları, İstanbul 2015, 81-101.
- KOÇ, Ahmet **İhvan-ı Safa'nın Eğitim Felsefesi**, MÜİFAV Yayınları, İstanbul 1999.
- KORUKÇU, Adem, Muammer CENGİL, Özkan ARDAHANLI, "Sosyal Medya ve Din: Facebook Örneğinde Dini İçerikli Paylaşımlar Üzerine Bir Değerlendirme", **Geçmişten Geleceğe Ahlak**, Bartın, 13-14 Mayıs 2015, 509-531.
- KÖKTAŞ, M. Emin, **Türkiye'de Dinî Hayat**, İşaret Yayınları, İstanbul 1993.
- KÖSE, Ali Talip KÜÇÜKCAN, "Doğal Afetler Ve Din", İSAM Yayınları, İstanbul 2000.
- KUÇURADI, İonna, **Çağın Olayları Arasında**, Türkiye Felsefe Kurumu Yayınları, Ankara 2009.
- KULA, Naci, "Deprem Ve Dini Başa Çıkma", **Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, c.1, 234-255.
- KURTTEKİN, Fatma, "Bilişim Çağında 'Gençlik, Din ve Değer' Konularını Ele Alan Makaleler Üzerine Bir İnceleme", **Eskiyeni**, c.45, 781-795.
- KUTLUER, İlhan, TDV İslâm Ansiklopedisi, 2000, c.22, 320-323, <https://islamansiklopedisi.org.tr/insan> (31 Ocak 2023).
- KÜÇÜK, Abdurrahman, Alparslan KÜÇÜK, Günay TÜMER, **Dinler Tarihi**, Berikan Yayınları, Ankara 2009.
- LANDAU, Jacob M. *Küttab*. 2003, c.27, 3-4, <https://islamansiklopedisi.org.tr/kuttab--mektep> (10 Eylül 2022) .
- LAUGHEY, Dan, **Medya Çalışmaları: Teoriler ve Yaklaşımlar**, Ali TOPRAK (çev.), Kalkedon Yayınları, İstanbul 2010.
- LEİBNİZ, Wilhelm Gottfried, **İmanla Aklın Uygunluğu Üzerine Konuşma**, Hüseyin BATU (çev.), Milli Eğitim Basımevi, Ankara 1986.

- LEİBNİZ, Wilhelm Gottfried, **Monadoloji**, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul 2020.
- LEİBNİZ, Wilhelm Gottfried, **Theodicee: Ya da Tanrı'nın Haklı Kılınması**, Levent ÖZŞAR(çev.), Biblos Kitabevi, Bursa 2008.
- LUİGİ, Anolli, Daniela VİLLANİ ve Giuseppe RİVA, "Personality of people using chat: An on-line research", **CyberPsychology & Behavior**, c.8, 89-95.
- MALHOTRA, N. K., **Marketing Research an Applied Orientation**, Pearson Prentice Hall, New Jersey 2004.
- MANOVİCH, Lev, **The Language of New Media**, MIT Press, Cambridge 2001.
- MARAŞLI Müge, Şühendan ER, Nergis Hazal YILMAZTÜRK, Figen ÇOK, "Parents' Shares On Social Networking Sites About Their Children: Sharenting" **The Anthropologist** , c.24, 399-406.
- MASLOW, Abraham, **İnsan olmanın Psikolojisi**, Okhan GÜNDÜZ(çev.), Kuraldışı Yayıncılık, İstanbul 2001.
- MAXWELL, Joseph A., **Qualitative research design: An interactive approach**, SAGE, Los Angeles 2013.
- MCLUHAN, Marschall, **Understanding Media: Extension of Man**, MIT Press, New York: 1965,
- MCMİLLAN, W. David, David M. CHAVIS, "Sense of Community: A Definition and Theory", **Journal of Community Psychology**, c.14, 6-23.
- MEHMEDOĞLU, Yurdagül, **Erişkin Bireyin Kendilik Bilinci**, DEM Yayınları, İstanbul 2005.
- MEHMEDOĞLU, Yurdagül Konuk, "Değerler Eğitimi ve Çocuk", **Türkiye III. Dinî Yayınlar Kongresi**, Ankara, Diyanet İşleri Başkanlığı, 28-30 Kasım 2005, s.115-121.
- MERTER, Mustafa, **Dokuz Yüz Katlı İnsan**, Kaknüs Yayınları, İstanbul 2016.
- MİLLİYET GAZETESİ, "Nakıp Ali'den 35 yıl sonra", Erişim 12 Mart 2023, <https://www.milliyet.com.tr/pazar/nakip-aliden-35-yil-sonra-5106273>
- MORGAN, Clifford T., **Psikolojiye Giriş**. Eğitim Yayınevi Yayınları, Konya 2010.
- MUTLU, Erol, **Globalleşme, Popüler Kültür ve Medya: Popüler Kültür İçin Kitlese Bir Temizlik**, Ütopya Yayınevi, Ankara 2005.
- NACAKCI, Betül, "Sosyal Medya Platformlarında Benlik Sunumu Taktikleri Ve Mahremiyetin Dönüşümü: Üniversite Öğrencileri Üzerine Bir Araştırma",

(Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü), Konya 2022.

NADKARNİ, Ashwini, Stefan G. HOFMANN, "Why do people use Facebook?" **Personality And Individual Differences**, c.52, 243-249.

NARMANLIOĞLU, Haldun, "Sanal Cemaatte Çevrimiçi İnternet", **Dijitalleşen Din (Medya ve Din 2)**, Köprü Yayıncılık, İstanbul 2015, 91-105.

NARMANLIOĞLU, Haldun, "Tarikat ve Cemaatlerin Alternatif Medya Stratejileri", **Medya ve Din Köprü Kitapları**, İstanbul 2014, 165-205.

NASR, Seyyid Hüseyin, **İnsan ve Tabiat**, Nabi Avcı(çev.), İşaret Yayınları, İstanbul 1988.

NAZIROĞLU, Bayramali, "Din Eğitiminin Gerekliliği Açısından Dini Medya Okuryazarlığı", **Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi**, c.15, 191-220.

NİETZSCHE, Friedrich, **Böyle Söyledi Zerdüşt**, Mustafa TÜZEL(çev.), İş Bankası Yayınları, İstanbul 2011.

NİŞANCI, Zübeyir, **Sayılarla Türkiye’de İnanç ve Dindarlık**, Mahya Yayıncılık, İstanbul, 2023.

OKUMUŞ, Ejder, "Tabii Afetler, Din ve Toplum-Marmara Depremi Örneği", **İslâmî Araştırmalar Dergisi**, c.11, 339-373.

OKUMUŞLAR, Muhyiddin, **Sosyalleşme Sürecinde Din Eğitimi, İlk Dönem İslam Toplumu Örneği** Yediveren Kitap, Konya 2013.

ORTAŞ, İbrahim, "Bilgi Ve İletişim Çağında Bilimsel Bilgiye Erişimin Önemi Ve Türkiye’nin Bilgiye Erişim Potansiyeli", **Türk Kütüphaneciliği**, c.32, 223-232.

OYMAN, Nihat, "Sosyal Medya Dindarlığı" **Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, c.28, 125-167.

OXFORD LANGUAGES, "Word of the Year 2016", Erişim 21 Ocak 2023, <https://languages.oup.com/word-of-the-year/2016/>

ÖNER, Necati, "Niçin Din Öğretimi", **Din Öğretimi ve Din Hizmetleri Semineri**, c.8, 23-26.

ÖZDEMİR, Zafer, "Sosyal medyada kimlik inşasında yeni akım: Özçekim kullanımı", **Maltepe Üniversitesi İletişim Fakültesi Dergisi**, c.2, 112-131.

ÖZKIR, Yusuf, "Medyanın Din Bilgisi", **Medya ve Din**, Köprü Kitapları, İstanbul: 2014, 13-33.

ÖZTÜRK, Umut Can, "Bağlantıda Kalmak Ya Da Kalmamak İşte Tüm Korku Bu: İnternetsiz Kalma Korkusu Ve Örgütsel Yansımaları", **Journal of International Social Research** , c.8,629-638.

PARK, Robert Ezra, **Race and Culture**, Free Press, Illinois 1950.

PEW RESEARCH CENTER, "Frequency Of Prayer" Erişim 22 Kasım 2022, <https://www.pewresearch.org/religion/religious-landscape-study/frequency-of-prayer/>

PINARBAŞI, Gülenay, **Spirütel Ağ Sosyal Medya ve Yön Değiştiren İnançlar**, Okur Akademi, İstanbul 2021.

POSTMAN, Neil, **Televizyon: Öldüren Eğlence. Gösteri Çağında Kamusal Söylem**,. Ayrıntı Yayınları, İstanbul 2010.

RİNER, Funk, **Ben Ve Biz, Postmodern İnsanın Psikanalizi**, Çağlar TANYERİ(çev.), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2020.

RİTZER, Georg (Ed.), **The Blackwell Encyclopedia of Sociology**, Blackwell Publishing, Massachusetts 2007.

ROBERTS, Rosanne E., "Qualitative Interview Questions: Guidance for Novice Researchers", **Qualitative Report** , c.25, 3185-3203.

ROBİNS, Kevin, **İmaj Görmenin Kültür ve Politikası**, Nurçay TÜRKOĞLU(çev.), Ayrıntı Yayınları, İstanbul 2013.

ROGERS, Karl R., **Kişi Olmaya Dair**, Selçuk BUDAK(çev.), Okyanus Yayınları, İstanbul 2011.

ROULSTON, Kathy, **Reflective Interviewing: A Guide To Theory And Practice**, Sage Publications, London 2010.

RUBIN, Herbert J., Irene S. RUBIN, **Qualitative Interviewing: The Art Of Hearing Data**, Sage Publications, London 2011.

RUSSELL, Bertrand, **A Critical Exposition of the Philosophy of Leibni**, Roudledge, London 1992.

SANDERS, Barry, **Öküzün A'sı** Ayrıntı Yayınları, İstanbul 2017.

SAROGLOU, Vassilis, Philippe GALAND, "Identities, Values, and Religion: A Study among Muslim, Other, Immigrant, and Native Belgian Young Adults After the 9/11 Attacks", **An International Journal of Theory and Research**, c.4, 97-132.

STARK, Rodney, Charles Y. GLOCK, "Dimensions of Religious Commitment", **Sociology of Religion**, 253-261.

- STOUT, A. Daniel, "Religious media literacy: Toward a research agenda", **Journal of Media and Religion**, c.1, 49-60.
- SARIKÇIOĞLU, Ekrem, **Başlangıçtan Günümüze Dinler Tarihi**, Otağ Yayınları, İstanbul 1983.
- SARTRE, Jean-Paul, **Dün ve Bugün Felsefe Dizisi I**, Yeşim ÖZER(çev.), BFS Yayınları, İstanbul 1985.
- SAVAŞ, Ersin, "Üniversite Öğrencilerinin Dini İçerikli Sosyal Platform Kullanımları", **Pamukkale Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, c.9, 1030-1043.
- SAVAŞ, Ferhat, "Dijital Dünyanın Gerçekliği, Gerçek Dünyanın Sanallığı Bir Dijital Medya Ürünü Olarak Sanal Gerçeklik", *Trt Akademi*, c.1, 724-746.
- SAYAR, Kemal, Berna YALAZ **Sanal Dünyada Gerçek Kalmak**, Kapı Yayınları, İstanbul 2019.
- SELÇUK, Mualla, "Din Öğretiminin Kuramsal Temelleri", **Din Öğretiminde Yeni Yaklaşımlar**, c.11, 20-24.
- SMART, Ninian, **The World's Religions**, Cambridge University Press, New York 1998.
- SÖNMEZER, Zuhul, "Post-truth Çağında Medya Okuryazarlığı", **Yeni Medya Elektronik Dergisi**, c.6, 200-208.
- ŞENER, Gülüm, Perrin Öğün EMRE, Fatih AKYILDIZ, "Türkiye’de Sosyal Medyanın Siyasi Katılıma Etkileri", **Folklor/Edebiyat**, c.21, 75-98.
- ŞİMŞEK, Hasan, Ali YILDIRIM, **Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri**, Seçkin Yayıncılık, Ankara 2016.
- t24, "Tayfun Atay: ‘İnsana ‘eşref-i mahlûkat’ diyerek yol almanın artık imkânı yok!”, Erişim 12 Şubat 2023, <https://t24.com.tr/k24/yazi/tayfun-atay-insana-esref-i-mahlukat-diyerek-yol-almanin-artik-imkani-yok,3031>
- TAŞDELEN, Vefa, "İnziva: İnsanın Kendine Yolculuğu", **Van İnsani ve Sosyal Bilimler Dergisi**, c.1, 8-20.
- TAŞDELEN, Vefa, "Koronavirüs Salgını ve Doğa-Kültür Karşıtlığı", **Çocuk ve Medeniyet**, c.5, 45-54.
- TECHTARGET, "What is the Metaverse? An explanation and in-depth guide", Erişim 20 Ocak 2023, <https://www.techtarget.com/whatis/feature/The-Metaverse-explained-Everything-you-need-to-know>
- TEKİN, Mustafa, **Kutsal Sekülerizm**, Açılım Kitap, İstanbul 2011.

- TELLİ, Azime, "Mısır Devrimi'nde Sosyal Medyanın Rolü", **Bilge Strateji**, c.4, 65-91.
- TEMİR, Erkam, **Medya Çalışmaları - Tarih, Dijitalleşme ve Dönüşüm**, Nobel Yayıncılık, Ankara 2021.
- TESİCH, Steve, **Yalanlar Rejimi**, Eren Ekin ERCAN(çev.), *Cogito*, c.104, 23-28.
- TONTA, Yaşar, "İnternet, Elektronik Kütüphaneler Ve Bilgi Erişim", **Türk Kütüphaneciliği**, c.10, 215-230.
- TOSUN, Cemal, **Din Eğitimi Bilimine Giriş**, Pegem Akademi, Ankara 2012.
- TOSUN, Cemal, "Türkiye'de Din Eğitimi ve Öğretimine Genel Bir Bakış", **Tartışılan Değerler Açısından Türkiye**, Ankara, 17-18 Haziran, 95-111.
- TURAN, İbrahim, "Televizyondaki Dini İçerikli Programların Yetişkinler Üzerindeki Etkileri", **2. Uluslararası Dini Yayınlar Kongresi**, Ankara, 5-7 Kasım 2004, 223-243.
- TÜİK, BT Kullanım Araştırması, Erişim, 12 Aralık 2022, [https://data.tuik.gov.tr/Bulten/Index?p=Hanehalki-Bilisim-Teknolojileri-\(BT\)-Kullanim-Arastirmasi-2021](https://data.tuik.gov.tr/Bulten/Index?p=Hanehalki-Bilisim-Teknolojileri-(BT)-Kullanim-Arastirmasi-2021)
- Türk Dil Kurumu, "Gerçek", Erişim 15 Şubat 2023, <https://sozluk.gov.tr/>
- UĞUR, Aydın, **Kültür Kıtası Atlası**, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2003.
- UYANIK, Faik, "Sosyal Medya: Kurgusalılık Ve Mahremiyet", **Kocaeli Üniversitesi Yeni Medya Kongresi**, Kocaeli, 7 Mayıs 2013.
- VAN DER VEN, Johannes, Paul VERMEER, Ayşe Zişan FURAT "Dini Kimlik Oluşumu: Eğitimsel Bir Yaklaşım", **Journal of Istanbul University Faculty of Theology**, c.13, 173-193.
- VARDI, Recep, "İnternette Yer Alan Dini İçerikli Bilginin Güvenilirliği", **Bozok Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, c.3, 79-87.
- VATANDAŞ, Saniye, "Geri Çekildi: Sanal Cemaat (Tarihsel ve Sosyolojik Gerçeklikten, Dijital Çağın Sanallığına: Cemaatin Sanallaşması)" **Cumhuriyet Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi**, c.21, 19-46.
- WE ARE SOCIAL, "Digital 2022", Erişim 19 Kasım 2022, <https://wearesocial.com/us/blog/2022/01/digital-2022/>
- WEBRAZZİ, "Youtube'un Türkiye Kullanıcı Profili Araştırması", Erişim 22 Aralık 2022, <https://webrazzi.com/2016/10/05/youtubeun-turkiye-kullanici-profil-arastirmasi/>

- WEISS, Robert S., **Learning From Strangers: The Art And Method Of Qualitative Interview Studies**, The Free Press, New York 1995.
- WILLIAMS, Raymond, **Keywords: A Vocabulary of Culture and Society**, Oxford University Press, New York 1983.
- WOODWARD, Scott, Royce KIMMONS, "Religious İmplications Of Social Media İn Education", **Religion & Education**, c.46, 271-293.
- YAVAŞGEL, Emine, "İnsan Yaşamının Çok Biçimli Çeşitliliğinin Dışavurumu; Kimlik Duygusu Versus İktidar-ı Cumhuriyet İdaresi", **İletişim Fakültesi Dergisi**, c.14, 337-361.
- YAZICI, Tuba Nur, "Gençlerin Sosyal Medya Kullanım Sıklıkları İle Materyalistlik Eğilimleri Arasındaki İlişkinin İncelenmesi", (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Üsküdar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü), İstanbul 2018.
- YILDIZ, Numan, "Sanal Cemaatler", **Medya ve Din Araştırmaları Dergisi**, c.3, 163-165.
- YİTİK, Ali İhsan **Doğu Dinleri**, İsam Yayınları, İstanbul 2014.
- YORULMAZ, Bilal, "Teknoloji Destekli Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Derslerinin Öğrenci Başarısı ve Kalıcılığına Etkisi", **Değerler Eğitimi Dergisi**, c.3, 113-138.
- YOUTUBE, "Fatih Altaylı: Öğle Namazı 5 Rekat", Erişim 22 Aralık 2022, <https://www.youtube.com/watch?v=xA9bhLZDM3A>
- YOUTUBE, *Slovaj Zizek, The Reality of the Virtual*, Erişim 12 Mart 2023, <https://www.youtube.com/watch?v=RnTQhIRcrno>
- ZENGİN, Zeki Salih, "İslam Din Eğitiminin Tarihsel Gelişimi: İslam'da Eğitim Öğretim" **Din Eğitimi**, Grafiker Yayınları, Ankara 2015, 19-41.

EKLER

YARI YAPILANDIRILMIŞ GÖRÜŞME

Sorular:

1. Bireyin kendini dini olarak tanımlaması

Kendinizi dini olarak nasıl tanımlıyorsunuz?

2. Sanal dünyada varoluş çabası

- Hangi sosyal medya araçlarını kullanıyorsunuz?
- Profilinizi yenileme sıklığınız nedir?
- Paylaşım yapar mısınız?
- Dini paylaşım yapma sıklığınız nedir?
- Kendinizi sanal dünyada var etme çabasına giriyor musunuz?

3. Sanal- Gerçek Kimlik

- Sanal bir kimliğinizin olduğunu düşünüyor musunuz?
- Gerçek kimliğinizden bağımsız bir ‘Sanal bir dini kimliğinizin’ olduğunu düşünüyor musunuz?
- Gerçek dini kimliğiniz ile sanal dini kimliğiniz arasında benzerlikler-farklılıklar olduğunu düşünüyor musunuz?
 - Farklılık olduğunu düşünüyor iseniz bunlar nelerdir?
 - Farklılık var ise bunun hakkında ne düşünüyorsunuz (bir değer yargınız var mı) ?
- Gerçek kimliğiniz ile sanal kimliğiniz arasında bir etkileşme durumu söz konusu mu?
 - Evet, ise hangi tarafın diğerini etkilediğini düşünüyorsunuz?

Evrak Tarih ve Sayısı: 04/01/2023-423750

Evrak Tarih ve Sayısı: 02/01/2023-421123

DİCLE ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL VE BEŞERİ BİLİMLER ETİK KURULU
PROJE ONAY BELGESİ FORMU (EK 4)

Üniversitemiz Sosyal Bilimleri Enstitüsü Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim dalı Din Eğitimi bilim dalı Doktora öğrencisi olan Esra NAZLI'nın Doç. Dr. Davut IŞIKDOĞAN danışmanlığında "Bireyin Gerçek Dünyadaki Dini Kimliğinin Sanal Dünyaya Yansıması" başlıklı çalışması, Dicle Üniversitesi Sosyal ve Beşeri Bilimler Etik Kurulu Yönergesi uyarınca değerlendirilmiştir.

SOSYAL VE BEŞERİ BİLİMLER ETİK KURULU KARARI (Etik Kurul tarafından doldurulacaktır)	
Başvuru formunun Etik Kurula ulaştığı tarih	07.12.2022/406137
Etik Kurul Karar toplantı tarihi ve karar sayısı	30.12.2022—333
☒ Proje etik açısından uygun bulunmuştur.	
☐ Proje etik açısından geliştirilmesi gerekmektedir. Açıklama:	
☐ Proje etik açısından uygun bulunmamıştır. Açıklama:	

Prof. Dr. H. Musa BAĞCI
BAŞKAN

Prof. Dr. Hasan TANRIVERDİ
ÜYE

Prof. Dr. Mehmet Mesut ERGİN
ÜYE

Prof. Dr. Kemal ÖZGEN
ÜYE

Prof. Dr. Mehmet Halis ÖZER
ÜYE

Prof. Dr. Bahar BURTAN DOĞAN
ÜYE

Doç. Dr. Oktay BOZAN
ÜYE

ASLI GİBİDİR

HKM-FRM-499/00

Bu belge, güvenli elektronik imza ile imzalanmıştır.

Bu belge, güvenli elektronik imza ile imzalanmıştır.